

This pdf is a file in the Digital South Caucasus Collection (DSCC), a collection in the Ancient World Digital Library hosted by the [Institute for the Study of the Ancient World Library](#) in partnership with the [Georgian National Museum](#).

- Author: Gogadze, E. / გოგაძე, ე. / Гогодзе, Е. М.
- Title: კოლხეთის ბრინჯაოსა და ადრეული რკინის ხანის ნამოსახლართა კულტურა / культура поселений колхиды эпохи бронзы и паннего железа
- Publication Date: 1982
- Publisher: Georgian National Museum, Georgian National Academy of Sciences
- Place of Publication: Tbilisi
- Collection: Digital South Caucasus Collection
- Collection ID: dscc_dde2833b1f

About

The Digital South Caucasus Collection (DSCC) is a collection in the Ancient World Digital Library (AWDL), a project of the Library of the Institute for the Study of the Ancient World (ISAW) at New York University in cooperation with the Georgian National Museum. AWDL's mission is to identify, collect, curate, and provide access to a broad range of scholarly materials relevant to the study of the ancient world. The ISAW library is responsible for curating the collection, clearing the rights as needed, preserving the digital copies in NYU's Faculty Digital Archive, creating high-quality metadata in order to maximize discoverability, and making the works accessible to the general scholarly public.

ᲒᲠᲔᲕᲗᲘ ᲑᲓᲔᲕᲗ

ᲚᲓᲛᲗᲑᲓᲛ
ᲑᲕᲓᲛᲗᲑᲓᲛ
ᲑᲑ

ᲑᲑᲕᲗᲑᲓᲛ
ᲕᲓᲛᲗᲑᲓᲛ ᲑᲑᲕᲗᲑᲓᲛ
ᲑᲑᲕᲗᲑᲓᲛ ᲑᲑᲕᲗᲑᲓᲛ
ᲑᲑᲕᲗᲑᲓᲛ

ᲑᲑᲕᲗᲑᲓᲛ

VE-4296

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია
აკად. ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმი

მ ლ გ უ ჯ ა გ ო ბ ა კ ე

კოლხეთის ბრინჯაოსა და ადრეული რკინის ხანის ნამოსახლართა კულტურა

(ნოსირი-მუხურჩის არქეოლოგიური ძეგლების მიხედვით)

11102

გამომცემლობა „მეცნიერება“
თბილისი
1982

902 . 6 (G 41)
ББК 63 . 4 (2 Г)
902 . 6 (47 . 922)
გ 59

ნაშრომში განხილულია ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ნოსირი-მუხურჩის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ ცხაკაიასა და გეგეკორის რაიონებში გათხრილი ბრინჯაოსა და ადრეული რკინის ხანის ძეგლები (ძვ. წ. II ათასწლეული და I ათასწლეულის პირველი ნახევარი); წარმოადგენს გათხრების სრულ ანგარიშს.

მოცემულია ძეგლთა დახასიათება და გათხრების მსვლელობა, შესწავლილია კულტურულ ფენათა სტრატეგრაფია. ავტორის მიერ შემოთავაზებულია ძეგლთა პერიოდიზაცია, დადგენილია ცალკეულ ფენათა თარიღები. ნაშრომი ეხება კოლხეთში ცნობილ სხვა ანალოგიურ ძეგლებსაც.

ნაშრომი ხელს შეუწყობს ძველი კოლხეთის ისტორიისა და კულტურის შესწავლას.

რედაქტორი ი. გაგოშიძე

4/83

შ ე ს ა ვ ა ლ ი

წინამდებარე ნაშრომი წარმოადგენს შეძლებისამებრ სრულ ანგარიშს ბრინჯაო-ადრერკინის ხანის ნოსირი-მუხურჩის ჯგუფის ნამოსახლარებზე 1967—1981 წწ. წარმოებული გათხრების შესახებ და სათანადო არქეოლოგიურ მონაცემთა ინტერპრეტაციის ცდას. მაგრამ ყველა ამ მონაცემის საფუძველზე მოცემული დასკვნები ჯერ კიდევ სავსებით სრული და საბოლოოდ დაზუსტებული არ შეიძლება იყოს, რამდენადაც გათხრები, გარკვეულ სირთულეთა გამო, უმთავრეს ობიექტებად მიჩნეულ ძეგლებსაც კი (ნოსირის ნამოსახლარი ცხაკაიას რ-ნის სოფ. მესამე ნოსირში¹ „კეკელური ზუგა“ და „ნაჭვის ზუგა“ გეგეჭკორის რ-ნის სოფ. მუხურჩაში) მეტ-ნაკლები მასშტაბით მხოლოდ ნაწილობრივ შეეხო, რომ არაფერი ითქვას ამ რეგიონში ჯერ გაუთხრელ სათანადო ხასიათის მრავალ ძეგლზე. მიუხედავად ამისა, გეგმით დასახულ საქმეს ჩვენ გვერდს ვერ ავუვლით: აკად. ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ნოსირის (უფრო გვიან ნოსირი-მუხურჩისად სახელდებული) არქეოლოგიური ექსპედიციის მრავალი წლის საველე მუშაობის შედეგები უკვე მოითხოვს მთლიანი სახით გამოქვეყნებას, რათა დროულად შევიდეს სპეციალურ სამეცნიერო მიმოქცევაში (მასალები დაცულია ამავე მუზეუმში). სწორედ ამიტომ, წინამდებარე ნაშრომს უმთავრესად მასალათა პუბლიკაციის ხასიათი აქვს. მასში, ბუნებრივია, ყველაზე ხანგრძლივი და ინტენსიური შესწავლის ობიექტ², ნოსირის ბორცვს, მთავარი ადგილი უჭირავს, თუმცა სათანადო მონაცემების შევსება-შემოწმების საკითხი, სხვა, პარალერული ძეგლების შესწავლის საფუძველზე, კარგა ხანია დასმულია ჩვენს წინაშე და მისი გადაწყვეტაც მომავალს ეკუთვნის.

ნოსირი-მუხურჩის არქეოლოგიურ ექსპედიციას წლების მანძილზე (1967—70 წწ.) წარმატებით ხელმძღვანელობდა ძველი კოლხური კულტურის ცნობილი მკვლევარი, აწ განსვენებული მეცნიე-

რი დომენტი ლეონტის ძე ქორიძე. მასვე ეკუთვნის ნოსირის ნამოსახლარის კულტურული ფენებისა და მასალების ძირითადი ქრონოლოგიური და სხვა წინასწარული განსაზღვრები, რაც გადმოცემულია უკვე გამოქვეყნებულ ყოველწლიურ ანგარიშებში ნოსირის გათხრების შესახებ² და თავმოყრილია მის არქივში დაცულ ერთ-ერთ ხელნაწერ ნაშრომში³, რომლის დასრულება და გამოცემა მან ვერ მოასწრო. დ. ქორიძის ხელმძღვანელობით და მონაწილეობით შესრულდა საველე დოკუმენტაციებისა და მასალათა ილუსტრაციების დიდი ნაწილი, რომელიც წინამდებარე გამოცემაში ქვეყნდება ან მის მოსამზადებლად იქნა გამოყენებული. შემდგომი წლების ანგარიშები გამოვაქვეყნეთ ექსპედიციის სხვა წევრებთან თანაავტორობით⁴.

ნოსირის ნამოსახლარს 1966 წ. მიაკვლია ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის დასავლეთ საქართველოს საძიებო-არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ გ. გრიგოლიას ხელმძღვანელობით, ხოლო 1967 წლიდან საქართველოს სახ. მუზეუმის არქეოლოგიის განყოფილების საველე არქეოლოგიურ სამუშაოთა გეგმაში ნოსირის გათხრების შეტანა, როგორც აღნიშნავდა დ. ქორიძე. „მიზნად ისახავდა კოლხეთის დაბლობზე ბრინჯაოს პერიოდის ძეგლების — კერძოდ, ნასახლარების გათხრას: ძველი კოლხების დასახლების, მათი ყოფა-ცხოვრებისათვის დამახასიათებელი ნივთიერი ძეგლების გამოვლენას, შესწავლას და რიგი სხვა საკითხების ძიებას, რომლებიც დაკავშირებული იქნებოდა მათი მეურნეობის ხასიათთან, რწმენა-წარმოდგენებთან და სხვა“. შემდეგ დ. ქორიძე ხაზს უსვამდა ამ საქმის აქტუალობას, რამდენადაც კოლხეთის ბარში ბრინჯაოსა და მისი მომდევნო ხანის ძეგლები ჯერ ბოლომდე გათხრილი და შესწავლილი არ ყოფილა, ხოლო, ამასთანავე, ამ ხასიათის ძეგლების გათხრის შედეგად მუზეუმს საშუალება მიეცემოდა სათანადო დოკუმენტირებული მასალებით შეევსო ფონდები და ექსპოზიცია⁵.

მართლაც, შეიძლება დაბეჯითებით ითქვას, რომ დ. ქორიძის თაოსნობითა და მისი აქტიური შემოქმედებითი ენთუზიაზმით, ამასთანავე მუზეუმის მხარდაჭერითა და ქმედითი დახმარებით წამოწყებულმა საქმემ სასარგებლო ნაყოფი გამოიღო, რაც ექსპედიციის ბირველსავე წლებში ნათელი გახდა. მუზეუმი აქტიურად ჩაება კოლხური კულტურის ძეგლთა შესწავლის საქმეში და სხვ.

ნოსირის ექსპედიციის მუშაობის შედეგები უფრო მრავალმხრივი გახდა ბოლო წლებში. ექსპედიციამ გააფართოვა თავისი

კვლევის სფერო ნოსირის გარეთ პარალელური ძეგლების შესწავლის დაწყებით, სამაროვნის გათხრით, დაზვერვითი სამუშაოების გაფართოებით და სხვა.

მაგრამ ზოგჯერ ჩვენ გვიძნელდება კიდევ გარკვეული სახის ახალი მონაცემებისა და ფაქტების საბოლოო ახსნა. მათი სრული გაანალიზება, ერთი მხრივ, გაპირობებულია დროის ფაქტორით, მეორე მხრივ, დამატებით მონაცემებს მოითხოვს.

რამდენადაც ჩატარებულ საველე სამუშაოთა შედეგების შესახებ გამოქვეყნებულ სამეცნიერო ანგარიშებში (იხ. ზემოთ, სქოლ. 2,4) მაინც მრავალმხრივმა ფაქტობრივმა მასალამ მოიყარა თავი, ჩვენ გარკვეულ შემთხვევებში ვზღუდავთ წინამდებარე ანგარიშს ფაქტების დეტალური განმეორების მხრივ, აქცენტირებას ვახდენთ დღემდე ნაკლებად წარმოდგენილ მონაცემებზე თუ დასკვნებზე.

იმის გამო, რომ ძეგლების ინტერპრეტაციას გათხრების მსვლელობაში მრავალი სირთულე ახლდა, ნაშრომში ვახდენთ ზოგიერთი იმ ვარაუდის კორექტირებას, რომლებიც ადრე ექსპედიციის ანგარიშებში იყო გამოთქმული და შემდგომი გათხრების კვალდაკვალ იცვლებოდა. კოლხეთის სხვა პარალელურ ძეგლებთან ჩვენი ძეგლების შედარება-შეპირისპირება გვაძლევს კოლხური კულტურის ცალკეულ თავისებურებათა გამოვლენის და განზოგადების საშუალებას.

პ ი რ ვ ე ლ ი თ ა ვ ი

ქველთა დახასიათება. გათხრების მსვლელობა. სტრატეგრაფია

ნოსირის ნამოსახლარი

ნოსირის ნამოსახლარი მდებარეობს სოფ. მესამე ნოსირის ჩრდ. განაპირას, მდ. ტეხურის მარცხენა ნაპირას, ქ. ცხაკაიიდან 7-8 კმ-ზე, აღმ-ით. იგი ფაქტიურად წარმოადგენს ძველი სხვადასხვა ნამოსახლარი ობიექტების კულტურული ფენების ერთობლიობას, რომლებიც მოწმობენ სოფლის ტიპის დასახლებას. კულტურული ფენები ზოგან სტრატეგიცირებულია, ე. ი. ერთიმეორის ვერტიკალური მონაცვლეობით და ერთმანეთისაგან გამოყოფილად დევს, ზოგან კი არა. ცალკეული უბნების მიხედვით, შეიმჩნევა კულტურულ ფენათა მეტ-ნაკლები რაოდენობა. ისინი განეკუთვნება სხვადასხვა ისტორიულ პერიოდს, შუაბრინჯაოს ხანიდან მოყოლებული ელინისტურამდე ჩათვლით. მაგრამ კულტურული ფენებით უმთავრესად წარმოდგენილია ბრინჯაოს ხანა.

არქეოლოგიური გათხრების დაწყების მომენტისათვის შემორჩენილი იყო ნამოსახლარის ნაწილი მდ. ტეხურის მარცხენა ნაპირას (ტაბ. 1; 2; 9). მისი ჩრდ. ნაწილი, როგორც ჩანს, მოხსნილი და განადგურებულია გამდინარე წყლის მიერ, რამდენადაც მდინარის კალაპოტმა წარსულში სამხრეთით გადმოინაცვლა. ნასახლარის ნაშთები ამჟამად სამხრეთის მხრიდან მდინარის კალაპოტში გადის. ნამოსახლარის უდიდესი სიგრძე ჩრდ.-აღმ-დან სამხრ-დას-ით აღწევს 150 მ-ს.

გათხრების უმთავრეს ობიექტს მთელ ნამოსახლარზე წარმოადგენდა კულტურულ ნაშთთა დაფენების შედეგად წარმოქმნილი ხელოვნური ბორცვი (თანამედროვე ნიადაგის ზემოთ შემჩნეული შემადგენლობა), რომელსაც ჰქონდა დაახლოებით 2000 კვ. მ ფართობი და მდებარეობდა 50 მ-ზე მდინარის ნაპირიდან სამხრეთით. მისი უდიდესი სიმაღლე (სამხრეთ მხარეს) აღწევდა 1,7 — 1,3 (ტაბ. 9).

ბორცვზე თავდაპირველად გამოვლინდა I-III კულტურული ფენები, რომლებიც ზოგადად ეკუთვნის შუა და გვიანი ბრინჯაოს ხანას და აბსოლუტური ქრონოლოგიით ექცევა დაახლოებით II ათასწლეულის ფარგლებში. ბორცვის დასასრული პერიოდის IV კულტურული ფენა (პერიფერიული) შეიძლება მიეკუთვნოს ბრინჯაოდან ადრეულ რკინაზე გარდამავალ პერიოდს — ძვ. წ. I ათასწლ. დასაწყისს. მნიშვნელოვანი აღმოჩნდა აგრეთვე ნამოსახლარის ერთ-ერთი უბანი (ე. წ. I საძიებო მოედანი) დაახლოებით 150 კვ. მ ფართობისა, რომელიც მდებარეობდა ბორცვიდან ჩრდ.-ით, ზედ მდინარის ნაპირზე (ტაბ. 1, 4; 2). გარდა ამისა, გათხრილი იქნა შედარებით მცირე ფართობის მქონე მონაკვეთები ნამოსახლარის ჩრდ.-აღმ. და ჩრდ.-დას. ნაწილში, მდინარის გაყოლებით.

1967 წელს ბორცვზე გავლებულ იქნა 1 მ სიგანის და 1,5 მ სიღრმის ორი თხრილი, ერთი — ბორცვის NW ნაწილში, დაახლოებით N-S (ოდნავ NWN-SOS) დამხრობით, 28 მ სიგრძისა, რომელიც ბორცვის ჩრდ.-დას. კიდეც კვეთდა და მის გარეთ გადიოდა; მეორე თხრილი გადიოდა ბორცვის ცენტრალურ ნაწილში, დაახლ. W-O დამხრობით. ეს ტრანშეები (პირველი ნაწილობრივ შემდეგში დაემთხვა განათხარებს სათანადო კვადრატებში (ტაბ. 9). ამ ტრანშეებმა ცხადყო ბორცვის ხასიათი როგორც ძველი სამოსახლო ადგილისა და გამოავლინა მასში კულტურული ნაშთების სიჭარბე. მრავლად აღმოჩნდა კერამიკა (ფრაგმენტები) წითელი ბათქაშის ნატეხები (ნახანძრალი ნაშთები). კერამიკა ამჟღავნებდა კოლხურ ხასიათს.

ამავე წელს დაიდო დიდი თხრილი მდ. ტეხურის ნაპირას—ე. წ. I საძიებო მოედანი (ტაბ. 1, 4; 2), სადაც გაითხარა 256 მ² ფართობი—დაახლ. 64 კვადრატი. განათხარი ფართობის დიდი ნაწილი დაღრმავდა 1,7 მ სიღრმემდე, მაგრამ უძრავ ფენამდე ამ წელს არსად არ ყოფილა გათხრები დაყვანილი. ეს უბანი პირველ რიგში იქნა შერჩეული გასათხრელად, რადგან გადარეცხვის საშიშროება მოელოდა. მდინარე შლიდა და ანგრევდა ნაპირს (ტაბ. 2).

I საძიებო მოედანზე მოპოვებულ იქნა სხვადასხვა ხანის კერამიკული მასალა, მაგრამ აქ ფენები ჯერჯერობით არეული ჩანდა.

ამ მოედნის მახლობლად, ჩრდ.-აღმ. მხარეს, მდ. ტეხურის მიერ გამორეცხილ ფართობზე (მდინარის ნაპირთან) შენიშნულ იქნა ნამოსახლარის ნაშთები — ძელური წყობა, თიხატყეპნილი იატაკის ცალკეული მონაკვეთები და ორმოები.

1968 წელს ბორცვის „ცენტრალურ ნაწილში“ გათხრილ იქნა 72 კვ. მ ფართობი, 18 კვადრატი (კვ. GD 89-90, 99-90, 09-00, GF.

81-84, 91-94, 01-04)7. ამ განათხარს გეგმაში სწორკუთხა, ფორმა 3ქონდა (12 X 6მ) და დამხრობილი იყო W-O მიმართულებით. მასთან ვაფართოვებით შემდგომ წლებში. 1968 წელს ყველაზე ღრმა დონე ამ განათხარში, ბორცვის თავიდან 2,9-3მ, — მიღწეული იქნა უმნიშვნელო მონაკვეთზე (ტაბ. 10)8. ამ წელს დადგენილ იქნა ბორცვის მრავალფენიანობა, მოპოვებულ იქნა მრავალრიცხოვანი კერამიკული მასალა და ძირა ფენაში ნაწილობრივ გამოვლინდა ხის ნაგებობის ნაშთები.

მნიშვნელოვანი შედეგები მოგვცა გათხრებმა მდ. ტეხურის ნაპირას, I საძიებო მოედანზე. განსაკუთრებით მის ჩრდ.-აღმ. ნაწილში (კვ. CE 26-28, 36-38, 46-47), სადაც ძირითადი სამუშაოები ჩატარდა 1967-1968 წწ. და გამოვლინდა სტრატეფიცირებული კულტურები. დადგენილ იქნა მძლავრი დაფენებები, დაახლ. 4,5—4,7 მ. საერთო სისქისა, რომლებშიც გამოიყოფოდა ერთმანეთისაგან სტერილური მიწით ან თიხით გამიჯნული, ან სტრუქტურულად მკვეთრად განსხვავებული სამი მძლავრი კულტურული ფენა, ორი ზედა ფენა შეესატყვისებოდა დაახლ. ადრეანტიკურ პერიოდს და ჩანს, ელინისტურ ხანამდე აღწევდა (მისი ჩათვლით), ხოლო ქვედა, შავი და მოშვო თიხიანი თუ თიხანარევი ძირა ფენა (დაახლ. 1 — 1,5 მ სიმძლავრისა), რომელშიც ცალკეული ხის ძელები აღმოჩნდა, წინარეანტიკური ხანისა უნდა ყოფილიყო, დაახლოებით ძვ. წ. I ათასწლეულის პირველი საუკუნეების (ტაბ. 16, 9). ეს ფენა ყველაზე მრავლად შეიცავდა ე. წ. კანელურებიან კერამიკას.

ექსპედიციამ გამოიკვლია ნასახლარის ნაშთები ნამოსახლარის ჩრდ.-აღმ. ნაწილში, ზედ მდ. ტეხურის ნაპირზე (კვ. CE, CF). აქ მდინარის კალაპოტის ტერასულად შემადგენულ ძირზე გაიწმინდა ზოგჯერ თიხნარში ამოჭრილი სამეურნეო დანიშნულების მრგვალი ორმოები, რომლებზეც მდინარის წყალი თხლად გადიოდა და რომლებიც ქვებითა და დანალექი მიწით თუ სილით იყო ამოვსებული. ზოგიერთ მათგანში კერამიკის ნატეხები აღმოჩნდა. აქვე, მდინარის კალაპოტის უწყლო ნაწილში, მის ნაპირთან, გაიწმინდა ძელების წყობა, რომელიც მოშავო თიხანარევი მიწის კერამიკიან კულტურულ ფენაში იყო (კვ. CE) (ტაბ. 16, 10), ხოლო ოდნავ აღმ.-ით მდინარის ფლატესთან გამოვლინდა და გაიწმინდა საცხოვრებლის თიხატკეპნილი იატაკი და მასზე დაფენებული წითელ-ბათქაშიანი კულტურული ფენის ნაშთები (კვ. BF). ყველა ეს ნაშთი უნდა ეკუთვნოდეს ნამოსახლარის მოგვიანო პერიოდს, არაუადრეს ტეხურის პირა ძირა ფენისა (ძვ. წ. I ათასწლ. დასაწყისი).

1969 წელს ბორცვის ცენტრალურ ნაწილში თხრილი გაფართოვდა კიდევ 68 კვ. მ. ფართობზე, ე. ი. 17 კვადრატით, ჩრდ. და დას. მხარეს. ესაა კვ-ბი GD 68-60, 78-70; 88; 98; 08, GE 61-64, 71-74 (ტაბ. 11; 12) ამ წელს საბოლოოდ დადგინდა ბორცვის აღნიშნულ ნაწილში სამი ძირითადი კულტურული ფენის არსებობა და გამოვლენილ იქნა ცალკეული სამშენებლო დონეები (შრეები) — თიხატკეპნილი იატაკები და სხვ. I ძირა ფენაში გამოვლენილი და გაწმენდილი იქნა: ოთხკუთხა ნაგებობის მორებიანი საძირკველი (რომლის ნაწილი წინა წელს იქნა გაწმენდილი) და მის ჩრდ. მხარეს რკალურად შემოვლებული ხის ძელების ლიანდაგისებური წყობა, აგრეთვე სოლების რიგი, ხისა და სხვა მასალის ნაშთები, რომლებიც, როგორც ჩანს, დას. მხარეს სადრენაჟო მოწყობილობას ეკუთვნოდა (ტაბ. 4). მოპოვებულ იქნა დიდი რაოდენობის კერამიკული მასალა და სხვა ნივთები.

გარკვეული მოცულობის სამუშაო ჩატარდა ტეხურისპირა უბნებზე I საძიებო მოედნის აღმ. ნაწილში, ყველაზე ღრმა ადგილებში თხრილი რამდენადმე გაფართოებული და მონაცრისფერო თიხნარის გრუნტამდე იქნა დაყვანილი (ტაბ. 2, 1). დადებულ იქნა 5×2 მ ფართობის ახალი თხრილი აღნიშნული მოედნის სამხ. მხარეს, ძველი ხიდის ბურჯთან (მის აღმოსავლეთ მხარეს), აქ მდინარის ნაპირის შვეულ ფლატეზე გამოდიოდა კულტურული ფენა, რომელიც ეკუთვნოდა ნამოსახლარის შედარებით მოგვიანო პერიოდს.

1970 წ. ნოსირის ბორცვზე გაითხარა კიდევ 76 კვ. მ ფართობი, 19 კვადრატი. ესაა კვ-ბი GD 58-50; GE 51-54, GD 57-67, 77, 87, 97, 07, დიდი ოთხკუთხა განათხარების (ქვაბულის) ჩრდ. და დას. ნაპირების გაყოლებით და GC 90, GD 91-92-93-94-95-96, რომლებზედაც ხვდებოდა ბორცვის დას. ნაწილში გამავალი O-WI ტრანშეა. ეს ტრანშეა დაღრმავდა 1-1, 5 მ სიღრმეზე და გრუნტამდე დაყვანილი არ ყოფილა (ტაბ. 4, 2; 9). აღნიშნულ თხრილში პირველად იქნა გამოვლენილი ბორცვის IV კულტურული ფენა, რომელიც დაახლოებით ტეხურისპირა ქვედა ფენის პერიოდს განეკუთვნება.

წინა წლების განმავლობაში I (ძირა) კულტურული ფენის ძირი დიდი ოთხკუთხა განათხარის უდიდეს ნაწილში გრუნტამდე ჩაჭრილი და მოხსნილი არ ყოფილა. ძელების წყობათა ქვეშ, როგორც გვიან გაირკვა, მნიშვნელოვანი სიმძლავრის კულტურული

დაფენება არსებობდა (საშუალოდ 0, 5 მ სიმძლავრისა). ამ დონეზე დაღრმავებას მაშინ ექსპედიცია მოერიდა იმ მიზნით, რომ არ დაღრმავებულიყო ძელების წყობა, ხოლო ერთ-ერთი მცირე მონაკვეთის მოსინჯვას არ მოუცია დაფენების მნიშვნელოვანი სიმძლავრე. ბოლო წლების გათხრებმა ცხადყო I ფენის სულ ძირა დონის შესწავლის საჭიროება, ბორცვის „ცენტრალურ“ (განათხარ) ნაწილში.

1971 წლის სამუშაოები ნოსირის ნამოსახლარზე ძირითადად შემოიფარგლა ბორცვის გათხრებით. ამ წელს ჩვენ შესაძლებლობა გვქონდა მხოლოდ ცალკეულ მცირე მონაკვეთებზე გაგვეთხარა I ფენა—ძველი განათხარის ჩამოშვავებულ ნაპირებთან, რომლებიც თითქმის ძირამდე ჩამოვასწორეთ და გავწმინდეთ; აქ მოპოვებული მასალაც მნიშვნელოვანი გამოდგა, მაგალითად, ქვის ცულ-წერაქვი (ფრაგმენტი), რომელიც წარმოადგენს ერთ-ერთ დამათარილებელ ნივთს (ტაბ. 46, 2506). ამ ადგილებში მოპოვებულია II კულტურული ფენის ცალკეული ნიმუშებიც.

1971 წლის სამუშაოები მნიშვნელოვანი გამოდგა ბორცვის კონსტრუქციული და სტრატეგრაფიული დაზუსტებების თვალსაზრისით. ბორცვის სამხრეთ ნაწილში (კვადრატები HE და IF). დაიღო ფართო (22X4მ) ტრანშეა N-SA, რომელიც 192 კვ. მ ფართობის მქონე ძველი ოთხკუთხა დიდი განათხარიდან ბორცვის სამხრეთ კიდეზე იქნა გავლებული (ტაბ. 9, 1:15). ამის შედეგად შესწავლილ იქნა სხვადასხვა ჰორიზონტები მოცემულ მონაკვეთზე და მივიღეთ სათანადო ვერტიკალური ჭრილები ბორცვის ცენტრის მახლობლად გამავალ N-S ხაზებზე. თუკცა, ეს ჭრილები თხრილის სამხრეთ ნაწილში ნაწილობრივია, რამდენადაც თხრილის დაღრმავება აქ ყველგან ბოლომდე არ დასრულებულა. ამ გათხრების უმთავრეს შედეგს წარმოადგენს: -დაახლოებით ბორცვის შუა ნაწილში სტერილური დიდი (აღნიშნულ წელს 1,5 მ სისქეზე ჩაჭრილი) თიხაზვინულის გამოვლენა, რომლის თავზე ნახანძრალი II კულტურული ფენა იდო; სამხრეთ ნაწილში (ბორცვის პერიფერიაზე), IV კულტურული ფენის დადგენა; დიდი თიხაზვინულის ცენტრი რელიეფურად გამოსახული ბორცვის ცენტრის რამდენადმე სამხრეთით აღმოჩნდა.

1972 წლის სამუშაოები ძირითადად მიზნად ისახავდა ბორცვის ცენტრალური ნაწილის სტრუქტურის ბოლომდე გარკვევას აქ გამოვლენილ სქელ თიხაზვინულთან დაკავშირებით. აღნიშნულ წელს გრძელდებოდა N-SA თხრილის დაღრმავება, ხოლო მის გასწვრივ დაახლოებით ნახევარ სიგრძეზე დასავლეთ მხარეს დაიღო 2მ სიგა-

ნის ახალი ტრანშეა N-SB. იგი დაახლოებით ხვდებოდა კვადრატებზე HE 61-62, 71-72, 81-82, 91-92, 01-02, IE 11-12 (ტაბ. 9,1). N-SA და N-SB თხრილებს შორის სხვადასხვა მიზნით ტიხრულად დატოვებული გვქონდა მიწის კედელი. ეს თხრილი ძირამდე არ დაღრმავებულა.

N-SA თხრილის ჩრდილო მხარეზე — დაახლოებით ბორცვის ცენტრალურ ნაწილში, ყვითელი სტერილური თიხნარის ფენა ჩვეულებრივ ძირამდე (მოშავო უძრავ თიხნარამდე) და დადგინდა 2,5მ სიქის ხელოვნური თიხაზვინულის არსებობა, რომელიც ეყრდნობოდა ჯარგვლისებური ძელური წყობის ნაგებობას, ანუ თვით ამ ზვინულისათვის შექმნილ ძელურ საძირკველს (ტაბ. 5, 1, 2; რ).

1973 წელს დიდ სიძნელეებს წავაწყდით იმის გამო, რომ თხრილის ჩრდილო ნაწილში კედლების ჩამოშვებების შედეგად დიდძალი მიწა დაგროვდა. ჩამონაშალი მიწა წყლით გაქვინებული და დაფარული დაგვხვდა სამუშაოთა დაწყებისას. აუცილებელი გახდა თხრილის ხელახლა ამოწმენდა. განმეორებით სამუშაო მეტად შრომატევადი აღმოჩნდა და მოითხოვა სამუშაო დროის უდიდესი ნაწილი.

1973 წ. გათხრილ ახალ მონაკვეთს ეკუთვნის N-SA თხრილის უკიდურესი ჩრდ. ნაწილი (ძველ განათხართან — დიდ ქვაბულთან შეერთების ადგილი, GE 03-04 კვ-ბის სამხრეთი ნაწილი, HE 13-14 კვ-ბის ჩრდილო ნაწილი). აქ, დიდი თიხაზვინულის ქვეშ გაიწმინდა ძელური ნაგებობის ჩრდილო კედელი (ჯარგვლისებური წყობა ტაბ. 5,1; 2). თხრილის ჩრდილო ნაწილი რამდენადმე გაფართოვდა (დაახლ. 0,5 მ. სიგანეზე) ჩამონგრეული კედლების ჩაჭრისა და ჩასწორების ხარჯზე.

დასავლეთ მხარეს (N-SB თხრილის გაგრძელებაზე ჩრდილოეთით) გაითხარა ფართობი, რომელზედაც ბორცვის თავი, მისი უმაღლესი ნაწილი ხვდებოდა (კვ-ბი HE 11-12, 21-22, 31-32; 41-42-ის ჩრდილო ნაწილი). ეს მონაკვეთი აღნიშნული გვაქვს როგორც N-SC თხრილი. იგი ნულოვანი დონიდან (დაახლოებით ბორცვის თავიდან) დაიყვანეთ 0,5-0,7 სიღრმემდე — დიდი თიხაზვინულის თავამდე, რომელიც ბორცვის ამ ნაწილში გრძელდება და დასავლეთ მხარეს თანდათან დაბლდება. აქ გამოვლინდა ნახანძრავი II კულტურული ფენა, რომელიც თიხაზვინულზე იდო, ისე როგორც აღმ. მხარეს, N-SA თხრილის ჩრდილო ნაწილში და თითქმის ზედაპირულად გამოდიოდა (ტაბ. 20, 2).

N-SA თხრილის ჩრდილო ბოლოსთან, დიდი ოთხკუთხეა განათხარის ძირზე (აღრე განათხარ ფართობზე, სადაც ზედა ფენები მოხ-

სწილი იყო), ჩავჭერით ვიწრო თხრილი (GE 03, 93 კვადრატების დასავლეთ ნაწილი), რომელმაც გამოავლინა I კულტურული ფენის ძირი (0, 3 — 0,4 სისქის დონე) (ტაბ. 15).

N-SA თხრილის სამხრეთ ბოლოზე, ამ თხრილის ძირზე ჩავჭერით ვიწრო თხრილი (კვ-ბი HE 03, IE 13), რომელმაც დიდ სიღრმეზე (ნულოვანი დონიდან 3-4,5 მ) გამოავლინა I და II კულტურული ფენები (ტაბ.15). ეს იყო მნიშვნელოვანი სიახლე, რამაც პირველად წარმოაჩინა ნოსირის ნამოსახლარის ძირა ფენების უფრო ღრმა დონეები, ვიდრე აქამდე ჩვენთვის იყო ცნობილი. ვარდა ამისა, როგორც ამ მონაკვეთზე, ისე უფრო ჩრდილო მხარეს (N-SA თხრილის შუა და სამხრეთ ნაწილში) მიღებულმა მონაცემებმა წარმოგვიდგინეს II კულტურული ფენა ხანძრის კვალის გარეშე.

1974-1975 წლებში ნოსირის ნამოსახლარზე ექსპედიციას მუშაობა არ ჩაუტარებია, რადგან მახლობელ რაიონში — სოფ. მუხურჩის მიდამოებში (გეგეჭკორის რ-ნი) სამეურნეო სამუშაოთა წარმოების ობიექტებზე შემთხვევით აღმოჩენილი ძეგლების შესწავლით იყო დაკავებული, რაც გადაუდებელ საქმედ იქნა დასახული, რამდენადაც ამ ძეგლებს განადგურების საფრთხე ელოდა.

მუშაობა ნოსირის ნამოსახლარზე ექსპედიციამ განაახლა 1976 წელს, როდესაც ნოსირის გარდა მან მუხურჩაშიც ჩაატარა სამუშაოები. ამ წელს ნოსირის ბორცვზე 4 თხრილი დაიდო: თხრილი №1 (A), რომელიც ბორცვის ჩრდ. ნაწილზე ხვდებოდა და დიდი ოთხკუთხა განათხარის („ქვაბულის“) შევიწროებულ გაგრძელებას წარმოადგენდა ჩრდილო მხარეს. ამ თხრილის ფართობი მეტ-ნაკლები მოცულობით ემთხვეოდა კვადრატებს: GD 38-39-30; GE 31-32; 41-42) (ტაბ. 17; 18). თხრილმა გამოავლინა I-IV ფენების მნიშვნელოვანი სიმძლავრე და მათი დანაწევრება ქვეფენების სახით, I ფენის დიდი დაღრმავება (4,5-5 მ ბორცვის თავიდან) და II ფენის ძელური წყობები. თხრილი №2 დაიდო ბორცვის ცენტრალურ ნაწილში, „ქვაბულის“ გაგრძელებაზე სამხრეთ მხარეს. იგი ნაწილობრივ ხვდებოდა დიდი თიხაზვინულის ჩრდ.-დას. კუთხეზე, ნაწილობრივ კი (ჩრდილო ვიწრო ზოლით) „ქვაბულის“ ძირა დონის გაუთხრელ ნაწილზე გადადიოდა. მეტ-ნაკლებად ფარავდა კვადრატებს: HD 18-19-10. 28-29-20; HE 11-12 (ტაბ. 20). ამ თხრილში გამოვლინდა ზვინური საყრდენი ძელური ნაგებობის ჩრდ.-დას. კუთხის ნაწილი და მის გარეთ, სიღრმეზე, I კულტურული ფენა; თხრილი №3 დავდეთ ბორცვის სამხრ. ნაწილში, N-SB ტრანშეის სამხრეთ ბოლოსთან, მის გაგრძელებაზე დასავლეთ მხარეს. იგი სხვადასხვა

ფართობით მოიცავდა კვადრატებს: HE 91-92; O1: IE 11-12 (ტაბ. 9,1). IV ფენის დონეზე უფრო ქვევით ამ თხრილის დაღრმავება არ მოხერხდა. თხრილი № 4 დადებულ იქნა ბორცვის ჩრდილო ნაწილში, ფაქტიურად უკვე განათხარ ადგილას — დიდი „ქვაბულის“ ჩრდილო ნაპირთან, სადაც ადრე გამოვლენილი გვქონდა ძელების რკალური „ლიანდაგისებური“ წყობა რომლებიც ამ ნაწილში უკვე დაფარული იყო ჩამონაშალი მიწით. ეს თხრილი გამიზნული იყო ძელებსქვედა დონეზე I კულტურული ფენის გასარკვევად. იგი ჩრდილო მხარეს უერთდებოდა № 1 თხრილს (ტაბ. 18. 2; 19, 1).

1976 წელს ჩვენ, მუზეუმის ხელმძღვანელობასთან და არქეოლოგიის განყოფილებასთან შეთანხმებით, ვაპირებდით ნოსირის ნამოსახლარზე გათხრების დამთავრებას, უფრო სწორად, ამ სეზონის შემდეგ სამუშაოთა შეწყვეტას, რამდენადაც ერთი მხრივ, ამ წლის სამუშაოთა შედეგად ვვარაუდობდით მეტ-ნაკლებად დასრულებული სტრატეგრაფიული და კონსტრუქციული სურათის მიღებას, ხოლო მეორე მხრივ, ბორცვისა და ნამოსახლარის არახელსაყრელი მდებარეობა და გარემომცველი პირობები, არ იძლეოდა საჭირო მასშტაბით გათხრის საშუალებას. შემდგომი გათხრები შეუძლებელი გახდა აქ გამავალი მთავარი გზების, მიმდებარე ნაგებობებისა და კარმიდამოების ხელშეხების და დანგრევის გარეშე. გარდა ამისა, როგორც ვიცით ნოსირის ბორცვის ზედა კულტურული ფენებიც კი ნიადაგის თანამედროვე ზედაპირზე უფრო ღრმად მდებარეობენ, ხოლო ძირა ფენები — დიდ სიღრმეზე — 2-3 მ-ზე, ბორცვის თავიდან კი 2-5 მ-ზე და უმთავრესად წყლისა და ავდრის მოქმედების შედეგად ხშირად იშლებოდა მიღებული კრილები და ჩამონგრეული მიწით ივსებოდა ღრმა თხრილები. დიდ სიძნელეს წარმოადგენდა აგრეთვე მონათხარი მიწის გაზიდვა. ბორცვის პერიფერიულ ნაწილებზე ამონათხარი მიწა ბლომად იყო დაგროვილი. ყოველივე ამის გამო უფრო მიზანშეწონილად ჩავთვალეთ ნოსირში გათხრების მომთავრება. მართალია, ძეგლი ბოლომდე არ იყო შესწავლილი, მაგრამ ვვარაუდობდით, რომ ერთგვარ კომპენსაციას მოახდენდა ამავე ხასიათისა და ამავე ეპოქის ნამოსახლარი ბორცვის „კეკელური ზუგას“ გათხრა მუხურჩაში, რომლის შესწავლა ჩვენ დაწყებული გვქონდა და მომდევნო ეტაპზე უთუოდ ნაკლებ სიძნელეებს წავაწყდებოდით. ამ გარემოებათა გათვალისწინებით გათხრები ნოსირში 1976 წელს უნდა დაგვემთავრებინა, მაგრამ ამ წლის სამუშაოებმა ვერ

ამოწურა გათვალისწინებული პროგრამა და ვერ მოგვცა ნავარაუდები მინიმუმი მონაცემებისა, სავალე სამუშაოები ძალზე შრომატევადი აღმოჩნდა. აქედან გამომდინარეობდა საერთო გადაწყვეტილებაც 1977 წელს ნოსირში გათხრების გაგრძელების შესახებ.

1977 წლის სეზონიც (9. VIII-25. XI) მთლიანად მიეძღვნა ნოსირის ბორცვის გათხრებს. სამწუხაროდ, ამ წელსაც უამინდობამ ძალზე გაართულა სავალე მუშაობა. გაფართოვდა თხრილი № 1. ეს ახალი განათხარი ფართობი აღვნიშნეთ როგორც № 1 თხრილის B და C მონაკვეთები. პირველ მათგანზე (N მხარეს) შევისწავლეთ ზედა კულტურული ფენები, III ფენის ძელური წყობის გაგრძელება აღმოსავლეთ მხარეს (ზედაპირიდან 2 მ სიღრმეზე), მეორეზე (O მხარეს) ქვედა ფენებამდეც დავღრმავდით. ესაა კვადრატები GD 28-29, 20; 38-39, 30; GE 21-22; 31-32 (ტაბ. 17, 1; 19,2).

ბორცვის დასავლეთ ნაწილში რამდენადმე გაფართოვდა O-W1 ტრანშეა (1970 წ. დადებული O-W ტრანშეა) სიგრძივი კედლებიდან ჩამოშვავებული მიწის გაწმენდისა და ამ კედლების ჩასწორების ხარჯზე, რამაც აქ გამოავლინა ძლიერ დახრილად განლაგებული დაფენებები. უღრმესი განათხარი (მცირე ვიწრო თხრილი ტრანშეის დაახლოებით შუა ნაწილში, მისი ნახევარი სიგანისა) აქ II კულტურულ ფენაზე ღრმად არ დასულა (უამინდობამ აქაც შეაფერხა მუშაობა) (ტაბ. 9,1).

ბორცვის აღმოსავლეთ ნაწილში დავდეთ ახალი თხრილები — O-W2 ტრანშეა (დაახლოებით კვ-ბი: GE 80,97—98-99-90; 05—06-07-08-09-00. HE 15-16-17) და თხრილი № 5 (დაახლოებით კვ-ბი: GF 81-82; 91-92; 01), რომლებიც ბოლოს ერთმანეთს შეუერთდა (ტაბ. 9,1; 21). ამ თხრილებში გამოვლინდა სხვადასხვა ფენები, O—W2 ტრანშეის დასავლეთ ბოლოზე გაიწმინდა მცენარულ საფენზე და გრუნტზე დაყრდნობილი თიხაზვინულის ქვეშა ჯარგვლისებური ძელური ნაგებობის (საყრდენის) ჩრდ.-აღმ. კუთხე. ქვედა დონეებზე ამ თხრილების შემდგომი დაღრმავება მოხერხდა უფრო ვიწრო ფართობზე (ნახევარ სიგანეზე), ე. ი. შიდა ვიწრო თხრილების დადებით. წყლის დაგროვების გარდა აქ მუშაობას დიდად აძნელებდა თხრილის კედლების ჩამონგრევა და ზედა, ამონაყარი მიწის ჩამოშვავება.

მსგავსი მდგომარეობა გვქონდა სხვა თხრილებშიც, სადაც მაქსიმალური დაღრმავების შესაძლებლობა არსებობდა მხოლოდ გარკვეულ ვიწრო მონაკვეთებზე, აქაც განათხარები სწრაფად ივსებოდა გაუთხრელი მიწიდან გამონაყონი წყლით. ამას დიდად უწყობ-

და ხელს ნაწვიმარი წყლით გაუღენთილი ამონაყარი მიწა, რომელიც მრავლად დაგროვდა და სქელ ფენად იდო ბორცვის გაუთხრელ ფართობზე. ბორცვის ტერიტორიიდან ამ მიწის, გასაზიდად არავითარი საშუალება არ არსებობდა, რადგან თავისუფალი და მისადგომი ადგილი მახლობლად არ იყო. მიწის დიდმა გროვებმა განსაზღვრეს აგრეთვე ზოგიერთი თხრილის მიმართულება, მაგ., O-W2 ტრანშენისა, რომელსაც არაზუსტად O-W მიმართულების დამხრობა აქვს.

ნოსირის ბორცვზე მუშაობის დასასრულს (საერთოდ გათხრების შეწყვეტის გამო), შემდგომი დაზიანებისაგან ძეგლის დაცვის მიზნით, ჩვენ ყველა თხრილი სწორედ ამ ამონაყარი მიწით ამოვაცსეთ ბოლომდე (ტექნიკის გამოყენებით) და გაუთხრელი ფართობი სავსებით მოწმენდილი დავტოვეთ, ეს ძეგლს დაიცავს შემდგომი დაზიანებისაგან.

*

* * *

როგორც ვნახეთ, ძირითადი კულტურული (I-IV) ფენები ნოსირის ნამოსახლარზე, როგორც განფენილობისა და სიმძლავრის, ისე სტრატეგრაფიული განლაგების თვალსაზრისით უკეთაა წარმოდგენილი სამოსახლო ბორცვზე. ნამოსახლარის სხვა უბნებზე წარმოდგენილი შესატყვისი კულტურული ფენები, თუ ფენათა ნაშთები და აგრეთვე მასალები ძირითადად განისაზღვრება ბორცვზე დადგენილ ფენათა სტრატეგრაფიის საფუძველზე. ბორცვის გარეთ I საძიებო მოედნის ერთ მონაკვეთზე გვაქვს მკაფიო სტრატეგრაფიული სურათი. აქ დადგენილი ფენები ბორცვთან ერთად შეადგენს ნამოსახლარის საერთო სტრატეგრაფიულ სქემას.

კულტურულ ფენათა შემადგენლობა, დაცულობა და დონეები სამოსახლო ბორცვის სხვადასხვა ნაწილში სხვადასხვანაირი აღმოჩნდა. ყოველივე ამას, როგორც ირკვევა, განსაზღვრავდა, ჯერ ერთი, ძველი რელიეფი უძველესი დასახლების ადგილას (ბორცვის ძირზე), შემდეგ, ხელოვნური კონსტრუქციული ნაგებობები დასახლების ადგილას და თვით კულტურული ნაშთების დაფენების ინტენსივობა და ხასიათი.

1968-1970 წწ. გათხრების პერიოდში ბორცვის ჩრდილოეთ ნაწილში, ე. ი. დიდი ოთხკუთხა თხრილის (ქვაბულის) არეში ვამჩნევდით კულტურული ფენების თანმიმდევრულ და დაახლოებით ჰორიზონტულ დაფენებას. I (ძირა) კულტურული ფენა ძირითადად შედგებოდა გადამპალი ორგანული ნარჩენების ჭარბად შემცველი შავი თიხისაგან, ამ ფენის ზოგიერთ მცირე მონაკვეთებზე შეიმჩნე-

ოდა ნაცრის ანდა ბლანტ მასად ქცეული ნახშირის თხელი ფენები.

I ფენის სიმძლავრე აქ 0,8-0,9მ აღწევდა. იგი მიწის ზედაპირიდან დაახლოებით 2-2,2მ სიღრმეზე იწყებოდა, ბორცვის თავიდან კი (მაქსიმალური დაშორებით) 2,6 მ-ზე, გამოყოფილი იყო II (მის ზევით მდებარე) კულტურული ფენისაგან უმთავრესად თიხატკეპნილი ნატაკით ან 0,2-0,3 მ სისქის მოყვითალო თიხის (თუ, თიხანარევი მიწის) შრით (ტაბ. 3,1; 11,1). ზოგიერთ ადგილას კი II ფენის ნაგებობათა გადამწვარი ნაშთები, წითელი ბათქაში — თიხის შელესილობის წითლად გადამწვარი ნაშთები, ხშირად მათ ქვეშ მოქცეული ნახშირის შრეებითა და სხვადასხვა სისქის ხეების დანახშირებული ნაწილებით, უშუალოდ I კულტურულ ფენაზე იდო. I ფენაში (განათხარის შუა ნაწილში) გამოვლენილი ოთხკუთხა წყობის ძელები (5,7-5,8 მ სიგრძისა) კარგად იყო შენახული. ეს წყობა შეიძლება რაიმე ნაგებობის საძირკველს წარმოადგენდა. უფრო სქელი ზედა ძელები, დაახლოებით O-W დამხრობისა, წყვილ-წყვილად იყო დალაგებული ქვედა გარდიგარდმო ძელებზე რაიმე სამაგრის გარეშე. ამ ოთხკუთხა საძირკვლის ფართობი შეადგენდა 38-40 კვ. მ. ძელებს შორის არე შევსებული იყო თიხით, რომლის ზედაპირი თითქოს მოტკეპნილი ჩანდა. ამ ფუძეზე ჩრდ. და დას. მხარეს ლიანდაგისებურად შემოყოლებული ძელები ოთხწახნაგად იყო კათილი და ცოტათი უფრო მაღალ დონეზე ელაგა (ტაბ. 3; 4,1; 9,2).

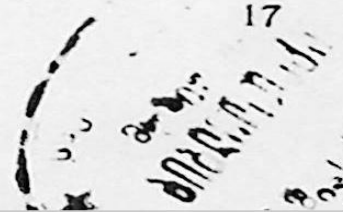
როგორც ითქვა, ძელებს ქვეშ I კულტურული ფენა კიდევ მნიშვნელოვნად ღრმავდებოდა (1976 წ.) და ისეთსავე ნივთიერ მასალას შეიცავდა, როგორც მისი ზედა დონე (კერამიკა, ძვალი და სხვ.) ამგვარად, თითქოს ცხადი უნდა იყოს, რომ ძელების აღნიშნული წყობები I ფენის უადრეს დასახლებაზე გვიანდელია და აქ ძველ დაფენებებზე იყო გაკეთებული, თუმცა ორივე ეს დონე ერთ კულტურულ ფენას უნდა შეადგენდეს. I ფენის ძელსქვევითა პორიზონტი განსაკუთრებით მძლავრი იყო ბორცვის ჩრდილო პერიფერიაზე №1 და №4 თხრილებში (1976-1977 წწ.), სადაც იგი ნაწილობრივ (გარკვეულ მცირე მონაკვეთებზე) შევისწავლეთ. დიდ სიმძლავრეს აღწევდა I ფენა N-SA ტრანშეის სამხრეთ ბოლოზე ვიწრო თხრილში (1973 წ.).

II კულტურული ფენა, რომლის საშუალო სიმძლავრე დიდ განათხარში 0,7 მ აღწევდა, უმთავრესად შედგებოდა ნახანძრალი ნაშთებისაგან. ზოგიერთ ადგილას, როგორც ჩანს, II ფენა შედგებოდა მცირე ბათქაშნარევი და ნახშირნარევი მოშავო ან მოყავისფრო მიწისაგან, რომლის გამოყოფა ზედა ფენისაგან უფრო ძნელი

იყო. ასეთ შემთხვევაში ამ დონეების სტრატეგიაფიული განსაზღვრის საშუალებას წარმოადგენს კერამიკის ტიპოლოგიური ანალიზი.

მიუხედავად იმისა, რომ ძლიერი ხანძრის გავლენით ამ ფენის კერამიკის დიდ ნაწილს ფაქტურის მიხედვით სახე შეცვლილი აქვს, იგი თავისი ფორმებისა და ორნამენტის ხასიათით, ამასთანავე ხანძრის კვალის მიხედვით, კარგად გამოიყოფა როგორც გარკვეული პერიოდის თუ ქვეპერიოდის მასალა. სწორედ ამიტომ, სტრატეგიაფიულად II კულტურულ ფენად პირველ რიგში ჩვენ გამოვყავით ნახანძრალი ნაშთები, ხოლო მის შესატყვის ტიპოლოგიურ განმსაზღვრელ სახედ ნახანძრალი კერამიკა. ბორცვის სხვა ნაწილებში, მაგალითად, ჩრდილოეთ და სამხრეთ პერიფერიულ მხარეს, II კულტურული ფენა ხანძრის კვალს არ ატარებს ან ნაკლებად ავლენს. ეს ფენა ზოგან კარგად გამოიყოფა სხვა ნიშნებით და წარმოადგენს მნიშვნელოვანი სიმძლავრის დაფენებას (იხ. ქვემოთ). ღრმა დონეებზე II კულტურული ფენა კარგად გამოიყოფოდა კვადრატებში GD 78-79, 70; 88-89, 80; 98; 08 და სხვ. ამ ფართობზე იგი იწყებოდა 1,3—1,5 მ სიღრმიდან, ხოლო განათხარის სამხრ.-აღმ. ნაწილში—უფრო მაღალ დონეზე (ტაბ. 10,3; 11,2). ძირი ამ ფენისა დაახლოებით 2 მეტრზე იყო მიწის ზედაპირიდან.

II ფენისათვის დამახასიათებლად აღნიშნული დაბალი დონეები მიჩნეული იყო გათხრების პროცესში. მაგრამ ამჟამად ჩვენ გარკვეული კორექტივის შეტანა შეგვიძლია ამ ვარაუდში. GE 72-73-74 და 82-83-84 კვადრატებში აღინიშნა მძლავრი (0,6 მ სისქის) ბათქაშიანი ფენის მდებარეობა ბორცვის ზედაპირიდან მცირე სიღრმეზე — 0,3 — 0,4 მეტრზე. რის გამოც იგი მივაკუთვნეთ III კულტურულ ფენას. დასავლეთ და ჩრდილოეთ მხარეს კი ბათქაშის ეს ფენა დაქანებულად ეშვებოდა დაახლოებით II ფენის დონემდე. ბათქაშის ამ შემადლების ქვეშ იყო ნაყარი მიწის კულტურული დაფენება, რომელსაც ქვემოთ ენაცვლებოდა ჩვენთვის უკვე ცნობილი მოყვითალო თიხანარევი თხელი (0,2 — 0,3 სისქის) ფენა, ჩვეულებრივ II ფენის ძირზე მდებარე. ბათქაშის ეს შემადლება (კერამიკის მიხედვით II ფენის დასასრული ან III ფენის დასაწყისი) შეიძლება იყოს სიღრმეზე მდებარე II კულტურული ფენის ბათქაშიანი და ნახშირიანი შრეებისაგან გარკვეული პერიოდით დაშორებული დაფენება. დასაშვებია, თიხალესილი ნაგებობა მოეწყობოთ უკვე შემადლებულ ადგილას, რომელსაც

ქმნიდა II ფენის ხანძრის შემდგომი მოგვიანო პლასტი (კულტურული ფენის ნაყარი მიწა). შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ II ფენის დასახლების დასაწყისიდან მის დასასრულამდე მნიშვნელოვანი ქრონოლოგიური მონაკვეთი არსებობდა. შემადლების გაპოყენებას კი გასაგებს ხდის ბორცვზე გამართული დიდი თიხაზვინული.

ხის დანახშირებული ნაშთები და ნახშირის შრეები ჩვეულებრივ მოქცეული იყო წითელი ბათქაშის ფენებს (გროვებს) ქვეშ. ეს ნაშთები მიუთითებენ დიდ ხანძარზე (ხანძრის მიზეზი გაურკვეველია), რომლის შედეგად გარედან სქელი თიხით შელესილი ხის კედლები და სახურავები ჩამოინგრა და ჰორიზონტალურად დაეფინა. ბათქაშიანი დაფენებები საერთოდ ერთი მთლიანი ფენის შთაბეჭდილებას ტოვებდნენ მოზრდილ ფართობებზე. შეიმჩნეოდა ცალკეულ ადგილებზე უფრო მოზრდილ გროვებად მათი კონცენტრირება, რაც ცალკეულ ნაგებობას უნდა შეესატყვისებოდეს. II ფენის კერამიკისა თუ სხვა მონაპოვარი მასალის (ძვალი, ქვა და ა.შ.) დიდი ნაწილი ატარებდა ძლიერი ხანძრის კვალს. თიხატკეპნილიათკიანი და თიხით მოვებული მონაკვეთების ზოგიერთ ადგილას შეიმჩნეოდა მომცრო მრგვალი ორმოები, რომლებიც ჰუმუსიანი შავი მიწით იყო ამოვსებული.

დიდი განათხარის ჩრდილო ნაწილში I და II კულტურულ ფენებს შორის ფიქსირებულ იქნა საშუალოდ 0,2-0,3 მ სისქის მოყვითალო (ზოგან მომწვანო-მოყვითალო, ხაკისფერი) თიხის ფენა (ტაბ. 11; 12). ზოგან იგი სტერილურ თიხნარს ჰგავდა, მაგრამ ხშირ შემთხვევაში შეიცავდა I ან II კულტურული ფენისათვის დამახასიათებელი კერამიკის ფრაგმენტებს. ცხადია, გამორიცხული არ არის სტერილური თიხის თხელ ფენაში ცალკეული ნივთის მოხვედრა როგორც ზედა, ისე ქვედა ფენიდან. ასეთი შემთხვევები ხშირი იყო სხვა ჰორიზონტებშიც. ჩვენი დაკვირვება გვავარაუდებინებს, რომ ხშირ შემთხვევაში შესაძლებელია აქ საქმე გვქონდეს თიხის თხელი შრის შემოქმედებასთანაც ქვევით მდებარე განსხვავებული სტრუქტურისა და შეფერილობის მქონე კულტურული ფენის გარკვეულ დონეზე. წყლისა და ნესტის შემოქმედებით თიხა ჩაიყოწებოდა მიწის გარკვეულ სიღრმეზე და მას მოყვითალო თიხის შეფერილობას აძლევდა. ასეთ შრეებს I და II (თუ სხვა) კულტურულ ფენებს შორის პირობითად მივიჩნევთ შუალედ ფენად, ხოლო მასში აღმოჩენილ მასალას, ტიპოლოგიური უპირატესობის მიხედვით, მივაკუთვნებთ ამ ფენათაგან სათანადო (ზედა თუ ქვედა) დონეს.

III კულტურული ფენის სიმძლავრე ბორცვის შუა და ჩრდილო

ნაწილში (დიდი ოთხკუთხა განათხარის არეში) 1-1,3 მ აღწევდა. იგი იწყებოდა კორდოვანი ფენის ქვეშ მცირე სიღრმეზე. III ფენა აქ ძირითადად წარმოადგენდა მოყავისფრო ან მოყვითალო თიხანარევი (ზოგჯერ ოდნავ მონაცისფროდ ან მოშავოდ შეფერილი). მიწის დაფენებას, რომელშიც ნაწილობრივ მცირე ბათქაში იყო შერეული. მის სხვადასხვა დონეზე შეინიშნებოდა ცალკეული მცირე მონაკვეთები თიხატკეპნილი იატაკით ან ბათქაშისა და ნახშირის შრეებით. III ფენის ზედაპირული დონე ჰუმუსური მიწისაგან შედგებოდა, რომელიც, როგორც ჩანს, არაერთხელ იყო დაძრული. ეს მიწა, რომელიც შეიცავდა აგრეთვე მოგვიანო (ანტიკური) ხანის კერამიკულ ფრაგმენტებს, ცალკე კულტურულ ფენად არ გამოგვიყვია. III კულტურული ფენაც დას. და ჩრდ. მხარეს თანდათან დაბლდებოდა და თხელდებოდა. ეს გარემოება უნდა აიხსნას ბორცვის თანდათანობითი ზრდით უკვე შემადღებული ადგილიდან, რომელიც შექმნილი იყო I და II კულტურული ფენებისაგან. III კულტურულ ფენას ყველაზე მეტად ეტყობოდა ნაძრავობა და სხვა. ფენებთან აღრევა, განსაკუთრებით ბორცვის კალთებზე (მათ დასაწყისთან), მკვეთრი დახრილობის ადგილებზე.

N-SA თხრილის ჩრდილო მხარეზე, ე. ი. დაახლოებით ბორცვის ცენტრალურ ნაწილში გამოვლინდა, 2,5 მ სისქის ყვითელი სტერილური თიხაზვინული (ტაბ. 15; 16,1), რომელზეც იდო II კულტურული ფენა. ეს უკანასკნელი ბორცვის თავიდან, დაახლოებით ნულის დონიდან იწყებოდა. აღნიშნული თიხაზვინული დაყრდნობილი იყო ძელების მძლავრი ჯარგვლური წყობებისაგან შედგენილ დიდ ოთხკუთხა ნაგებობაზე და დაახლოებით მასვე შეესაბამებოდა. თიხაზვინულის ფუძე ოდნავ გადიოდა ძელების გარეთ. მთლიანი ნაგებობა წარმოადგენდა დიდი უჯრედისებური ოთხკუთხედებისაგან შედგენილ სისტემას (ტაბ. 9,1; 15). ჯარგელისებურ წყობას ქმნიდა ოთხოთხი ან სამ-სამი ძელი (ტაბ. 5,1-2; 6; 7,1-2; 16,1-7). თიხაზვინული ქვედა ძელების ძირამდე და ძველ გრუნტამდე. დადიოდა. ეს უკანასკნელი წარმოადგენდა მოცისფრო-მონაცრისფრო წმინდა ბლანტ თიხნარს, რომელზედაც (ძელების ქვეშ) შეიმჩნეოდა ფოთლებისა და წვრილი ტოტების საკმაოდ მკვირვ თიხაში შეტკეპნილი, მოშავო თხელი საფენი, როგორც ჩანს, წყლისა და სინესტისაგან ძელების დასაცავი. ზოგან ხის ძელების გაყოლებით მთელი კედლის (წყობის) დონეზე თიხნარი მოშავო ან მონაცრისფრო იყო. ჩანს, ასეთი შეფერილობა ყვითელ თიხნარს ხეების გახრწნის შედეგად ჰქონდა მიღებული.

აღბათ უნდა ვივარაუდოთ, რომ ბორცვის სამოსახლოს ცენტრი, ერთ-ერთი ადრეული ნასახლარისა მაინც, სწორედ დიდი თიხაზვინულის ადგილია, და არა უფრო ჩრდილოეთით მდებარე ნაწილი (ადრე ცენტრალურ ნაწილად მიჩნეული), სადაც დიდ განათხარში გამოვლინდა ცენტრალური ნაგებობის იერის მქონე ოთხკუთხა ძელური წყობა და მის ჩრდ-დას. მხარეს მორკალურ ლიანდაგისებრ დაწყობილი ძელები.

როგორც ითქვა, დიდი თიხაზვინულის ჩრდილო მხარეს, დიდ ოთხკუთხა ქვაბულში (განათხარში) უფრო დაცული სახით კი მის ჩრდ.-აღმ. ნაწილში ფიქსირებულ იქნა თიხნარის შედარებით თხელი ფენა, იატაკისებური ზედაპირით, რომელზეც იდო II კულტურული ფენა. ყველა მხარეს იგი ერთნაირად არ ვრცელდებოდა, ან მოშლილი იყო. რამდენადმე შესამჩნევი იყო იგი განათხარის სამხ.-აღმ. კუთხეში, სადაც შემალღებული თიხნარის ტერასული განლაგება იქმნებოდა (მასზე II კულტურული ფენა იდო) ხოლო უფრო ღრმად ამ ადგილებში I ფენა თითქმის თიხაზვინულის ძირს ებჯინებოდა. ამ შეერთების ადგილას (კვ. GE 92-C2). I ფენის ძირზე დაგებული იყო წაბლის ნაჭუჭების მჭიდრო საფენი (5 სმ სისქის), რომელზეც ელაგა შედარებით მჭიდრო წყობის მომცრო რიყის ქვები. ძირს მცირედი შემალღება ჰქონდა სამხრეთ მხარეს, თიხაზვინულისკენ. გარკვეული მსგავსი სურათი გვაქვს სამხრეთ მხარეს, N-S თხრილის დაახლოებით შუა ნაწილში (კვ-ბი HE 63-64), სადაც სქელი თიხაზვინული მკვეთრად (შვეული ნაპირით) წყდებოდა. აქ, სქელი განდაგანი მორების გარეთ, ზვინულის ძირს უერთდებოდა, ხოლო სამხრეთით, თითქოს თხრილის სამხრ. ბოლომდე მიემართებოდა თხელი (საშუალოდ 0,15—0,2 მ სისქის) თიხნარის ფენა, რომელზედაც შედარებით თხელი II კულტურული ფენა (თუ I და II ფენების შერეული პლასტი) იდო. ყოველივე ეს, ვფიქრობთ, თიხაზვინულისა და I კულტურული ფენის თანადროულობის მანიშნებელი უნდა იყოს, აღნიშნულ კვადრატებში და ტრანშეის ჩრდილო ნაწილში ჯარგვლისებური ძელური წყობის ძირი და შავთიხიანი თუ მონაცრისფრო გრუნტის ზედაპირი 3,1 — 3,3 მ სიღრმეზე იყო ნულის დონიდან (დაახლოებით ბორცვის თავიდან), ძელური წყობის თავი — 2,3 მ-ზე (ტაბ. 16,1).

როგორც ვიცით, N-SA ტრანშეის სამხრეთ ბოლოზე, ტრანშეის ძირზე ჩაჭრილ ვიწრო (შურფისებურ) თხრილში (კვ-ბი HE 03, IE 13, W ნაწილი) (ტაბ. 7,3; 15) შეიმჩნეოდა. I-II ფენების მნიშვნელოვანი სიმძლავრე და დაღრმავება. ამ ფენათა საერთო სიმძლავ-

რე 1,5-2 მ აღწევდა, ხოლო კულტურული დაფენების ძირი ნულის დონიდან — 4,-4,5 მ. I ფენა წარმოადგენდა შავი თიხის პლასტს, II ფენა დაახლოებით იმავე სისქის მოცისფრო-მონაცრისფრო თიხნარს. II ფენის ძირზე დაგებული იყო მცენარეული საფენი, იგი წარმოადგენდა ფოთლიანი წვრილი ხის ტოტების მჭიდრო საფენს, რომელიც შესანიშნავად იყო დაცული ბლანტ და სველ თიხაში.

N-SB ტრანშეის ჩრდილო ნაწილში (კვ-ბი HE 61,71) გამოვლინდა დიდი თიხაზვინულის დას. ნაპირი, რომელზედაც II ფენის შრეები იდო და რომლის ზედაპირი (კულტურულ ფენასთან ერთად) აქ, ნაპირისაკენ მკვეთრად იყო დაქანებული (ტაბ. 9,1). აქ გათხრები ძირამდე არ დაგვიყვანია. თხრილის უდიდეს ნაწილში, II ფენას ზევიდან ედო. IV კულტურული ფენის სხვადასხვა შრე. ტრანშეის სიგანის მიხედვით ისინი დასავლეთ მხარეს იყო დაქანებული, სიგრძივი დამხრობის მიხედვით — სამხრეთისაკენ.

დიდ ოთხკუთხა განათხარში I ფენის ორი დონე შეგვიძლია ვივარაუდოთ, რომელიც გამოიყოფა ძელების ძირა წყობებით. ბორცვის პერიფერიებზე დადგინდა I-III კულტურული ფენების მეტი სიმძლავრე, დანაწევრება და დაღრმავება (№ 1; 2; 4; 5 თხრილები; OW1 და O-W2 ტრანშეები). № 1-2 თხრილების უღრმეს განათხარებში (ტაბ. 18; 19) შევნიშნეთ მონაცემები, რომელთა მიხედვით შესაძლებელია ქვედა, I-II ფენების ორ-ორი დონე (თუ ქვეფენა) მაინც გამოიყოს. ზოგან III-IV ფენებიც აგრეთვე ნაწევრდება დონეების მიხედვით. ფენათა და დონეთა გამოყოფის საფუძველს აქ პირველ რიგში წარმოადგენდა ძელური წყობების, მცენარეული საფენის თხელი დანახშირებული შრის, ბათქაშის გროვის დაფენებისა, თუ ფენათა სტრუქტურული განსხვავების არსებობა (ტაბ. 10—14; 17—21). თუმცა, ყველა მონაკვეთში უწყვეტად არ შეგვხვდრია ასეთი მონაცემები.

გაირკვა, რომ ბორცვის ცენტრალურ ნაწილში სადაც დიდი თიხაზვინული და ჯარგვლისებური წყობის ძელური ნაგებობის სუბსტრუქცია მდებარეობდა და სადაც ძველი გრუნტის ზედაპირი ნულის დონიდან (დაახლოებით ბორცვის თავიდან) 3,1 — 3,3 მ სიღრმეზე იყო, უძველეს ხანაში. ე. ი. სამოსახლოს წარმოშობის მომენტში, წარმოადგენდა ბუნებრივ შემადლებას და ამ თავდაპირველი სამოსახლოს ცენტრალურ ნაწილს, სადაც დასაწყისშივე აიგო ძელური ნაგებობა და მასზე აღიმართა დიდი თიხაზვინული (შეიძლება ჩვენამდე შემორჩენილი მოცულობისა). ამის შესაბამისად, ქვედა პორიზონტთა კულტურული ფენები, უმთავრესად დაქანებული იყო

ყველა მიმართულებით, ხოლო ზედა კულტურული ფენები, რომლებიც დიდი თიხაზვინულისა და შემდეგ წარმოქმნილი სხვა ხელოვნური შემალღებების პირობებში დაეფინა, ცალკეულ ნაგებობათა თუ საცხოვრებელ ფართობთა ტერასულ განლაგებას ადასტურებდა და მთლიანობაში უფრო მეტ დაქანებას ავლენდა ბორცვის ნაპირებისაკენ. I კულტურული ფენის ძირი, რომელიც ყველგან თიხნარის გრუნტზე იდო, ბორცვის ზოგიერთ პერიფერიულ ნაწილში 4,1—4,15 მ სიღრმეზე აღმოჩნდა ნულის დონიდან დაშორებით (მაგ. № 1 თხრილის უღრმესი განათხარი), ხოლო ზოგან—4,5 მ-ზე (№ 5 თხრილის უღრმესი ნაწილი მის სამხრეთ ზოლში), ქვედა ფენის პირი გრუნტის თავზე ჩვეულებრივ მოგებული იყო მცენარეული საფენით ან ერთ ფენად დალაგებული წვრილი რიყის ქვით. ასეთი „იატაკები“ იშვიათად ზედა ფენების ძირზეც შეიმჩნეოდა.

დიდი თიხაზვინულისა და ძელური სუბსტრუქციის სხვადასხვა ნაწილში დადებულ თხრილებში — N-SA ტრანშეის ჩრდილო და შუა ნაწილში, №2 თხრილში (თიხაზვინულის ჩრდ.-დას. ნაწილი და ჩრდილო მოსაზღვრე მონაკვეთი), N-SB თხრილის ჩრდილო ბოლახთან და O-W 2 ტრანშეის დასავლეთ ბოლოზე გაიკვია, რომ ძელური სუბსტრუქციის შიგნით, თიხაზვინულის ქვეშ აქაც აოავითარი კულტურული ფენა ან სხვა რაიმე კულტურული ნაშთი არ არსებობს. ეს იმ დროს, როდესაც ირგვლივ ყველა მხარეს დასტურდება ადრეული (I-II) კულტურული ფენების არსებობა და თიხაზვინულის თავზე — II ფენისა.

თხრილებში გამოვლინდა და გაიწმინდა თიხაზვინულის აღნიშნული ძელური საყრდენი დიდი ნაგებობის ცალკეული ნაწილი, რომელიც კარგად ავსებდა მის მთლიან რეკონსტრუქციულ გეგმას. ეს იყო საშუალოდ 0,2-0,3 მ სისქის მრგვალგანივკვეთიანი ოთხი ძელისაგან შედგენილი ჯარგვლისებური წყობის შვეული კედელი საშუალოდ 1 მ სიმაღლისა, რომელსაც (ნაგებობის მთლიანი გეგმის შესაბამისად) ჰქონდა დამხრობა NWN-SOS ან WSW-ONO. ქვედა ძელი ყველგან გრუნტის თავზე მჭიდროდ დაგებულ მკვრივ მცენარეულ საფენზე იდო. ასე, რომ ამ ცალკეული ნაწილების მიხედვით ნაგებობის გეგმა მთლიანად იკვრება. ესაა დიდი კვადრატული ნაგებობა, რომლის გვერდების სიგრძე 12 მ უდრის, ხოლო ფართობი 144 კვ. მ. მასთან ერთად წარმოდგენა გვექმნება თიხაზვინულის მოცულობაზე, რომელსაც არანაკლები ფართობი უჭირავს, ვიდრე ძელების ნაგებობას, მისი ძირი რამდენადმე ძელებს გარეთ გადის.

თუ ყოველივე ზემოთქმულს გავითვალისწინებთ, ნოსირის ბორცვის ამ ცენტრალური ნაწილის შესახებ ჩვენ ახლა უკვე შეგვიძლია ახალი დასკვნა გავაკეთოთ: დიდი თიხაზვინული და მის ქვეშ მდებარე ჯარგვლური ტიპის საყრდენი ნაგებობა ეკუთვნოდა არა II კულტურული ფენის დროინდელ სამოსახლოს, როგორც ამას ადრე ვფიქრობდით, არამედ I კულტურული ფენის დროინდელ თავდაპირველ დასახლებას.

თუმცა უნდა ითქვას, რომ არსებობს მონაცემები, რომლებიც შეიძლება ეწინააღმდეგებოდეს ზემომოყვანილ დასკვნას. მაგალითად, თიხაზვინულის თავზე I კულტურული ფენის არარსებობა. იშვიათ შემთხვევაში აქ გვხვდება I ფენის კერამიკის მსგავსი ცალკეული ფრაგმენტები, რომელთა II ფენისადმი კუთვნილება პრინციპულად გამორიცხული არ არის, მაგრამ შეიძლებოდა ისიც გვეფიქრა, რომ თავის დროზე I ფენა აქ უმნიშვნელო სიმძლავრისა იყო, ხოლო მთავარ საცხოვრებელს წარმოადგენდა დაბალი ნაწილი და არა თავდაპირველი ბორცვისებური დიდი თიხაზვინულის თავი და კალთები, რამდენადაც ამ უკანასკნელთ მკვეთრი დაქანება ჰქონდა და პირველი (ძირა) კულტურული ფენა ზვინულის ძირამდე მოდიოდა. თიხაზვინულის პერიფერიული (ნაკლებდაფერდებულ) ნაწილი კი, რომელზეც საცხოვრებელ ნაგებობებს ტერასული განლაგება ჰქონდა (მსგავსი განლაგება კიდევ უფრო თვალნათლივ დასტურდება „კეკელურ ზუგაზე“ და „ნაჭვის ზუგაზე“), შემდგომ პერიოდებში უნდა წარმოქმნილიყო.

ასევე შეიძლება ვიფიქროთ, რომ დიდი თიხაზვინულის თავზე და კალთებზე, II ფენის სამოსახლოს დასაწყისში (თუ ცალკეული ნაგებობის გამართვისას) მოეხსნათ დღევანდელი თიხაზვინულის თავზე, თუ უფრო ადრეულ დაბალ ზვინულზე დაფენილი წინა პერიოდის ნაგებობათა ნაშთები რათა შლადი და მწებვარე ნარჩენებისაგან გაეწმინდათ დასახლების ადგილი და სიმყარე დაებრუნებინათ თიხნარის სუბსტრატისათვის.

შეიძლებოდა ასაკობრივი განსხვავების ნიშნად მიგვეჩნია დიდ თიხაზვინულში სხვადასხვა დონის თიხებს შორის თხრილების ზოგიერთ ჭრილზე შემჩნეული განსხვავება, მაგ., O-W2 ტრანშეის სამხრეთი ჭრილის დასავლეთ ნაწილზე, სადაც ყვითელი თიხის სისქეში გამოიყოფა მოყავისფრო თიხის ფართო ზოლი, მაგრამ მონაცემები გარკვევით არაფერს გვეუბნება.

ვფიქრობთ, რომ ყველა ვარაუდიდან უპირატესობა თიხაზვინულისა და დიდი ძელური სუბსტრუქციის თავდაპირველად აგებას უნ-

და მიენიჭოს. ეს ვარაუდი კი ემყარება დიდი თიხაზვინულის ძირზე კულტურული ფენის არარსებობისა და მის ირგვლივ უძველეს დაფენებათა გავრცელების ფაქტს, რაც თითქოს უფრო სარწმუნო არგუმენტი ჩანს.

საველე მუშაობისათვის ძალზე არახელსაყრელი პირობების გამო ვერ მოვახერხეთ O-W1 ტრანშეის უღრმესი ნაწილისა და №3 თხრილის ბოლომდე, გრუნტამდე დაღრმავება (ტაბ. 9,1), მაგრამ ამ თხრილებიდან მიღებული მონაცემები არ ეწინააღმდეგება ძირა ფენების შესახებ ჩვენს ყოველგვარ თვალსაზრისს და არ არღვევს საერთო სტრატოგრაფიულ სურათს.

ბორცვის უგვიანესი, IV კულტურული ფენის შესატყვისი მასალა თავდაპირველად დაფიქსირდა მის დასავლეთ კალთაზე, O-W (O-W1) ტრანშეაში, განსაკუთრებით ტრანშეის დასავლეთ ნაწილში. ბორცვის ზედა ჰორიზონტში დიდი თხრილის ფართობზე აღმოჩნდა ამ ფენისათვის დამახასიათებელი კერამიკის მცირე რაოდენობა, მაგრამ ცალკე კულტურული ფენის სახით ჩვენ ამგვარი ნაშთების დაფენება აქ არ შეგვინიშნავს. I საძიებო მოედნის ძირა ფენა, ჩვენ მიერ სინქრონიზებულია ბორცვის IV ფენასთან.

IV კულტურული ფენა განსაკუთრებით მძლავრად ბორცვის სამხრეთ ნაწილში გამოიყო (N-SA ტრანშეის შუა და სამხრეთ ნაწილი და N-SB ტრანშეა) (ტაბ. 9,1), მხოლოდ ბორცვის პერიფერიებზე დადგენილი ეს ფენა თანდათან მძლავრდებოდა ბორცვის კიდეებისაკენ და თანამედროვე ნიადაგზე უფრო ღრმად ეშვებოდა ძირისაკენ. აქ იგი (ან მისქვეშა თიხნარის შრე) ზოგან უშუალოდ II ფენაზე ყო დაყრდნობილი. III ფენა, პირიქით, პერიფერიებზე სუსტდებოდა ან იქამდე არ აღწევდა. IV ფენის ცალკეული დონეები (კერამიკის, ზოგჯერ ბათქაშისა და ნახშირის შემცველი ჰუმუსირებული მოშავო მიწის შრეები) ხშირად ერთმანეთისაგან გამოიყოფოდა ხელოვნურად დაფენილი თხელი სტერილური ყვითელი თიხნარით ან თიხნარევი მიწის შედარებით თხელი ფენით. ეს თიხა, ჩანს, ცალკეული საცხოვრებლის თუ სამოსახლოს გამართვის დროს იყო დაგებული. IV ფენისათვის ყველაზე უფრო დამახასიათებელი მასალაა ფართოკანელურებიანი დიდი ზომის კერამიკული ჭურჭელი (მოპოვებულია ფრაგმენტების სახით). სწორედ კალენურებიანი კერამიკა აახლოებს ბორცვის IV ფენას ნოსირის ნამოსახლარის ტეხურისპირა ქვედა (I) კულტურულ ფენასთან.

მდ. ტეხურის ნაპირას — I საძიებო მოედანზე, დაფენებათა

უდიდესი სისქე ხვდებოდა ამ მოედნის აღმოსავლეთ ბოლოზე (ტაბ. 2; 8; 16,9) უღრმესი ფენა აღწევდა 4,5—4,7 მ მიწის ზედაპირიდან (კვ. CE 27-28, 37-38). აქ გრუნტში შექმნილი იყო ჩაღრმავებათუ ჩავარდნა, რომელიც მდინარის თანამედროვე კალაპოტის ძირზე უფრო ღრმად ჩადიოდა.

ქვედა (I) კულტურული ფენა, შავთიხიანი, რომელიც მონაცრისფრო ან მოყვითალო თიხნარის გრუნტზე იდო და რომლის სიმძლავრე 1,5 მეტრამდე აღწევდა, შეიცავდა რომელიღაც ნაგებობის მორებიან და ფიცრულ ნაშთებს (ტაბ. 16,9) და, უმეტესად, კანელურებიან შავპრილა კერამიკას (შეად. ტაბ. 41; 45). ეს კერამიკა ახლოს დგას ბორცვის IV ფენის კერამიკასთან, მაგრამ მასზე რამდენადმე ადრეული უნდა იყოს.

ამ ფენის ზევით იყო მოყავისფრო მიწის ფენა ადრეანტიკური ხანისა, რომელიც ვაკედილი იყო სხვადასხვანაირი კერამიკული ნატეხებით. ამ ფენის ყველაზე მძლავრი მონაკვეთი, 1 მ-ზე მეტი სისქისა, შემჩნეოდა მოედნის იმავე ნაწილში, სადაც ქვედა ფენის უმძლავრესი და უღრმესი მონაკვეთი იყო, ტეხურისპირა II ფენის კერამიკულ მონაპოვართა შორის აღმოჩნდა ქიოსური და სხვა წარმოშობის ამფორათა ფრაგმენტები, რომლებიც ძვ. წ. IV-III სს. თარიღდება.

მოედნის ამავე ნაწილში, II ფენის ზემოთ კარგად გამოიყოფოდა 0,5 სისქის ყვითელი მიწის სტერილური შრე; მის ზემოთ კი მიდიოდა თითქმის 2 მ სისქის მოყავისფრო მიწის ნაყარი, რომელიც, როგორც ჩანს, შერეულ ფენას წარმოადგენდა ელინისტური და სხვა პერიოდების კერამიკული ფრაგმენტების შემცველს. ეს ზედა ფენა მთელს მოედანზე გაითხარა 1957 წელს.

ნამოსახლარის სხვა განათხარ უბნებზე (მდ. ტეხურის ნაპირას) ფენათა მკაფიო სტრატეგრაფია არ გვქონია. მეტწილად აქ შერეული ფენები ჩანდა, ხოლო ზოგან, მოპოვებული ნივთიერი მასალების ნაკლები გამომსახველობის გამო, მათი ასაკის მტკიცედ განსაზღვრა ვერ ხერხდება.

„კამელოური ზუბა“

1974 წლიდან ნოსირი-მუხურჩის არქეოლოგიური ექსპედიცია გათხრებს აწარმოებდა აგრეთვე გეგეკორის რ-ნის სოფ. მუხურჩის მიდამოებში. გათხრების უმთავრეს ობიექტებს წარმოადგენდა: ადრეული რკინის ხანის სამაროვანი მუხურჩის მახლობლად, მდ. აბაშის მარჯვენა ნაპირას (1974, 1976 წწ.), ბრინჯაოს ხანის ნამოსახლარი

ბორცვი „კეკელური ზუგა“ სოფლის განაპირას დასავლეთ მხარეს (1974-1976, 1979-1980 წწ.), ადრეანტიკური ხანის ნამოსახლარი პლანტაჟიან ფართობში „კეკელურ ზუგასთან“ (1975, 1980 წ.). და ნამოსახლარი ბორცვი „ნაჭვის ზუგა“ (1981 წ.).

1974 წ. გათხრები მუხურჩაში ძირითადად შეეხო აღნიშნულ სამაროვანს. ამავე დროს შედარებით მცირე მასშტაბის გათხრები ჩატარდა „კეკელურ ზუგაზე“ (კეკელიების ბორცვი) (ტაბ. 23,1).

„კეკელური ზუგას“ საერთო ფართობი შეადგენდა დაახლოებით 1200 კვ. მ. სიმაღლე — 3 მ. აღნიშნული შემადგენლის გამო გათხრები ამ ბორცვზე უფრო პერსპექტიული ჩანდა, ვიდრე ნოსირის ბორცვზე. მართალია, აღმოსავლეთ და სამხრეთ მხრიდან მას ჩაის პლანტაცია ერტყა თითქმის ბორცვის ძირამდე, მაგრამ დასავლეთ მხარეს დიდი ფართობი იყო თავისუფალი, სადაც, კულტურული ფენების არსებობის შემთხვევაში, შეიძლებოდა თხრილების გავლება და გათხრების გაგრძელება, აგრეთვე მოთხრილი მიწის ვაზიდვა და დაყრა. ჩრდილოეთ მხარეს კი ღრმა არხი გადიოდა (O-W მიმართულებით), რომლის გამოყენებაც შეიძლებოდა ბორცვის ტერიტორიაზე განათხარებში დაგროვილი წყლის გადასაშვებად სპეციალური თხრილების საშუალებით (ტაბ. 26).

აღნიშნულ წელს ბორცვის დასავლეთ ფერდზე, დაახლოებით მის შუა ნაწილში, დაიდო 10 მ-მდე სიგრძის, 2 მ სიგანისა და საშუალოდ 1 მ სიღრმის საკონტროლო თხრილი (კვადრატები HH 12-13 14-15-16, S ნაწილი; 21-22-23-24-25-26, N ნაწილი; ტაბ. 26), რომელშიც გამოვლინდა წითელი ბათქაშის მძლავრი ფენა და ნახშირის ნაშთები, კერამიკული ფრაგმენტების დიდი რაოდენობა; ქვისა და ძვლის სხვადასხვა ნივთები (რიყისა თუ ქვიშაქვის ხელსაფქვავეები, სანაყები, „კვერის საცხობი“ მრგვალი ბრტყელი რიყის ქვები და სხვ.). მონაცემები ცხადყოფდა ბორცვზე კულტურულ დაფენებათა დიდ სიმძლავრეს და ძლიერი ხანძრის კვალს. გასათხრელად შევარჩიეთ ბორცვის ჩრდ.-დას. სექტორი, რომლის დაღრმავება განისაზღვრა შესაძლებლობისდაგვარად მთლიან ფართობზე. ამის შედეგად უნდა მიგვეღო N-S და W-O დიამეტრულ ხაზებზე გამავალი ძირითადი ჭრილები.

1975 წელს გათხრები დავიწყეთ ბორცვის თავზე ცენტრის მახლობლად და მისგან რამდენადმე ჩრდილოეთით მდებარე კვადრატებში (კვადრატები HH 59-50, 69-60; 79-70; 89-99-90; 08-09-00) (ტაბ. 27,1). ბორცვის ცენტრის მახლობლად, კორდოვანი ფენისა და მოყავისფრო სტერილური ფენის ქვეშ, ბორცვის თავიდან (დაახლ-

ოებით ნულის დონიდან) 0,35—0,40 მ სიღრმეზე იდო ყვითელი სტერილური თიხნარი, რომელიც ერთ ადგილას 0,3 მ სიღრმეზე ჩავჭერით და თავიდანვე მივიჩნიეთ დიდი თიხაზვინულის ზედა ნაწილად. ასეთი ვარაუდის საფუძველს გვაძლევდა ნოსირის ბორცვის სტრუქტურის გათვალისწინება. საკუთრივ ცენტრიდან რამდენადმე დაშორებით იწყებოდა ნახანძრალი კულტურული ფენა, რომელიც გრძელდებოდა სექტორის ყველა მიმართულებით (ტაბ. 27).

1976 წელსაც გათხრები ნაწილობრივ, მცირე მასშტაბით შეეხო „კეკელურ ზუგას“ რამდენადაც ექსპედიციის ვადებისა და სახსრების მეტი ნაწილი დაეთმო მუხურჩის სამაროვნისა და ნოსირის ბორცვის გათხრებს. აღნიშნულ წელს ბორცვის თავზე წინა წელს გათხრილ ფართობს მიემატა განათხარი კვადრატებში: HH 37; 46-47-48-49-40; 54-55-56-57-58; 65-66-67-“8; 73-74-75-76-77-78 83-84-85-86-87-88; 96; 06. უღრმესი დონე გათხრების მიხედვით გვექონდა HH 87 კვადრატში, სადაც განათხარის ძირი ნულის დონიდან (დაახლოებით ბორცვის თავიდან) 2 მ სიღრმემდე აღწევდა. გათხრილ ფართობზე სხვადასხვა მონაკვეთებად გამოვლინდა წითელი ბათქაშის გროვები, ნახშირის შრეები, ზოგან — დანახშირებული ძვლის ნაშთი; ყვითელი თიხნარის შემალღებები, თუ მოყავისფერო კორდოვანი მიწის დაფენება. კულტურული პლასტის ეს კომპონენტები თითქმის ყველგან მრავლად შეიცავდა ნივთიერ მასალას.

1977-1978 წლებში „კეკელურ ზუგაზე“ საველე სამუშაოები არ ჩატარებულა. 1977 წ. მუშაობა გაგრძელდა ნოსირის ბორცვზე, ხოლო 1978 წელს ექსპედიციის წევრები სხვა, სპეციალური სამუშაოებით იყვნენ დაკავებული.

1979 წელს „კეკელურ ზუგაზე“ მუშაობა განახლდა. გათხრების ფართობზე (ჩრდ.-დას. სექტორში). ბორცვის ძირითადი შემალღების სათანადო ნაწილზე, გარდა უკიდურესი პერიფერიებისა, მთლიანად მოიხსნა ზედა კულტურული ფენა (ტაბ 23,2; 27,2). ეს ფართობი ჩრდილოეთ მხარეს აღწევდა HH 44-40 კვადრატების შუამდე, ხოლო დასავლეთით HH 04-44 კვადრატებამდე (ჩათვლით). იგი მოიცავდა 42 კვადრატს და უდრიდა დაახლოებით 168 კვ. მ. საშუალოდ 1 მ სიღრმით გათხრილს თიხაზვინულის (როგორც შემდეგში დაზუსტდა, თიხნარის სქელი ფენის) პრეპარირებულ ზედაპირზე მცირე ჩაღრმავებების ან ბურცობების ნაპირები შვეულად გვექონდა ჩაჭრილ-შემოსწორებული (ტაბ. 23,2; 27,3), ზოგან, O-W ტრანშეის აღმოსავლეთ ბოლოზე და ჩრდილოეთ მხარეს (N-S კრილთან) თიხნარის მკვეთრად დაქანებული ზე-

დაპირი ჩაჭრილი იყო კიბისებურად, საფეხურისებრ (ტაბ. 23,3). ეს გამოწვეული იყო კულტურული დაფენებისა და ნაზვინი თიხის ზედაპირის ერთმანეთისაგან მკაფიოდ გამოყოფის სიძნელეებით და ძნელად მისადგომ ადგილას (ფერდებზე) იმავე ზედაპირის დროებით ფიქსირებისათვის) შენარჩუნების საჭიროებით.

ბორცვის დაბალ (პერიფერიულ) ნაწილზე და მის გაგრძელებაზე ბორცვის გარეთ, ბორცვის ჩრდილოეთ-დასავლეთ სექტორის სამხრეთ ხაზის გასწვრივ, დავდეთ O-W ტრანშეა (ტაბ. 24,1). იგი ემთხვევოდა სიგრძივი განლაგების 10 კვადრატს, HG 07-დან HH 06-მდე. სიღრმე (მიწის ზედაპირიდან) უდრიდა საშუალოდ 2 მ. ეს მიმართულება ავირჩიეთ პირველ რიგში იმის გამო, რომ ამ მხარეს, როგორც აღვნიშნეთ, ბორცვის გარეთ თავისუფალი არეა. O-W ტრანშეის აღმოსავლეთ ნაწილში გამოვლინდა იგივე ბათქაშიანი და ნახშირნარევი კულტურული ფენა 0,7 — 1,5 მ სიმძლავრისა (იხ. კრილები, ტაბ. 28; 29, 1,3). ტრანშეის სამხრეთ კრილი უახლოვდებოდა დიამეტრულ ხაზს და სიგრძივ უერთდებოდა ბორცვის ზედა ნაწილის უმთავრეს კრილს (წინა წლებისას). ტრანშეის ამავე ნაწილში (კვ. HH 04-06) გამოვლინდა თიხის მძლავრი ფენა დაახლოებით 1,50 მ სისქისა. იგი მაშინ დიდი თიხაზვინულის ნაწილად მივიჩნიეთ, მაგრამ შემდეგში აქ სხვაგვარი ინტერპრეტაცია უფრო შესაფერისი გამოდგა. კულტურული ფენა ამ წელს ყველგან ძირამდე (თიხნარის ფენამდე) არ გათხრილა. ტრანშეის დასავლეთ ბოლოზე დავღრმავდით ძველ გრუნტამდე (ერთ მონაკვეთზე, ტაბ. 28).

1980 წელს საბოლოოდ გაიწმინდა, პრეპარაციით დაზუსტდა და სათანადოდ დაფიქსირდა ბორცვის იმავე სექტორში თიხაზვინულის (თიხნარიანი ფენის) ზედაპირი, მისი რელიეფური დეტალები და სხვ. მაგრამ ამ წლის გათხრების უმთავრესი მიზანი გახდა—ბორცვის სტრატეგრაფიის შესწავლა აღნიშნულ სექტორში, მის რომელიმე ნაწილში მთლიანი ვერტიკალური კრილის მიღებით.

O-W ტრანშეა აღმოსავლეთ მხარეს გაგრძელდა ბორცვის ცენტრამდე და მნიშვნელოვნად დაღრმავდა ტრანშეის მთელი ეს ნაწილი, ბორცვის თავიდან დაახლ. 3 მეტრამდე (ტაბ. 24, 1; 29,3).

ამავე მიზნით დადებულ და დაღრმავებულ იქნა N-S ტრანშეა (ტაბ. 25), რომელიც გავლებულ იქნა სექტორის ამავე დამხრობის გვერდზე, დაახლოებით ბორცვის N-S დიამეტრზე (ტრანშეის აღმოსავლეთ გვერდის მიხედვით). იგი დაიწყო ბორცვის ჩრდილოეთ ნაპირიდან, HH 20 კვადრატის ნიშნულიდან და გაგრძელდა HH 70 კვ-ის ნიშნულამდე (სიგრძე — 10, სიგანე — 2 მ, სიღრმე — სხვა-

დასხვა ნაწილში სხვადასხვა). შუა და ჩრდილოეთი ნაწილის აღმოსავლეთ მხარეს ტრანშეის ძირი უფრო ვიწრო თხრილის სახით ჩავჭერთ (1 მ სიღანეზე). ამან საშუალება მოგვცა 1,5 მ-ით კიდევ უფრო ღრმა დონეზე შეგვესწავლა ბორცვის სტრატეგრაფია გრუნტამდე და სხვ. აღნიშნული ვიწრო თხრილის სამხრეთ ბოლოზე დამატებით გაკეთდა პატარა შურფი, რომელიც მოშავო-მოყავისფრო თიხნარის გრუნტამდე დავიდა — ზედაპირიდან 4,5 მ-მდე. გარდა ამისა, ეს ვიწრო განათხარები წყლის შეგროვებისა და შედარებით ადვილად ამოწურვის შესაძლებლობას ქმნიდნენ.

* * *

ზუგაზე თიხნარის ზევით აშკარა სტრატეგრაფიული დაყოფა არ შეგვიჩვენია. აქ ერთი კულტურული (ნახანძრალი) ფენის არსებობა დავადგინეთ, რომელიც დაახლოებით სინქრონული ჩანს ნოსირის II-III ფენებისა (იხ. ქვემოთ). დიდი ფართობის ერთდროულად გათხრამ მისი თანდათან დადაბლებით საშუალება მოგვცა მთლიანი სახით გეგმაში გამოგვევლინა და დაგვეფიქსირებინა ნაგებობათა ნახანძრალი ნაშთები (ბათქაში, ნახშირის შრეები თუ ძელთა ნარჩენები) და, თიხაზვინულის ზედაპირზე არსებული ჩალრმავებების მიხედვით, ტერასული განლაგების ნახევარმიწურის ტიპის ნაგებობათა საფუძველი და ძირი. ჩალრმავებების მსგავსი სურათი ჩვენთვის უკვე ცნობილი იყო ნოსირის ბორცვიდან. ნოსირის ბორცვის მაგალითისამებრ, „კეკელურ ზუგაზეც“ მოსალოდნელი იყო დიდი თიხაზვინულის ძირზე (ზვინულის ქვეშ) ხის ძელების საყრდენი კონსტრუქციის არსებობა, რის ვარაუდიც ჯერჯერობით არ გამართლდა. მაგრამ „კეკელური ზუგას“ აგებულებას შეუძლია ნოსირის ბორცვის მონაცემების შევსება.

O-W ტრანშეაში აღნიშნული კულტურული ფენა წყდებოდა HH 01 და 02 კვ-ბის ზღვარზე (დაახლოებით ბორცვის ნაპირთან). აქვე იწყებოდა და დასავლეთით გრძელდებოდა (კვ-ბი HH 01, HG 00, 09, 08) თითქმის ამავე სტრუქტურის ფენა. ეს ზღვარი სუსტად ჩანდა (ტაბ. 28,1), მაგრამ ახალი ფენა შეიცავდა მხოლოდ და მხოლოდ ადრეანტიკური ხანის საწყისი პერიოდის კერამიკას. ამ კერამიკის მიხედვით იგი თანადროული ჩანს აქვე ახლოს, პლანტაჟიან ფართობში ჩვენ მიერ შესწავლილი ნასოფლარის კულტურული ფენისა (1975, 1980 წწ.) და შეიძლება მის უშუალო გაგრძელებასაც წარმოადგენდეს ზედ ბორცვის ნაპირამდე. ამ შემთხვევაში სამოსახლო ბორცვთან ეს ფენა არავითარ კავშირში არ უნდა იყოს.

O-W ტრანშეის დასავლეთ ნაწილში კულტურული ფენის ქვეშ

მდებარე გრუნტი, რომელიც ნულის დონიდან 5 მ სიღრმეზე იწყება, ჩავჭერთ ვიწრო თხრილით და მცირე შურფით (ტაბ. 28,2), რომლებიც გამოგვადგა აგრეთვე სველი გრუნტიდან გამონაჟონი თუნაწვიმარი წყლის დასაწრეტად და შესაკრებად. სველი გრუნტი წარმოადგენდა ქვიშა-და სილანარევი ყვითელი თიხის ფენას. მასზე იდო აგრეთვე გრუნტისეული, სუფთა და მკვეთრი მუქი ყავისფერი თიხნარი 0,5 მ სისქისა, რომელიც მთელ თხრილში გრძელდებოდა აღმოსავლეთ მხარეს სქელ ნაზვინ თიხნარამდე. კულტურული ფენის ძირზე თხელი (0,2 მ სისქის) ყვითელი თიხის შრე, რომელიც აგრეთვე ამ ადგილს უერთდებოდა, ხელოვნურად უნდა იყოს დაგებული. სველი თიხნარი კი თავის მხრივ იდო მოცისფრო-მონაცრისფრო თიხაზე, ბორცვის თავიდან (და დაახლოებით ნულის დონიდან) 6 მ სიღრმეზე. ისე როგორც კულტურული ფენა, გრუნტიც ბორცვის შუა ნაწილისკენ, თიხაზვინულისკენ მალდდება. სამოსახლო ბუნებრივ შემალლებაზე უნდა იყოს დაფუძნებული.

მაგრამ, როგორც უკვე 1980 წელს O-W და N-S ტრანშეების მიხედვით მიღებულმა მონაცემებმა გვიჩვენა, ბორცვის შუა ნაწილში გვექონდა არა მთლიანი დიდი თიხაზვინული, არამედ ნაზვინი ყვითელი თუ მოყვითალო ან მოყავისფრო თიხის მძლავრი ფენები, რომლებიც წარმოადგენდნენ კულტურულ ფენათა საყრდენ-საფუძველს და, ამდენად, ამ ფენათა გამყოფ პლასტებსაც.

ფენათა სტრატეგრაფიული განლაგება მთლიანობაში „კეკელურ ზუგაზე“ ფიქსირებული გვაქვს O-W და N-S ტრანშეების საშუალებით მიღებულ კრილებზე (ტაბ. 28; 29). O-W ტრანშეის აღმოსავლეთ ნაწილში, სადაც ვერტიკალურ კრილებზე შეიმჩნეოდა სულ ცოტა ოთხი კულტურული ფენა და მათ ქვეშ ნაზვინი თიხნარის ამდენივე პლასტი (ტაბ. 29,1,3) სანამ ბორცვის სრული სტრატეგრაფიული სურათი არ გვაქვს, ფენათა ნომენკლატურას ზევიდან ქვევით ვითვლით.

თიხნარის პლასტები ზოგიერთ ადგილას შეიცავდა კულტურულ ნაშთებს; კერამიკის ნატეხებს, ცხოველის ძვლებს და სხვ., თუმცა მცირე რაოდენობით. ვფიქრობთ, ამ ფაქტის ახსნა სავსებით შესაძლებელია მის ზედა კულტურულ ფენასთან ან სათანადო სამოსახლოსთან დაკავშირებული შემთხვევითობით, ანუ იქიდან მოხვედრით.

ყველა კულტურული ფენა ატარებდა ხანძრის კვალს. ყველაზე ძლიერ ეს კვალი ზედა ფენაში გამოვლინდა წითელი ბათქაშის დიდი (ზოგჯერ 0,5 მ მეტი სისქის) გროვების, ნახშირის სქელი შრე-

ბის, თუ ნახშირნარევი მიწის, ძლიერი ცეცხლის შედეგად გადაწით-
ლებული მიწისა და გადანწვარი კერამიკის სახით. ზედა ფენა, ბუ-
ნებრივია, ზოგან შეიცავდა ყავისფერ მიწას, მაგრამ ზოგან ნახანძ-
რალ ნაშთებშიც შერეული იყო ყვითელი თიხაც.

O-W ტრანშეაზე მიღებული ჭრილების მიხედვით შეგვიძლია
აღვნიშნოთ I (ზედა) ფენის მეტი დახრილობა ბორცვის ცენტრიდან
მის ნაპირამდე, რაც სავსებით გასაგებია, რადგან მისი დაფენების
პერიოდში ქვედა ფენები უკვე სათანადოდ გავრცობილი და შე-
მაღლებული იყო. I ფენის ძირის მოხაზულობაში ზოგან შეიმჩნეო-
და ჩაღრმავება (ორმო ან მიწურის ძირი), ზოგან კი (ჭრილის შუა-
ნაწილზე) წყვეტილი (ტაბ. 29,1,3).

II კულტურული ფენა, ნახშირნარევი შავი ან მოშავო მიწისა,
უკეთ იყო წარმოდგენილი ტრანშეის აღმოსავლეთ ნაწილში, ბორ-
ცვის ცენტრისკენ. იგი აქ გამოიყოფოდა ცალკეული შრეების სახით
(უდიდესი სისქე 0,3 — 0,4 მ), რომელიც ზოგან ერთდებოდა (ტაბ.
29,1). სწორედ ამ შერტების, აგრეთვე ერთმანეთთან სიახლოვის
სტრუქტურული შედგენილობის იგივეობისა და მასალის მსგავსე-
ბის გამო ეს შრეები ერთ ფენად გამოვყავით. ზოგიერთი ეს შრე
ძალზე ვიწრო და ძალზე დამრეცი (განსაკუთრებით სამხრეთ ჭრილ-
ზე), თითქოს ხაზისებური სახით ჩანდა (ალბთ დარღვეულობის გა-
მო), მაგრამ თითქმის ყველგან ნივთიერი მასალის (კერამიკის) შემ-
ცველი იყო. ბორცვის ცენტრის ახლოს (კვ. HH. 90-00; 99-09 აღ-
მოსავლეთ ნაწილი) მათ ჰორიზონტული განლაგება და თითქმის სრუ-
ლიად ერთნაირი სტრუქტურა ჰქონდა, იმ განსხვავებით, რომ ზედა-
შრე უფრო ერთგვაროვანი იყო, ქვედა კი ჰორიზონტულად დაზო-
ლილი (შავი და ღია ფერის ზოლები). უფრო დასავლეთ მხარეს
ზედა შრე პირველი ფენის ძირს ეხებოდა, შემდეგ ეს შრე ვიწრო
დამრეც ზოლად ეშვებოდა ქვევით და HH. 87, 97-07 კვადრატების
დასავლეთ ნაწილში (S ჭრილის მიხედვით 07 კვ-ის აღმოსავლეთ ნაწ-
თან) ერთმანეთს უერთდებოდა. დაახლოებით იმავე ადგილას ამ
ორივე შრეს წყვეტილის შემდეგ უერთდებოდა პირობითად III
კულტურულ ფენად აღნიშნული დაფენება (რომელიც აღმოსავლეთ
მხარეს დაახლოებით იმავე სიმძლავრის მოშავო შრედ გამოიყოფო-
და უფრო ერთგვაროვანი სტრუქტურით), აგრეთვე ყვითელი თიხნა-
რის ძირზე ან მის წიაღში მდებარე მოყავისფრო თიხანარევი (ასევე
პირობითად) IV ფენა. ასეთმა დამთხვევებმა ძალზე გაართულა ფე-
ნათა სტრატოგრაფიული გარკვევის საკითხი აღნიშნულ ნაწილში და
მის დასავლეთით, საითკენაც კულტურული დაფენება ერთ მთლიან

ფენად გამოიყოფოდა. ძირა ჰორიზონტისა და მასში აღმოჩენილი მასალის ფიქსაციის დროს გამოვიყენეთ ერთიანი პირობითი აღნიშვნა—„III-IV ფენები“ რამდენადაც აქ შემჩნეული ცალკეული ფენები, თუ შრეები ყოველთვის არ ყოფილა ერთმანეთისაგან მკაფიოდ გამოყოფილი. საკმაოდ ღრმად, თითქმის ტრანშეის ძირზე ყავისფერთიხიან ფენაში აღმოჩნდა კერამიკის მცირეოდენი ნატეხები. მაგრამ იმის გამო, რომ აქ შემდგომი დაღრმავება და დაფენების ძირის გამოვლენა ვერ მოესწრო, ხოლო ბორცვის ცენტრის მხარეს ამ თიხნარის ქვეშ გამოჩნდა კიდევ ერთი, შავთიხიანი ფენა, რომელშიც კერამიკის ნატეხი აღმოჩნდა, ფენების საბოლოო განსაზღვრისაგან თავი შევიკავეთ. ქვედა ფენებს უფრო ნაკლები სიგრძივი გავრცობა და შემადღება ჰქონდა, რაც ადრეული სამოსახლოს ნაკლები მოცულობით უნდა აიხსნას.

შევეცადეთ O-W ტრანშეის უღრმეს ნაწილში (ტრანშეის აღმოსავლეთ თავთან და ბორცვის ცენტრთან ახლოს) შეგვენარჩუნებია სამხრეთი კედლის კრილი, თუმცა გათხრების პროცესშივე ავდრისა და თხრილის დიდი სიღრმის გამო კრილი მნიშვნელოვნად დაზიანდა. ჩრდილოეთ კედლის კრილი (ტაბ. 28,2) თანდათანობით დადაბლდა, რადგან ტრანშეის (მისი აღმ. და ჩრდ. ნაწილის) ჩრდილოეთ მხარეს გავახლეთ გათხრები და დავაღრმავეთ მთელი ეს ზოლი ერთი კვადრატის (2 მ) სიგანეზე. შემდეგში იგი კიდევ გაფართოვდა. II კულტურული ფენა აქ მოიხსნა HH 88-89-80-კვადრატებში, ხოლო უფრო დასავლეთით (კვ. HH 95-96) გაითხარა I ფენის ნაწილი, რომელიც დაბალ დონეზე ეშვებოდა. ამ ზოლის აღმოსავლეთ თავთან (კვ. HH 99-90 და ნაწილობრივ 89-80) პრეპარირებულ იქნა II ფენაში გამოვლენილი იატაკი (ტაბ. 24,2), რომელიც დაფარული იყო ნახშირის თხელი შრით და, მეტწილად, გადამწვარი კერამიკის ნატეხებით. ჩრდილოეთ მხარეს მდებარე შემოაღნიშნული (პარალელური) ზოლები (კვ. HH 85-80 და 75-79), განსხვავებული დონეების და კრილების შენარჩუნებით, თანდათანობით დაღრმავდა.

N-S ტრანშეა (ტაბ. 25; 29,2). რომელიც ჩრდილოეთ მხარეს ბორცვის ძირამდე (ნაპირამდე) გრძელდებოდა, სამხრეთ მხარეს ბორცვის ცენტრამდე არ აღწევდა. იგი ხვდებოდა კვადრატებში HH 39-30; 49-40; 59-50; 69-60; 79-70, აღმოსავლეთ კედლის სახით მიღებული მთავარი კრილი ადასტურებდა ძეგლის მრავალფენიანობას. ზედა, კორდოვანი შრე (0,1 — 0,3 მ სისქისა) შეიცავდა განსხვავებული პერიოდების ცალკეულ კერამიკულ ფრაგმენტებს. I კულტურული ფენა მძლავრი დაფენების სახით იყო გამოსახული

აღმოსავლეთ კრილზე (დასავლეთი კრილი სრული არ იყო, რადგან ადრე აქ მოხსნილ იქნა პირველი ფენა). კორდოვანი ფენის ქვეშ აღმოსავლეთ კრილზე გამოსახული იყო 0,3 — 0,5 მ სიღრმის ორმოსებური ორი ჩაღრმავება ბათქაშნარევი და ნახშირნარევი შავი ფენისა, ერთი მოგრძო (კვ. HH 30-40-50-60), მეორე მოკლე (კვ. HH 60 და 70-ს ნაწილი). სტრუქტურისა და მასალის შემცველობით ისინი არ განსხვავდებოდნენ კულტურული ფენის სხვა მონაკვეთებისაგან, რომლებიც O-W ტრანშეაში გვაქვს შესწავლილი. ჩაღრმავებები გადატვირთული იყო კერამიკული მასალით, რომელშიც მრავლად იყო ნაკლებად გადამწვარი ფრაგმენტები. მათ ხშირად საკმაოდ არქაული იერი ჰქონდა—ნოსირის II კულტურული ფენის, ცალკეულ შემთხვევაში კი I ფენის კერამიკისა.

II კულტურულ ფენას უნდა წარმოადგენდეს კრილზე გამოსახული შედარებით თხელი, მოშავო-მოყავისფრო თუ მონაცრისფრო შრეები. ზედა შრე (0,1 — 0,15 მ სისქის) გამოდიოდა სამხრეთის მხრიდან, ტრანშეის გაუთხრელი ნაწილიდან და I ფენის მცირე ორმოსებურ ჩაღრმავებას უერთდებოდა, ქვედა შრე კი (0,2-0,25 მ სისქის) იმავე მხრიდან ჰორიზონტალურად მიემართებოდა ჩრდილოეთ მხარეს, მცირე ჩაღრმავების ქვეშ გადიოდა მისგან გამოყოფილად და გრძელდებოდა მოზრდილი ჩაღრმავების ქვეშ, რომლისგან რაიმე შუალედი შრით არ გამოიყოფოდა.

III (ქვედა) ფენას წარმოადგენს ტრანშეის აღმოსავლეთ ნაწილში (HH 60-70 კვადრატები), ზედაპირიდან 2-2,5 მ (ნულიდან საშუალოდ 3 მ) სიღრმეზე რამდენაღმე დახრილად მდებარე მოშავო მიწის შრე. იგი სამხრეთით ისევ გაუთხრელ მიწაში შედიოდა, ხოლო ჩრდილოეთისაკენ ყვითელი თიხის სქელ ჰორიზონტალურ შრეს უერთდებოდა. კულტურულ ფენებს შორის არეს ავსებდა მოყვითალო ან მოყავისფრო სტერილური თიხა. ამავე სტრუქტურის თიხაში ტრანშეის აღმოსავლეთ ნაწილის ძირზე (კვ. HH 79), ზედაპირიდან 3,2—3,3 მ სიღრმეზე აღმოჩნდა მცირე რაოდენობის კერამიკის ფრაგმენტები. გაურკვევლობის გამო, თიხნარის ეს დონე ცალკე კულტურულ ფენად არ გამოგვიყვია და პირობითად III (ქვედა) ფენას მივაკუთვნეთ.

ტრანშეის შუა და ჩრდილოეთ ნაწილზე ჩაჭრილ ვიწრო თხრილში, ნულიდან საშუალოდ 5 მ სიღრმეზე (ზედაპირიდან 3-4 მ-ზე) თითქმის ჰორიზონტალურად (ჩრდილოეთ მხარეს ოდნავ დადაბლებულად) გამოვლინდა მოშავო-მოყავისფრო თიხის გრუნტი, ხოლო

0,5—0,6 მ უფრო ღრმად,—გრუნტისეული მონაცრისფრო თიხნარი.

„კეკელური ზუგას“ I ფენის მნიშვნელოვანი სიმძლავრე გამოვლინდა O-W ტრანშეის ცალკეულ მონაკვეთზე (ტაბ. 28; 29,3), მაგრამ ამ ფენის დანაწევრების მტკიცე საფუძველი ჯერჯერობით არა გვაქვს. მით უმეტეს ეს ეხება ქვედა ფენებს, რომელთა სიმძლავრე, მასალის შემცველობა თუ გამომსახველობა გაცილებით ნაკლებია. O-W ტრანშეის ერთ მცირე მონაკვეთზე ბათქაშისა და ნახშირის შრეების განლაგების მიხედვით შეიძლებოდა გვეფიქრა ამ ადგილას I ფენის ორი დონის არსებობა.

„ნაჭვის ზუგა“

„ნაჭვის ზუგა“ (ანუ „კოჩას ზუგა“) მდებარეობს სოფ. მუხურჩის დასავლეთით დაახლოებით 2 კმ-ზე. იგი წარმოადგენს ბრინჯაოს ხანის ხელოვნურ ნამოსახლარ ბორცვს (თიხის ხელოვნური დაზვინვითა და სამოსახლოს ნაშთების დაფენებით წარმოქმნილ შემადგენლებას), რომლის დიამ. უდრის 40 მ, ხოლო სიმაღლე ბორცვის გარშემო ნიადაგის დონიდან — 4,5 — 5,0 მ-ს. ზედაპირის საერთო ფართობი 1500 კვ. მ-მდეა (ტაბ. 31; 32).

ძირითადი გათხრითი სამუშაოები „ნაჭვის ზუგაზე“ დაიწყო 1981 წ. როდესაც იგი წარმოადგენდა ექსპედიციის მუშაობის მთავარ ობიექტს. გასათხრელად შეირჩა ბორცვის ჩრდილო-დასავლეთი სექტორი, მისი გათხრა, ბორცვის ზედაპირის მნიშვნელოვანი დაქანების გამო, დაიწყო ტრანშეების საშუალებით, რომელთა ძირს ტერასულ დახრილობას ვუნარჩუნებდით (ტაბ. 30; 31). ბორცვის კიდიდან ცენტრალურ ნაწილამდე გავავლეთ 4 ასეთი ტრანშეა საშუალოდ 2 მ სიგანისა — სამი ტრანშეა N-S დამხრობით, ხოლო ერთი O-W დამხრობით. შემდეგ გათხრების მსვლელობაში, ბორცვის ჩრდილოეთ პერიფერიულ ნაწილში ტრანშეები, შედარებით მცირე სიღრმისა, გავაერთიანეთ შუალედი ზოლების მოხსნით, რამაც საშუალება მოგვცა ეს ნაწილი ერთიანად შეგვესწავლა პორიზონტალურ პლანში (ტაბ. 31,2). გაითხარა დაახლოებით სექტორის ნახევარი ფართობი — 160-მდე კვ. მ. განათხარები (თხრილები) დავიდასხვადასხვა სიღრმემდე. ყველაზე ღრმაა ჩრდ-დან სამხრეთით დამხრობილი დიამეტრალური ტრანშეა (N-S 1 ტრანშეა), რომლის უდიდესი დაღრმავება ზედაპირიდან (შუა ნაწილში) 4 მ აღწევს. ამ ტრანშეამ ყველაზე სრულად გამოავლინა ბორცვის სტრუქტურა და სტრატეგრაფია მოცემულ სექტორში (ტაბ. 34; 35).

გაირკვა, რომ ძლიერ ნახანძრავი კულტურული ფენა დევს ხელოვნურად მოზვიანული თიხის დიდი, 2,5 მ (უდიდესი) სიმაღლის მქონე ზორცვისებურ შემალღებაზე, რომლის ძირი (ტრანშეის ბოლოზე, HH 24-20 კვადრატებში გაკეთებული ჩაღრმავების მიხედვით თუ ვიმსჯელებთ) 1,5 მ სიღრმეზე ეშვება გარეშემო ნიადაგის ზედაპირიდან და დევს ქვანარევ თიხნარიან ძველ გრუნტზე.

კულტურული ფენა გამოიყოფა ერთ მთლიან მძლავრ დაფენებად ძელური და თიხალესილი გადამწვარი ნაგებობების ნაშთებით (ბათქაშისა და ნახშირის შრეები ან ცალკეული დანახშირებული ძელების ნაშთები და ბათქაშის ნატეხები). მთლიანად ფენა თანდათანობით დაქანებულია ზორცვის პერიფერიებისაკენ. კულტურულ დაფენებაში შეიძლება გამოიყოს რაიმე მკვეთრი ნიშნით ან სტერილური შრითა თუ ფენით გაუმიჯნავი დონეები, ხოლო მისი სტრუქტურული შედგენილობისა და მომავალში დონეთა მიხედვით მასალის ტიპოლოგიური შესწავლის საფუძველზე შეიძლება შემჩნეულიქნეს ქრონოლოგიური განსხვავებები. საერთოდ კი, კერამიკული მასალის წინასწარული განსაზღვრით კულტურული ფენის ზედა დონეები რამდენადმე უფრო მოგვიანოდ გამოიყურება, ვიდრე ქვედა დონეები.

ნაგებობათა ნაშთები შეიცავს წითელი ბათქაშისა (გადამწვარი თიხის შელესილობის) და ნახშირის შრეებს. ჩვეულებრივად, როგორც მსგავს ძეგლებზეა დამოწმებული, ნახშირის შრეები ბათქაშის ქვეშაა მოქცეული (სათავსოს შიდა არეში ჩანგრევის გამო). ვერტიკალური ჭრილების მიხედვით ჩანს, რომ ნაგებობები თიხანზვიანულში ყოფილა ჩამჯდარი, ე. ა. ძირი ნახევრად მიწურისებურ ჩაღრმავებას წარმოადგენდა, რომლის შუა ადგილი სწორი იყო. ერთმანეთთან მიმართებაში ჭრილებზე ეს ნაგებობები ტერასულ დონეებს ქმნიდა. გეგმის მიხედვით კი განათხარ ფართობზე შეიმჩნეოდა ნაგებობათა ამ ნაშთების გარკვეული წესით (დამხრობით) განლაგება, რაც მიახლოებით წარმოდგენას გვიქმნის ნაგებობათა გეგმარებაზე. მთელ შესწავლილ ფართობზე, აღნიშნული სექტორის და (N-S 1-4) ტრანშეების სამხრეთ ნაწილში შეიძლება გამოვყოთ მთლიანობაში შედარებით უფრო გასარჩევი ამგვარი ნაშთები, რომლებიც, როგორც ჩანს, ორ ნაგებობას შეეფარდება. ნაგებობები ოთხკუთხა ან მომრგვალო კუთხეებიანი უნდა ყოფილიყო, დაახლოებით 5X5 ან 6X6 ფართობისა. O-W ტრანშეაში გამოვლინდა კიდევ ერთი ასეთი ნაგებობის ნაშთი (თუ ისინი ზემოხსენებული ერთ-ერთი ნაგებობის ნაშთის გაგრძელებას არ წარმოადგენს,

რომელიც უფრო დასავლეთ მხარეს იყო), მაგრამ ამ ნაგებობის მოცულობის სავარაუდებლად ჯერ მონაცემები არა გვაქვს, რადგან ტრანშეის გარე მონაკვეთები, საითკენაც ეს ნაშთები ვრცელდება, გაუთხრელია. ნაგებობათა ნაშთების ადგილას, ისე როგორც ნაგებობების გარეთ, მრავლად ჩნდებოდა ნივთიერი მასალა — კერამიკა, საოჯახო-სამეურნეო დანიშნულების ქვები, ცხოველის ძვლები და სხვ.

საერთოდ მოპოვებულია მნიშვნელოვანი ნივთიერი მასალა რომელთა უდიდეს ნაწილს წარმოადგენს კერამიკული ნაწარმი (თიხის ჭურჭელი თითქმის მთლიანად ფრაგმენტირებული სახით). ეს კერამიკა ძირითადად ეკუთვნის ბრინჯაოს ხანის კოლხურ კერამიკულ პროდუქციას, მაგრამ ამასთანავე ავლენს გარკვეულ თავისებურებას. არის ხელსაფქვავის ქვები, ქვასანაყები, ქვაკეცები (მრგვალი ბრტყელი რიყის ქვები), კაყისა და ობსიდიანის იარაღები თუ ნახატები და ანატკეცები, მსხვილფეხა და წვრილფეხა საქონლის ძვლები და სხვ. ეს მასალები (უმთავრესად კერამიკის მიხედვით ვმსჯელობთ) შეესატყვისება ნოსირის ბორცვის II (შეიძლება ნაწილობრივ) და III ფენებისა და „კეკელური ზუგას“ სხვადასხვა ფენების მასალებს (უფრო დეტალურად იხ. ქვემოთ). კულტურული ფენა უნდა ეკუთვნოდეს შუა ბრინჯაოს ხანის დასასრულსა და გვიანბრინჯაოს ხანას (ძვ. წ. II ათასწლ. შუა ხანა და მეორე ნახევარი).

ნოსირი-მუხურჩის ვაზუფის სხვა ნამოსახლართა კულტურული ფენები

ექსპედიციამ ჩაატარა აგრეთვე არქეოლოგიური დაზვერვები და სადაზვერვო გათხრები ცხაკაიასა და გეგეჭკორის რაიონების სხვადასხვა ადგილებში.

1968 წ. ჩატარდა დაზვერვები, ხოლო 1970 და 1974 წწ. მცირე მასშტაბის გათხრები გეჯეთის ტერიტორიაზე (ცხაკაიას რ-ნი) მდებარე ნამოსახლარ ბორცვზე. ეს ადგილი მდებარეობდა მესამე ნოსირიდან 3 კმ-ზე ჩრდ.-აღმოსავლეთით, მდ. ტეხურას ნაპირას, ქარსაცავი ნარგავების ბოლოზე. ბორცვის ჩრდილო ნახევარი მოხსნილი იყო მდინარის მიერ. გადარჩენილი ნაწილის შუა ადგილას დავდეთ N-S დამხრობის 5X2 მ თხრილი (ტაბ. 22), რომელშიც მიწის ზედაპირიდან 1-2 მ სიღრმეზე გამოვლინდა. ორი კულტურული ფენა თითოეულის უდიდესი სისქე აღწევდა დაახლოებით 0,5 მ-ს. მათ ყოფდა ყვითელი თიხის თხელი ფენა, რომელშიც აგრეთვე მასალა აღმოჩნდა. ქვედა ფენა ნახანძრალი გამოდგა, შეიცავდა გადამწვარ

კერამიკას ფრაგმენტების სახით. ფენაში საკმაო რაოდენობით ჩნდება წითელი ბათქაში. კერამიკის მიხედვით ფენები უნდა ეკუთვნოდეს ნოსირის ბორცვის II ან III კულტურული ფენის (შეიძლება მათ შორის გარდამავალ) პერიოდს. კერამიკა ნოსირის მასალებთან შედარებით მდარე ხარისხისაა. ფენებში აღმოჩნდა ცოტაოდენა ცხოველის ძვლები.

1968-1970 წლებში სადაზვერვო სამუშაოები ჩატარდა გეგეჭკორის რ-ნის სოფ. ვედიდკარში, სადაც ნამოსახლარ ბორცვზე გავლეთ სადაზვერვო თხრილი და გარკვეულ სიღრმეებზე შევისწავლეთ კულტურული ფენა. გამოვლინდა ბრინჯაოს ხანის კერამიკა და წითელი ბათქაში.

1969 წელს მცირე მასშტაბის დაზვერვა ჩატარდა ზუგდიდის რაიონის სოფ. ანაკლიასთან მდებარე „დიხა გუძუბაზე“ (დიხა გუძუბა, II), სადაც შემდეგში ფართოდ გაშალა მუშაობა ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის არქეოლოგიური ცენტრის ექსპედიციამ. ჩვენი დაზვერვის შედეგად, ვიწრო თხრილში ბორცვის თავზე, გამოვლინდა ზედა ფენის მასალები, გვიანი ბრინჯაოსა და ადრერკინის ხანის მოგვიანო კოლხური კერამიკა და ადრეანტიკური ხანის კერამიკის ნიმუშები.

მცირე სამუშაოები ჩატარდა აღნიშნულ წლებში ტეხურის მარჯვენა ნაპირზე, სოფ. ნოსირიდან ორიოდე კილომეტრზე ქ. ცხაკაიას მხარეს (ცემენტის ქარხნის მიდამოებში). აქ გამოვლინდა ძელების ნაგებობა (წყობა), რომელიც მდინარის მოქმედების გამომის კალაპოტში გამოდიოდა. ნამოსახლარი თითქმის მთლიანად მოხსნილი იყო მდინარის მიერ.

1974 წლიდან დაწყებული, როდესაც ექსპედიციამ წამოიწყო არქეოლოგიური გათხრითი სამუშაოები გეგეჭკორის რაიონის სოფ. მუხურჩაში, პარალელურად წარმოებდა სადაზვერვო სამუშაოები მუხურჩის მიდამოებში. კერძოდ, წინასწარულად გამოვიკვლიეთ სამოსახლო ბორცვები „კეკელური ზუგა“ და „ნაჭვის ზუგა“, სადაც შემდეგში ფართო გათხრითი სამუშაოები გაიშალა (იხ. ზემოთ).

ამავე წელს ჩვენ ვიზუალურად გამოვიკვლიეთ ძელური ნაგებობის ნაშთები (სამოსახლო ბორცვის ძელურ წყობათა ტიპისა), რომლებიც შემთხვევით იქნა აღმოჩენილი ნოქალაქევის მეურნეობის ტერიტორიაზე თევზსაშენი აუზისა და წყალსაწრეტი არხის მშენებლობის დროს. ეს ადგილი მდებარეობს სოფ. მუხურჩის მიდამოებში, მისგან დაახლოებით 1,5 კმ-ზე ჩრდილო-დასავლეთით, ხოლო მუხურჩის სამაროვნიდან 300 მ-მდე მანძილზე ჩრდილოეთით.

ნაგებობის დიდი ნაწილი უკვე ექსკავატორს დაენგრია და მიწის ღრმა დონიდან ამოეყარა. ძელებისა და მორების კარგი დაცულობა მოწმობდა, რომ (დანგრევამდე) მთელი სიდიდით იყო შემორჩენილი, თუმცა ძელები გაშავებული იყო.

მუხურჩაში, სოფლის შიგნით, ფიქსირებული ვეჯეს დაბალი ბრყტელი ნამოსახლარი ბორცვის არსებობა (1974 წ.), „კეკელური ზუგადან“ დაახლოებით 1 კმ-ზე სამხრეთ-აღმოსავლეთით, ადგილობრივ მცხოვრების, სულიკო გახოკიას, საკარმიდამო ნაკვეთში, სადაც საცხოვრებელი სახლი თვით ამ ბორცვზე იდგა.

1975 წელს „კეკელურ ზუგადან“ დაახლოებით 200 მ-ზე სამხრეთ-აღმოსავლეთით, არხის ნაპირას, ადგილ „ნაწისქვილევთან“ ახლოს გამოვლინდა კულტურული ფენა. იგი გადატვირთულია წინარე ანტიკური კერამიკით. შეიძლება ამ ფენის გაგრძელებას წარმოადგენს მძლავრი კულტურული პლასტი, რომელიც ახლოს მდებარეობს ამ ადგილიდან, მდ. აბაშის ერთ-ერთი ტოტის მოსახვევზე (ადგილი „პასიკოს ტობე“). აქ, შვეულ ფლატეებზე გამოდის კულტურული ფენა, რომელშიც შეინიშნება კერამიკის ნატეხები და სხვა მასალა. ერთმანეთისაგან დაახლოებით 100-150 მ-ით დაშორებულ ამ ორ უბანს შორის შევამჩნიეთ კულტურული ფენის არსებობა (ექსკავატორით მიწის მოთხრის შედეგად 1975 წ. და შემდეგში მდინარის სანაპირო დამბის მშენებლობის დროს 1981 წ.). ეს უბანი წინარე-ანტიკური და ადრეანტიკური ხანის სხვადასხვა ფენებს უნდა მოიცავდეს.

1977 წ. სადაზვერვო გათხრები ჩატარდა ცხაკაიას რაიონის სოფ. ხორში არქეოლოგიური ძეგლის შემთხვევით აღმოჩენის ადგილას. ეს ადგილი მდებარეობს გორა „ლომურზე“, სადაც გზის მშენებლებმა კარიერები გააკეთეს ხრეშის მოსაპოვებლად. კარიერზე თითქმის მთლიანად იყო მოხსნილი ძველი ნასახლარის ფართობი (გორის თხემთან). თხემის ჩრდილო მხარეს ხელუხლებლად დარჩენილი იყო მცირე ზოლი, სადაც გავთხარეთ რამდენიმე ღარიბული სამარხი გვიან-ანტიკური თუ ადრეფეოდალური ხანისა. ხოლო თხემის ქვემო ნაწილი, კარიერიდან მოშორებით, შეუსწავლელი დარჩა. კარიერის ადგილას, მოხსნილი კულტურული ფენის ნაშთებიდან მოვიპოვეთ სხვადასხვა კერამიკული ფრაგმენტები, რომელთა შორის გაირჩეოდა, სულ ცოტა, ორი სხვადასხვა პერიოდის ჯგუფი. ერთი ეკუთვნის ადრეანტიკურ ხანას, მეორე (შავი კერამიკა) ნამოსახლარი ბორცვებისას, ე. ი. ბრინჯაოს ხანას (ალბათ ნოსირის ბორცვის III კულტურული ფენის პერიოდი). მრავლად მოიპოვებოდა ბათქაშის ნატეხები, რომლე-

ბიც უფრო ზედა (ადრეანტიკური) ფენისთვის, თუ ფენებისთვისაა მისაკუთვნიებული, რადგან ხანძრის კვალს ატარებდა ამ ხანის კერამიკის უდიდესი ნაწილი.

1980 წელს მუხურჩის ჩრდილო განაპირა ზოლში, ადგილ „კყო-ნის ტყეზე“ აღმოჩნდა ნამოსახლარი ბორცვი, რომელსაც არხი ორ ნაწილად ყოფდა (ადრე აქ დეღე ყოფილა, რომელიც შემდეგ არხად უქცევიათ). ბორცვი მოზრდილია, ხშირი ეკალ-ბარდებით დაფარული, და ამიტომ მიუდგომელიც იყო. ბორცვის შუაგულში გავლებული არხის წყალობით, დავაკვირდით სათანადო კრილებს. ბორცვი მრავალფენიანი ძეგლა ჩანს, რომელშიც გამოირჩევა მძლავრბათქა-შიანი ფენა (ალბათ შუა ფენა), რომელიც ნიადაგქვეშა დონეზეა.

ჩვენ აღარ ვეხებით ექსპედიციის მიერ შესწავლილ თუ გზად-გზა გამოვლენილ ანტიკური ხანის ნამოსახლართა კულტურული ფენების რამდენადმე დაწვრილებით დახასიათებას, რამდენადაც ეს საკითხი სპეციალური კვლევის სფეროს ეკუთვნის. მათგან უმთავრესია პლანტაჟიანი ფართობის დიდი (150×60 მ) ნამოსახლარი „კეკელურ ზუგასთან“ (გაითხარა 1975, 1980 წწ.), დიდი (100×50 მ) შემალღებული ნამოსახლარი „ნაჭვის ზუგასთან“ (გამოვლინდა 1981 წ.) და ანტიკური (თუ წინარეანტიკური) ხანის მძივების განძის აღმოჩენის ადგილი სოფ. ზედა ნაგვაზაოში (გაითხარა 1980 წ.).

ბათუმის მეთოდის შესახებ

კოლხეთის დაბლობის არქეოლოგიური ძეგლების შესწავლისას სათანადო ობიექტების, განსაკუთრებით ნამოსახლარების გათხრის სირთულესა და სიძნელეს კარგა ხანია მიექცა ყურადღება. კლიმატური, ტექტონიკური თუ სხვა გეოფიზიკური პირობების ზეგავლენით შექმნილ თავისებურებათა ინტერპრეტაციის გარდა, ზოგჯერ ვხვდებით მკვლევართა მეთოდურ მითითებებს ამ ძეგლთა გათხრების შესახებ (იხ. ქვემოთ). მართლაც, კოლხეთის ძეგლების შესწავლა თითქმის შეუძლებელია გარკვეული პრაქტიკული საშუალებების გამოყენების გარეშე, რაც ამა თუ იმ კონკრეტული პირობების გათვალისწინებით უნდა განხორციელდეს.

ვფიქრობთ, წინა პარაგრაფებიდან ძირითადად გასაგები ხდება თუ რა განსაზღვრავდა ჩვენს ძეგლებზე გათხრების ამა თუ იმ მიმართულებებით წარმართვას, ამა თუ იმ მეთოდის გამოყენებას, მაგრამ არ შეიძლება ითქვას, რომ ექსპედიცია წინასწარ შემუშავებული რაიმე მეთოდით ხელმძღვანელობდა. ნოსირის ნამოსახლარი ერთ-ერთი პირველთაგანია სათანადო ხასიათის იმ ძეგლებიდან, რომელ-

თა შესწავლა შედარებით ფართო მასშტაბის გათხრებით განხორციელდა. პირველი ნაბიჯები, ამ საუკუნის 30-იან წლებში რომ გადაიდგა (ნაოხვამუსა და დიხა გუძუბას გათხრები), ჩვენს საფეხურზე პრაქტიკულად გამოუყენებელი დარჩა, განსაკუთრებით მეთოდის თვალსაზრისით, რადგან იმ დროს გათხრები ეპიზოდურ ხასიათს ატარებდა და შედეგებიც სათანადოდ ასახული არ ყოფილა. ამდენად, გასაგებია, რომ მეთოდის თვალსაზრისით ჩვენ გზადაგზა გათხრების პროცესში გვიხდებოდა სხვადასხვა ღონისძიების განხორციელება, რომელიც არ შეიძლება უნაკლო თუ უშეცდომო ყოფილიყო.

ნოსიარის ნამოსახლარის სხვადასხვა ნაწილი სხვადასხვა მეთოდით ითხრებოდა. იგივე ითქმის სამოსახლო ბორცვის სხვადასხვა მონაკვეთებზეც.

ბორცვის ჩრდილო ნაწილის გათხრა წარმოებდა ცენტრალური თხრილის თანდათანობითი (ზონალური) გაფართოების გზით სხვადასხვა მხარეს და არა მთელი ფართობის ან მისი დიდი ნაწილის ერთდროული დაღრმავების საშუალებით. ეს განხორციელდა იმ მიზნით, რომ უკეთ მომხდარიყო ფიქსაცია კულტურულ ფენათა უმთავრესად ნიადაგის თანამედროვე შედაპირზე უფრო ღრმად მდებარეობის პირობებში (ჩრდილო მხრიდან ბორცვის თავის შემალლება 1 მ-ს არ აღემატებოდა), ნიადაგის სისველისა თუ ღრმა თხრილების წყლით ამოვსების, დატალახიანების ხშირ შემთხვევათა გამო და სხვ. ამგვარ გათხრებს ახასიათებდა მიღებული ვერტიკალური ჭრილების მაქსიმალური სიხშირე, რაც გარკვეულ პირობებში დიდ მნიშვნელობას იძენს. ამავე მეთოდის გამოყენებას აადვილებდა ის გარემოება, რომ ზედა ჰორიზონტებში ნაგებობათა ნაშთები სრულიად დასგრეული აღმოჩნდა. მაგრამ, მეორე მხრივ, ამ მეთოდს, ჰქონდა თავისი ნაკლი, რომელიც იგრძნობოდა გათხრების პროცესში: ხშირად ჩვენ მოკლებული ვიყავით ერთიანი ან ერთდროული სურათის აღქმას ამა თუ იმ კულტურული ნაშთების გავრცელების შესახებ, გეგმაში მათი მთლიანად დანახვის საშუალებას, — იყო ეს ბათქაშის გროვა თუ შრე, თიხატკეპნილი იატაკი თუ თიხანაგები ღონე, ხის ძელები თუ ხის ნაგებობა და სხვ.

ბორცვის სამხრეთი ნაწილის მნიშვნელოვანი მონაკვეთი, როგორც ვიცით, გაითხარა დიდი ტრანშეებით (ტაბ. 9,1; 15), რაც უმთავრესად მიზნად ისახავდა ბორცვის დიამეტრული ჭრილებით შესწავლას. ამავე მიზნით ტრანშეა გავლებულ იქნა ბორცვის დასავლეთ კალთაზე მისი კიდისკენ და შემდეგ აღმოსავლეთ ნაწილშიც (ტაბ. 4,2; 21). უფრო მთლიანი ფართობით შესწავლის ხასიათი ჰქონდა გათხ-

რებს მდ. ტეხურის ნაპირას (ტაბ. 1,3; 2; 16,9,10). მაგრამ, როგორც ითქვა, აქ დიდ ნაწილზე ფენათა სტრატეგრაფია არ დადგენილა. შეიძლება გათხრების პროცესში რამდენადმე იგნორირებულ იყო ვერტიკალური კრილების მნიშვნელობა.

„კეკელური ზუგას“ რელიეფური გამოკვეთილობა და შემალ-
ლება (მიწის ზედაპირიდან 3 მ) თავიდან საფუძველს გვაძლევდა გვე-
ვარაუდა კულტურულ დაფენებათა მეტი ნაწილის ხელსაყრელი
განლაგება თანამედროვე ნიადაგის ზემოთ. ასეთი ვარაუდი შემდე-
გში (1974-76 წწ.) ნაწილობრივ გამართლდა. სწორედ ამის გამო
აღნიშნულ წლებში ეს ძეგლი ითხრებოდა მოზრდილი ფართობის
(ბორცვის ჩრდ.-დას. სექტორში), თანდათანობით და თანაბრად და-
დაბლებით ბორცვის ჩრდ.-დას. სექტორში, რაც მიზნად ისახავდა
ყოველგვარი კულტურული ნაშთების, მათ შორის ნაგებობებისა თუ
მათი ნანგრევების გეგმაში აღქმას და ფიქსირებას. მაგრამ შემდეგში
უკვე ამ წესით გათხრის საშუალება ჩვენ აღარ გვქონია. ვაირკვა ძეგ-
ლის მრავაფენიანობა, მიწის ზედაპირიდან კულტურული ფენების
მნიშვნელოვან სიღრმეზე განლაგება და ბორცვის ცენტრიდან პერი-
ფერიისკენ მათი მკვეთრი დახრილობა. ყოველივე ამის გამო მოგვიხ-
და გასათხრელი სექტორის გვერდების გასწვრივი ღრმა ტრანსეების
გავლება, რამაც შეამცირა წყლის მოძალება და დატალახიანება.
დიდ ფართობზე წყლის სწრაფი ამოწურვის გზით (ფართობის შემ-
ცირებით), როცა შესაძლებლობა გვქონდა სიღრმეზე კიდევ უფრო
შეგვევიწროვებინა ეს თხრილები, ძირისთვის მიგვეცა დახრილობა
და ა. შ. თუმცა ისიც უნდა ითვქას, რომ კრილების (თხრილის კედ-
ლების) ჩამონგრევის საშიშროება ყოველთვის არსებობდა.

ამგვარად, ნოსირის ბორცვისა და „კეკელური ზუგას“ შორის
განსხვავებას ქმნიდა ზუგას მეტი შემალლება, ე. ი. ზედა კულტურ-
ული ფენების ნაკლები დაძირულობა მეოთხეულის გვიანდელ გრუ-
ნტებში. დაძირულობის თვალსაზრისით შეიძლება იგივე ითქვას ტე-
ხურისპირა ქვედა ფენაზე ნოსირში და ა. შ. ამიტომ „კეკელურ ზუ-
გაზე“ ჩვენი გათხრები ატარებდა. ასე ვთქვათ, კომბინირებულ ხასი-
ათს ღრმა თხრილების დადებისა და მათ შორის მოთავსებული ფარ-
თობის გათხრის თვალსაზრისით. ცხადია, რომ ამ თხრილებზე მიღე-
ბული უმთავრესი, დიამეტრული კრილების მიღების საჭიროება ყო-
ველთვის არსებობდა.

როგორც ცნობილია, ასეთი სიძნელეები თან სდევდა ანალოგი-
ური ძეგლების გათხრებს, რომლებიც ადრე შეისწავლებოდა კოლ-
ხეთის დაბლობზე (დიხა გუძუბა, ნაოხვამუ, ყულევის სამოსახლო
ბორცვები, ნამოსახლარი ოჩამჩირის პორტთან და სხვ.⁹).

სპეციალურ ლიტერატურაში ვხვდებით კოლხეთის დაბლობზე და მის პერიფერიებზე გათხრილი თუ მიგნებული და გამოვლენილი უძველესი ნამოსახლარი ძეგლების ზოგად დახასიათებას გეოფიზიკურ პირობებთან, მათი ცვალებადობის პროცესთან კავშირში¹⁰. თუ ამ ძეგლებისთვის მოცემულ ერთ-ერთ ტიპოლოგიურ კლასიფიკაციას გავითვალისწინებთ და გავიზიარებთ (4 ძირითადი ტიპი ხელოვნური ბორცვების მდებარეობისა და გრუნტებში დაძირულობის მიხედვით — ი. გძელიშვილის თანახმად)¹¹, ალბათ ჩვენი უმთავრესი ძეგლები — ნოსირის ბორცვი, „კეკელური ზუგა“, და „ნაჭვის ზუგა“ შესატყვისად ძეგლთა მეორე და მესამე ტიპებს უნდა დავუახლოოთ. ყურადღებას იპყრობს ავტორის რეკომენდაციები ამგვარ ძეგლთა გათხრასთან დაკავშირებით, რომლებიც თეორიულად გეოლოგიურ-ინჟინრული თვალსაზრისით შეიძლება ძირითადად სწორი იყოს, მაგრამ პრაქტიკულად მათი განხორციელება ძალზე ძნელ საქმედ გვეჩვენება, მთლიანი კომპლექსური სახით—შეუძლებლად! ამის საფუძველს გვაძლევს არა მარტო შემოთავაზებულ ღონისძიებათა ტექნიკური სირთულე, უზომოდ დიდი სახსრების, შრომისა და დროის საჭიროება, არამედ თვით ძეგლების სპეციფიკაც და მუშაობის შესაძლებლობებიც.

ჩვენ ერთ სეზონში (საშუალოდ 2 თვე) სათანადო მასშტაბის ძეგლის მთლიანად გათხრის არავითარი საშუალება არ გვქონია. ასეთი სამუშაო გათვალისწინებული იყო წლების მანძილზე. რეკომენდირებული ღონისძიებები კი სამუშაოთა მოცულობის მხრივ შეავსებდა სეზონის მთელ პერიოდს ან მის უდიდეს მონაკვეთს და, ცხადია, დასჭირდებოდა სათანადო სახსრებიც. მეორე ტიპის ნასახლართათვის, მაგალითად (ხელოვნური ბორცვი; რომლის ქვედა ფენის ფუძე მდებარეობს მიწის ზედაპირიდან 2-3 მ სიღრმეზე, ხოლო გრუნტის წყლის მოდენა მოსალოდნელია ჰორიზონტული მიმართულებით, ქვიშნართა ფენების გასწვრივ), ასეთი სახის სადრენაჟო მოსამზადებელი სამუშაოებია რეკომენდებული: გათხრების მოედანთან გრუნტის წყლების ჰორიზონტული მიმართულებით დენის შესაწყვეტად ბორცვის ირგვლივ ხის შპუნტის კედლის ამოყვანა; ზღუდარის ფსკერის განლაგება გათხრების მაქსიმალური სიღრმის ნიშნულზე 1-2 მ უფრო ღრმად; შპუნტის კედლის გარეთ სადრენაჟო ქის ამოღება ხის მუდმივი გამაგრებით ხიმინჯების სიღრმეზე; შპუნტის კედელსა და ხელოვნურ ბორცვს შორის ღრმა თხრილის ამოღება უძველესი ფენის ფუძემდე და მისი გარეგანი კედლის სპეციალური გამაგრება ხის ხიმინჯებითა და ქვიშით ავსებული წნელის

უძირო გოდრებით; თხრილის ფსკერზე სადრენაჟო კვალისა და წყლის შესაკრები ორმოს ამოღება, აქედან წყლის გადაქაჩვა სიფონით სადრენაჟო ჭაში და იქიდან ტუმბოთი ამოქაჩვა. ავტორი ყველა აღნიშნული სამუშაოს შესრულების შემდეგ მიიჩნევს შესაძლებლად ბორცვის არქეოლოგიური თხრის დაწყებას. აღსანიშნავია, რომ იგივე რეკომენდაცია მესამე ტიპის ნამოსახლართა გათხრებისათვის (რომლის ქვედა ფენის ფუძე მდებარეობს ზედაპირიდან დაახლოებით 5 მ-ზე და სხვ.) ითვალისწინებს კიდევ უფრო რთულ მოსამზადებელ სამუშაოებს, ხოლო მეოთხე ტიპის ნასახლართა გათხრები (ხელოვნური ბორცვი ყველა კულტურული ფენის მიწის ზედაპირზე უფრო ღრმა განლაგებით, რომლის უძველესი კულტურული ფენის ფუძე დევს 5 მ სიღრმეზე, ავტორისავე თქმით, „ყველაზე რთულ პრობლემას წარმოადგენს: ღრმად დასული ლითონის შპუნტის კედლის შემოვლება ბორცვის ირგვლივ; 2 მ სისქის, ქიმიურად გამაგრებული ან ხელოვნურად გაყინული გრუნტის „ბალიშის“, სადრენაჟო თხრილების ქსელისა და წყლის ჩასაშვები ბეტონის ჭის გამართვა¹²; გარდა ამისა, რეკომენდებულია სხვა სახის რთული მოსამზადებელი სამუშაოები, რომლებიც საერთოდ ხელოვნური ბორცვის ტიპის ნამოსახლართა ფართობზე გათხრების ჩატარებას ეხება ესაა: ბორცვის სტრუქტურის გარკვევისა და კულტურული ფენების მიწერალური ნაწილის დახასიათების მიზნით სხვადასხვა სისტემის ჭაბურღილებისა და შურფების გაკეთება, რომლებიც ბორცვის ბუნებრივ სუბსტრატამდე დავა, ჩაჭრის მას 3 მ სიღრმეზე და მრავალი სხვ. ამის შემდეგ, საკუთრივ არქეოლოგიური გათხრებისას ოთხივე სექტორში უნდა დამთავრდეს ზედა ფენის აღება და მხოლოდ შემდეგ დაიწყოს მისი მომდევნო ქვედაფენის თხრა და ა. შ. კულტურული ფენების გარკვევით გამოყოფისა და მასალების აღრევის თავიდან ასაცილებლად რეკომენდირებულია თითოეული კულტურული ფენის გათხრა თხელ ფენებად, არაუმეტეს 5 სმ სისქისა, რასაც განუწყვეტლად თან უნდა სდევდეს დაკვირვებანი ფენების უმცირეს ფიზიკურ-მექანიკურ ცვლილებებზედაც კი. მაგრამ ყოველივე ამას წინ უნდა უსწრებდეს კულტურული ფენის ნაშთების აპრობირება გასათხრელი კვადრატების წინასწარი ზონდირების გზით, რაც უნდა გაკეთდეს 10 მმ დიამეტრის და 25-30 სმ სიგრძის ნემსის საშუალებით ჭადრაკული წესით, არა უმეტეს 20 სმ დაშორებით წერტილებს შორის¹³.

როგორც აღვნიშნეთ, ამ მითითებების შეუფერებლობას ჩვენი პრაქტიკისათვის განსაზღვრავს ღრმის ფაქტორი, სახსრები და საშუ-

ალებები, მაგრამ ჩვენ შეგვიძლია აღვნიშნოთ აგრეთვე ძეგლთა ზოგერთი თავისებურების გათვალისწინებლობა მთელ ამ მეთოდურ სისტემაში. ეს ეხება, მაგალითად ნამოსახლარი ბორცვების ცალკეულ სტრუქტურულ და სტრატეგრაფიულ ასპექტს. არის ძეგლები, რომელთა მთლიანი ან ნაწილობრივი გათხრა უსათუოდ კულტურული ფენების თანმიმდევრული მოხსნით სრულიად შეუძლებელია ამ ფენათა მკვეთრი დახრილობის გამო, რომელიც ხშირად ცენტრიდანვე შეიმჩნევა პერიფერიის მიმართულებით. ჩვენ უმეტეს შემთხვევაში სწორედ ასეთ ძეგლებთან გვაქვს საქმე. როგორც ჩანს, ამავე ხასიათისაა ნაოხვამუც (ცხაკაიას რ-ნი) და სხვა ანალოგიური ძეგლები. ბევრგან ასეთ ძეგლებზე კულტურული ფენების სიგრძივი კონტურები თითქმის შვეულ პარალელურ ხაზებს უახლოვდება (ტაბ. 20,2:21;29;36). ჩვენს ძეგლებზე აღნიშნულ დახრილობებში ჩართული იყო ტერასული განლაგების ჩაღრმავებები (იხ. ქვემოთ), რაც ართულებდა ზედაპირულ თხრას და მოითხოვდა სათანადო მონაცემების მნიშვნელოვანი სიღრმის ჭრილებზე ფიქსირებას.

როგორც უკვე ითქვა, „კეკელური ზუგას“ გარკვეულ ფართობზე ვცადეთ ზედა კულტურული ფენის მთლიანად მოხსნა, რაც მოხერხდა მკვეთრი დახრილობის ადგილებზე საფეხურისებრ დაღრმავებით (ტაბ. 23,2,3). შემდგომშიც (O-W და N-S ტრანშეებში) სიღრმეზე დასვლა ჰორიზონტალური თხრით, სხვადასხვა ფენის ერთდროულად შეხების გარეშე შეუძლებელი იქნებოდა. პარალელური დახრილი ფენების თანმიმდევრობით (ფენა-ფენა) პრეპარირება კი განუხორციელებელ საქმედ წარმოგვიდგება. აქედან ცხადი ხდება კულტურული ფენის ძალზე თხელი შრეების ჰორიზონტალური მოხსნის სიძნელეც.

ვფიქრობთ, აუცილებელია კოლხეთის ატმოსფერული პირობების გათვალისწინება: როდესაც ნალექების სიხშირის გამო ღრმა თხრილებში წყალი უცბად გროვდება და აუცილებელი ხდება ყველა ძირითადი სამუშაო ცალკეულ მცირე მონაკვეთებზე ჩატარდეს და მოკლე ვადებში დასრულდეს ბოლომდე. მართალია, გრუნტის წყლები შემაფერხებლად მოქმედებენ, მაგრამ წვიმის შედეგად მოძალეებული წყალი ხშირად მეტ გავლენას ახდენს გათხრებზე. ამიტომ ჩვენი წყალსაწინააღმდეგო საველე ღონისძიებები უმთავრესად ნაწვიმარი წყლის წინააღმდეგაა მიმართული. მოზრდილ თხრილებს (თუ არ ჩავთვლით ნოსირის ბორცვის დიდ ქვაბულს) შესაძლებლობისდაგვარად ძირის მიხედვით პერიფერიისკენ ჰქონდა და-

ქანება. ამიტომ წყალიც მეტწილად პერიფერიებზე გროვდებოდა, სიდანაც ვქაჩავდით ყველანაირი საშუალებით. ზოგჯარ აქვე, თხრილის ძირზე, კეთდებოდა ჩაღრმავება. დაღრმავების ფართობს, ისე როგორც საერთოდ თხრილის სიდიდეს განსაზღვრავდა კონკრეტული მიზანი, მაგ., სტრატეგრაფიული ჭრილის მიღება, ნაგებობის გამოვლენა და გაწმენდა, გრუნტის გარკვევა და ა. შ. დიდ სიღრმეებზე, სადაც კი ეს შესაძლებელი იყო თხრილებს გარკვეულ დონემდე დაყვანის შემდეგ შევიწროვებულად ვაღრმავებდით, ე. ი. თავდაპირველი თხრილის (მაგ., N-SA ტრანშეის) ძირზე ჩაიჭრებოდა უფრო ვიწრო თხრილი. ეს გვაძლევდა დროისა და სამუშაოს მნიშვნელოვან ეკონომიას და, გარდა ამისა, წყლის შეკრებისა და ამოწურვის საშუალებას.

მეთოდური ხასიათის ცალკეული მითითებები არქეოლოგიური გათხრითი სამუშაოების შესახებ გამოითქვა ჯერ კიდევ კოლხეთის ნამოსახლარი ძეგლების შესწავლის დასაწყისში. 1923 წ. ნახვამუს ბორცვის გათხრებთან დაკავშირებით გამოყოფილმა, კომისიამ (გ. ნიორაძე, ს. ტერ-ავეტისიანი, ს. მაკალათია, ა. ამირანაშვილი-ბოლტუნოვა) მიიღეს მისი გათხრის მეთოდური ვეგმა¹⁴. კომისიამ უარყო მანამდე, წინასწარი საველე კომისიის მიერ (მაკალათია, ამირანაშვილი, გოგოლიშვილი) შემუშავებული პროექტის ორივე ვარიანტი — ჯვარედინი ტრანშეებითა და საფეხურებრივად გათხრის წესი. პირველი მეთოდი უარყოფილ იქნა როგორც პრაქტიკური თვალსაზრისით ნელი და ძვირად ღირებული, მიწის გაზიდვის გამო, თუმცა საერთოდ იგი კარგ მეთოდად იქნა მიჩნეული. მეორე მეთოდი კი უარყვეს როგორც ძალზე ნელი, ძვირი და მოცემული დაბალი ყორღანისათვის (ბორცვისათვის) არამიზანშეწონილი. თუმცა ზოგადად ეს მეთოდიც დადებითად შეფასდა როგორც ყველაზე ფრთხილი და ბორცვის ნაყარა მიწის შემადგენლობაზე ყურადღების იდეალურად მაფიქსირებელი. ამიტომ კომისიამ მიიღო განსხვავებული მეთოდი — გარდამავალი ტრანშეის, ანუ პლანტაჟური წესით გათხრისა, რომლის მიხედვით გათხრა იწყებოდა ბორცვის ერთ-ერთი (მოცემულ შემთხვევაში სამხრეთი) ნაპირიდან, სადაც ბორცვის ძირთან წინასწარ ამოითხრებოდა საკონტროლო ჭა მატერიკის გასარკვევად და ნიადაგის დაფენებათა შესასწავლად. გათხრები ყოველთვის გრუნტის დონემდე იქნებოდა დაყვანილი ბორცვი თანდათანობით მთლიანად მოიხსნებოდა 3-3 მ სიფართის სიგრძივ ზოლებად, აღმოსავლეთიდან დასავლეთით დამხრობილი ჭრილებით. მო-

ნათხარი მიწა ახალი ზოლიდან ძველ ზოლზე გადაიყრებოდა, რაც: დროისა და საშუალებების დიდ ეკონომიას გულისხმობდა და ა. შ.

ამჟამად უკვე შეიძლება ითქვას, რომ ეს იყო მცდარი მეთოდი. ვფიქრობთ, ნაოხვამუს გათხრებს რომ სისტემატური ხასიათი მიე- ლო, აღნიშნული მეთოდი, მიუხედავად მისი ეკონომიურობისა, დი- დად შეაფერხებდა სამუშაოებს. თუ მსგავსი ძეგლების გათხრის პრაქტიკული გამოცდილებიდან გამოვალთ, რომელზეც ზემოთ უკვე იყო ლაპარაკი, სწორედ მონათხარი მიწის დაგროვება ქმნის აქ გასა- თხრელი ადგილების დაწყლიანების საშიშროებას. უთუოდ სწორ თვალსაზრისს გამოთქვამდა ბ. კუფტინი შემდეგ წლებში, როდესაც სხვა ღონისძიებებთან ერთად სახავდა მეთოდურ ამოცანებს ნაო- ხვამუსა და კოლხეთის სხვა ძეგლების მომავალი გათხრებისათვის¹⁵. კერძოდ, ნაოხვამუსთან დაკავშირებით იგი მიუთითებდა, რომ პირ- ველ ყოვლისა აუცილებელია: არქეოლოგიური ჭრილების სისუფ- თავისა და მკაფიოების უზრუნველყოფა, განსაკუთრებით ქვედა ფენებში; ნაწვიმარი და გრუნტისეული წყლის დაგროვების საწი- ნააღმდეგოდ ჭრილებიდან წყლის ამოსაქაჩავად სადრენაჟო თხრი- ლებისა და მძლავრი ტუმბოების დროული მომზადება; საკუთრივ ბორცვისა და გარეშემო თხრილების ფართობიდან მონათხარი მი- წის გატანა შესაძლებლობისდაგვარად მექანიზებული საშუალებე- ბით და სხვ. რაც შეეხება ნაოხვამუს ბორცვის შუა ვადარჩენილი და პერიფერიული ნაწილების ფენა-ფენად მოხსნის საჭიროებას, ცხადია, რომ ბ. კუფტინის ამ მეთოდურ მითითებას ზოგადი საფუ- ძველი აქვს. მაგრამ, როგორც ჩვენ ზემოთ აღვნიშნეთ, ამგვარი მე- თოდი კოლხეთის დაბლობის სათანადო ძეგლებზე ალბათ გამართ- ლებული უნდა იყოს გარკვეულ კონკრეტულ პირობებში და გარ- კვეულ ძეგლებზე ან ძეგლის გარკვეული ნაწილისათვის, მაგ., ბორ- ცვის ნიადაგსზედა დონეებზე და ა. შ.

მეორე თავი

ქრონოლოგია

ბრინჯაოსა და ადრეული რკინის ხანის კოლხური კულტურის ქრონოლოგიის საკითხები მრავალმხრივ პრობლემატურია და ელი-
ან საბოლოო გადაწყვეტას. მაგრამ დღეისათვის გაცილებით უფრო
მეტი მასშტაბითაა შესწავლილი ამ კულტურის ძეგლები, ვიდრე რა-
მდენიმე წლის წინათ. კოლხური კულტურის თავისებურება რო-
გორც მასალათა მორფოლოგიური ხასიათის, ისე ძეგლთა კომპლექ-
სური შემადგენლობის ცალმხრივობის (ბრინჯაოს ნავთთა განძ-
ებისა და კულტურული ფენების მასობრივი კერამიკული მასალის
ურთიერთდაუკავშირებლობის) გამო შემაფერხებლად იქცა ამ კულ-
ტურის ძეგლების დაპირისპირებაში აღმოსავლეთ საქართველოსა
და ცენტრალური ამიერკავკასიის კულტურებთან, რომელთაც აქვთ
უფრო დამუშავებული და გარეშე სამყაროსთან დაკავშირებული
ქრონოლოგიური შკალები. მაგრამ ახალი ძეგლების გამოვლენის
შესატყვისად ისახება საგრძნობი კავშირებიც ამ კულტურათა სფე-
როებს შორის, — განსაკუთრებით ადრეული რკინის ხანაში, — თუ
გავითვალისწინებთ კულტურის მრავალი საერთო ელემენტის არსე-
ბობას, რომლებიც გაცვლა-გამოცვლის საგანთა სახით იჩენს თავს.
ბრინჯაოს ინდუსტრიის ფინალური განვითარების, რკინის ფართო
გავრცელებისა და ხელოსნობის მნიშვნელოვანი წინსვლის პირო-
ბებში.

ნოსირი-მუხურჩის ძეგლთა უმეტესობის ქრონოლოგიური გან-
საზღვრისათვის კონკრეტული მონაცემები ჯერჯერობით ძალზე ცო-
ტა გვაქვს და ამ საკითხის განხილვისას უმთავრესად უნდა დავეყ-
რდნოთ მათ შეფარდებით ქრონოლოგიას. პირველ რიგში ვეყრდ-
ნობით ყველაზე უფრო სანდოდ დათარიღებულ ძეგლს. ესაა მუ-
ხურჩის სამაროვანი, რომელიც 1974 და 1976 წლებში ვაითხარა¹⁶.

მუხურჩის სამაროვნის მასალებში გამოიყოფა ორი კომპლექსური ჯგუფი — ადრეული (ძვ. წ. VIII ს. — VII ს. პირველი ნახევარი) და მომდევნო ხანისა (ძვ. წ. VII ს. მეორე ნახევარი — VI ს.). ვუშვებთ სამაროვნის (და აღნიშნული ჯგუფების) ზედა და ქვედა ქრონოლოგიური საზღვრების რამდენადმე გადაადგილების შესაძლებლობას. მაგრამ ამ მასალების დიდი ნაწილი, რომელიც მრავალფეროვნად და კომპლექსურად დანაწევრებული სახითაა წარმოდგენილი, ვფიქრობთ მაინც შესაფერისია აღმოსავლეთ საქართველოსა და ცენტრალური ამიერკავკასიის ძეგლების მასალებთან შედარებისათვის. ამდენად, მუხურჩის სამაროვანი შეიძლება ერთ-ერთი საყრდენი ძეგლი გახდეს კოლხური კულტურის, კერძოდ წინამორბედი ნამოსახლარი პლასტების ქრონოლოგიის კონკრეტიზაციის მნიშვნელობით, თუ ჩვენ მას ამ რიგის ძეგლებს რაიმე გზით დავუკავშირებთ. ამ თვალსაზრისით პირველ რიგში სწორედ კერამიკულ მასალას უნდა მივმართოთ.

მუხურჩის სამაროვნის ორი კერამიკული ჯგუფი მკვეთრად განსხვავდება ერთმანეთისაგან. გვიანი ჯგუფი მჭიდროდ უკავშირდება ადრეანტიკურ კერამიკას, კერძოდ ამ ხანის ერთფენიანი ნამოსახლარის კერამიკას, რომლის დაუზიანებელი ნაწილი ჩვენ შევისწავლეთ „კეკელურ ზუგასთან“ მდებარე პლანტაჟიან ფართობში სოფ. მუხურჩის ტერიტორიაზე (1975, 1980 წწ.). ეს ფენა დაახლოებით ძვ. წ. VI-V სს. უნდა დათარიღდეს. სამაროვნის ადრეული ჯგუფის კერამიკა კი, — ესაა მცირე ზომის შავთიხიანი ჭურჭელი, ხშირად შვეული კანელურებით, უახლოვდება ნოსირის IV ჰორიზონტის (ანუ IV ფენისა და ტეხურისპირა ძირა ფენის) კერამიკას ამავე ნამოსახლარიდან (ტაბ. 41, 321—739). (ამ ფენებს სიმოკლისათვის შემდგომშიც, ქვემოთ, აღვნიშნავთ „ნოსირის IV ჰორიზონტის“ სახელწოდებით). კერამიკის ეს უკანასკნელი სახეობა წარმოადგენს ნაოხვამუს ზედა ფენის, დაბლაგომის შუა ფენისა და სხვ. ტიპის ადრეულ კანელურიან კერამიკას (ადრერკინის ხანა.) მუხურჩის სამაროვნის ხსენებული კერამიკა შეიძლება ამ კერამიკის გადმონაშთად ჩაითვალოს, მაშასადამე, ნოსირის IV ჰორიზონტი და კოლხეთის ძეგლების სათანადო ჰორიზონტები შეხების წერტილს ავლენენ მუხურჩის სამაროვანთან, რომლისთვისაც ჩვენ შედარებით მყარი დათარიღება გვაქვს. ამგვარად, დაახლოებით დასტურდება ამ ჰორიზონტებისათვის ჩვენ მიერ (დ. ქორიძე, ე. გოგაძე) ადრე შემოთავაზებული აბსოლუტური ქრონოლოგია ძვ. წ. I ათასწლ. დასაწყისი, X—IX სს. მცირე შესწორებით (რაც ამ ჰორიზონტის ფენათა მნიშ-

ენელოვანი სიმძლავრის დადგენასთანაა დაკავშირებული) ჩვენ დაახლოებით ამავე განსაზღვრას ვიცავთ. ეს იქნება ძვ. წ. XI ს. დასასრული — IX ს.

ნოსირის ბორცვის IV კულტურული ფენა ძირითადად გამოვლენილია მის პერიფერიებზე. მართალია, ცალკეული მოგვიანო ნივთები, მაგ., ანტიკური ხანის იმპორტული ჭურჭელი, გვხვდებოდა ამ ფენისა და ბორცვის ცენტრალური ნაწილის ზედაპირულ ჰორიზონტებზე, მაგრამ სათანადო კულტურული დაფენება აქ არ არსებობდა ანდა არ შემორჩა. მხოლოდ ბორცვის დასავლეთ განაპირა ნაწილში, ტრანშეის ბოლოზე, გამოვლინდა ასეთი პლასტი ხანძარში ძლიერ გადამწვარი ნაშთებით, რომელიც შესაძლოა ბორცვის გარეთ გრძელდებოდა. ამავე ნამოსახლარის ტეხურისპირა ქვედა ფენა (იხ. ზემოთ) ზოგადად ბორცვის IV ფენის სინქრონული ჩანს, მაგრამ შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ იგი შედარებით ადრე უნდა იწყებოდეს, რამდენადაც ამ ფენის კანელურებიან კერამიკაში სჭარბობს მცირე და საშუალო ზომის ჭურჭელი ვიწრო კანელურებით, გარდა ერთი შემთხვევისა, ხოლო ბორცვის IV ფენაში — ფართო-კანელურებიანი დიდი ჭურჭლები (ქვევრების ზომისა). გარკვეული საფუძველი გვაქვს ვიგულისხმობთ რომ ამ ჭურჭლეულის პირველი კატეგორია უფრო ადრე გაჩნდა. ვიწროკანელურებიანი დეკორი ღარული ორნამენტის განვითარება ჩანს, რომელიც დამახასიათებელია კოლხური კერამიკის უფრო ადრეული ჯგუფებისათვის. კერძოდ: ჯერ კიდევ ნოსირის III ფენის პერიოდში ჩნდება მცირე ზომის ზოგიერთი ჭურჭელი შვეული ვიწრო ღარებით, რომლებიც როგორც ჩანს, მომდევნო პერიოდის კანელურებიანი დეკორის საწყის ფორმას წარმოადგენდა. ამასთანავე ვხვდებით ტეხილი ფართო კანელურების იშვიათ ნიმუშებსაც. ტეხურისპირა ძირა ფენის თავზე ადრეანტიკური ხანის მძლავრი ფენა იდო.

ქვემოთ ჩვენ კვლავ დავუბრუნდებით ნოსირის IV ჰორიზონტს და კოლხეთის ძეგლების ქრონოლოგიური შესწავლის რეტროსპექტულ ხაზს, რომელსაც სრულიად მართებულად ირჩევს რიგი მკვლევრებისა ძიების დროს. ახლა კი შევეცდებით სუმარულად და ცალკეული ფენების გათვალისწინებით თვალი გავადევნოთ ნოსირის ფენების ძირითადი მასალის — კერამიკის განვითარებას, რაც ვფიქრობთ, საშუალებას მოგვცემს მოვახდინოთ ქრონოლოგიური რიგის ზოგიერთი დამაზუსტებელი შედარება.

ნოსირის ნამოსახლარის კულტურულ ფენათა შედარებითი ქრონოლოგიის საკითხების შესწავლისას ჩვენ უმთავრესად კერამიკულ მასალას ვიყენებთ. როგორც ცნობილია, მკვლევრებს სწორედ კერამიკა აძლევს საშუალებას ბრინჯაოსა და ადრეული რკინის ხანის კოლხური ძეგლების რელატიური ქრონოლოგიის აგების უმნიშვნელოვანესი ამოცანის გადასაწყვეტად. ამ რიგის საკითხები დიდ მნიშვნელობას იძენენ თუნდაც იმიტომ, რომ უამრავი ძეგლი და კულტურული ფენა სრულიადაც არ შედის არქეოლოგიურ ობიექტთა იმ რიცხვში, რომელთა აბსოლუტური ასაკი ლაბორატორიულადაა შესწავლილი რადიონახშირბადისა თუ სხვა ფიზიკური მეთოდებით¹⁷. გარდა ამისა, სხვადასხვა ექსპედიციის მიერ კოლხური კულტურის ძეგლთა მრავალფეროვნებისა და ვარიანტულ სახეთა გამოვლენასთან ერთად წარმოიშვება განსხვავებული ინტერპრეტაცია და, მაშასადამე, პრობლემებისადმი განსხვავებული მიდგომაც. კერძოდ ეს ეხება შედარებით ქრონოლოგიას, რის გარშემო ურთიერთსაწინააღმდეგო აზრებიც კია გამოთქმული.

ძეგლთა შეფარდებითი შესწავლისას, სათანადო მონაცემების შედარებით უფრო მეტი სისრულის გამო, ჩვენ ვეყრდნობით ნოსირის ფენების სტრატეგრაფიას, იქ მოპოვებული მასალების ტიპოლოგიას, რამდენადაც ეს ნამოსახლარი შეიცავს ბრინჯაოსა და ადრეული რკინის ხანის ქრონოლოგიურად თანმიმდევრულ სხვადასხვა ფენას. გათხრების მასშტაბიც შედარებით მნიშვნელოვანია, საკმაოდ მრავალრიცხოვანი და საინტერესოა ნივთიერი მასალა. ამ მონაცემების გამო ნოსირის ნამოსახლარი უკვე კარგახანია შესულია სამეცნიერო მიმოქცევაში.

აღსანიშნავია ნოსირის ბორცვის ცალკეულ უბნებზე კულტურული ფენების მნიშვნელოვანი სიმძლავრე და სტრატეგრაფიული დანაწევრება, რაც მათი პერიოდების შედარებით ხანგრძლივობაზე უნდა მიუთითებდეს. II-IV ფენებში აღინიშნება მძლავრი ხანძარი, რომლის ნაკვალევი ზოგჯერ გვავარაუდებინებს ფენებსა და შრეებს შორის რომელიღაც შუალედების არსებობას. განსაკუთრებით დიდი ძალის ხანძარი დამოწმებულია II ფენის დიდ მონაკვეთებზე.

კერამიკულ ნაწარმში შემჩნეულ საერთო ევოლუციასთან ერთად შეიძლება შევამჩნიოთ ზოგიერთი კერამიკული სახეობის მოულოდნელი გამოჩენა ცალკეულ ფენებში. განსაკუთრებით ეს ეხება

ნოსირის IV ჰორიზონტს (ანუ IV ფენასა და ტეხურისპირა ძირა ფენას). ამიტომ III ფენასა და IV ჰორიზონტს შორის შესაძლებელია დაშვებულ იქნეს გარკვეული ქრონოლოგიური წყვეტილი (იხ. ქვემოთ).

* * *

ნოსირის ბორცვის I (ძირა) ფენის კერამიკა მთლიანობაში, ხასიათდება ფორმებისა და შესრულების ტექნიკის ყველაზე უფრო მეტი არქაულობის ნიშნებით, მაგრამ აქ შეგვიძლია სიტყვა დავსძინოთ ამ ფორმულირების რამდენადმე პირობითობის სასარგებლოდაც. თავისი განვითარების დონით ეს კერამიკა შორს დგას საერთო კერამიკული წარმოების საწყისი ანდა ადრეული საფეხურის ნაწარმიდან, რომელსაც ახასიათებს პრიმიტიული და არასრულყოფილი შესრულება, იგი წარმოადგენს სავსებით ფორმირებულ ფაციას, აქვს ფორმების ხანგრძლივი ტრადიცია (რაშიც, მართალია, შეიმჩნევა კონსერვატიზმი) და ხშირად ავლენს დეკორატიული გაფორმების მომსხო-მოუხეშავ მანერას.

ფორმების არქაულობა პირველ ყოვლისა გამოიხატება უპირატესად პირმოყრილი და მომრგვალოდ მუცელგამობერილი „ნახევარსფერული“ და „მომრგვალო“ ჭურჭლების (თასები, ჯამები, ქოთნები, კოჭბები, ტოლჩები, რამდენადმე მომაღლო „ქილები“ და სხვ.) ან ოდნავ პირგაშლილი ჭურჭლების დამზადებაში. ყველა შემთხვევაში ჭურჭლის ძირი ბრტყელია საშუალო პროპორციული სიფართისა. მცირე ზომის ორნამენტირებული ჭურჭლების თითქმის მთელი ჯგუფი, როგორც ჩანს, უნდა მიეკუთვნოს სუფრის ჭურჭლებს, რამდენადაც მას უპირისპირდება სადა, ხელით ნაქერწი ჭურჭლების დიდი ჯგუფი. ეს არის მონაცრისფროდ ან მოშავოდ (იშვიათად მოყავისფროდ) გამომწვარი უხეში სამზარეულო ჭურჭელი (ტაბ. 42,2046,2498). არქაულობას გამოხატავს აგრეთვე სუფრის ჭურჭლის მომცრო და მინიატურული (ზოგჯერ დეკორატიული) ნახევარსფერული, დამუხლული, მომრგვალო სამკუთხა, ნისკარტისებური, ზოგჯერ ფაცეტირებული, ლაყუჩისებურ ორნამენტიანი და სხვა ყურები წვრილი ან მომცრო ნახვრეტით, რომელიც როგორც ჩანს, თასმის გასაყრელად და ჩამოსაკიდებლად უკეთდებოდა ჭურჭელს; ჩაღრმავებული, ხშირად სადა, მარტივი შტამპით დატანილი ორნამენტის შესრულების წესი. ეს უკანასკნელი წარმოადგენს ერთრიგად განლაგებულ ჰდელულ წერტილებს,

მრგვალ ქდეებს, ნაძვისებურ შტრიხებს, დაკუთხულ მსხვილ სავარცხლისებურ შტამპს და სხვ. ღარულ და სხვა ნახის ორნამენტთან კომბინირებული კოპები თუ ძუძუსებური შვერილებიც სუფრის ჭურჭელს არქაულ იერს აძლევს (ტაბ. 37;42).

თითქმის მთლიანად I ფენის კერამიკა ხასიათდება კარგი გამოწვით და მინერალური მინარევებიანი კეცის სიმკვრივით. სუფრის ჭურჭლის უდიდესი ნაწილი შავთიხიანია, პრიალა ან გლუვი ზედაპირით და ჩვეულებრივად კარგად მოგლუვებული შიდაპირით. ღარული ორნამენტი ხშირად გვხვდება კონცენტრული რკალების, ნახევარწრეებისა და წრეების სახით, ხოლო უფრო იშვიათად ოვალის, ფესტონის სახით და ა. შ. იგი კარგად და თანაბრად დამუშავებული. იგივე ითქმის რელიეფურ დეკორზე (კოპები და შვერილები), ტვიფრულ (შტამპიან) და ჭრილხაზოვან ორნამენტზე. ნახევარსფერულ და მომრგვალო ჭურჭლებს პირი ზევიდან ჩვეულებრივად დაბრტყელებული და მკაფიოდ დაყალიბებული აქვთ, რაც ლითონის ფორმების დეტალებს გვაგონებს და ზოგჯერ „რელსისებური“ ბაკოს სახეს იღებს. გვხვდება ძაბრისებურად (კრატერისებურად) პირგადაშლილი ჭურჭლები, რომელთა ყელი შიგნიდან წიბოთია გამოყოფილი (ტაბ. 37,1795; 42,1427). დიდი ჭურჭლები, რომლებიც, როგორც ჩანს, საკვებისა და სითხის შესანახად იყო განკუთვნილი, გამოირჩევიან ასეთი პირის განსაკუთრებული სიფართოვით. ყელ-პირის მსგავსი ფორმა არაჩვეულებრივ ქრონოლოგიურ მდგრადობას იჩენს და ზოგიერთი ცვლილებებით არსებობას განაგრძობს ადრეანტიკურ ხანამდე ჩათვლით. თუმცა მუხურჩის სამაროვნის მასალებში ისინი ჩვენ არ შეგვიმჩნევია, რაც შეიძლება აიხსნებოდეს დაკრძალვის წესის ხასიათითა და სამარხული ჭურჭლის სპეციფიკით. იშვიათად, მაგრამ გვხვდება შედარებით ფართონახვრეტიანი მუხლისებური სახელურები (ტოლჩებისა). რომელთაც ზედა ნაწილზე ვერტიკალური ბრტყელი შვერილი აქვთ (ტაბ. 42,1835). სახელურის ეს ფორმაც განაგრძობს არსებობას, III ფენის პერიოდამდე. როგორც ჩანს, მათ სახესხვაობას წარმოადგენს II ფენისთვის დამახასიათებელი სახელურები, რომელთაც „ფრინველის მკერდისებური“ ყურების სახელწოდება მიიღეს. ასევე იშვიათად ვამჩნევთ მრგვალ განივკვეთიან ყურებსა და სახელურებს.

II და III ფენებში შეიმჩნევა ძველი ტრადიციების განგრძობა მეტ-ნაკლებად შეცვლილი სახით. მაგრამ ამასთანავე ჩნდება ახალი ფორმები, ფორმათა დეტალები და ორნამენტული სახეები. თით-

ქმის ყველა ეს ცვლილება ასახავს ადგილობრივი კერამიკული წარმოების ევოლუციას. აღსანიშნავია აგრეთვე ჭურჭლის დამზადების, ფორმათა დეტალებისა და ორნამენტის შესრულების თანდათანობით გაუბრალოება ამ საერთო პროცესში, ზოგჯერ კი კეცის ფაქტურის გაუხეშებაც.

II კულტურულ ფენაში პროცენტულად მნიშვნელოვნად მცირდება ღარულორნამენტისა და შავთხიანის სუფრის ჭურჭლის რიცხვი. ღარული ორნამენტი უფრო ხშირად გვხვდება სავარცხლისებურ შტამპთან კომბინირებული სახით, რომელიც ხშირად უკვე წვრილი პუნქტირით სრულდება (ტაბ. 44, 3613). პირმოყრილი ჭურჭლების კიდე ჩვეულებრივად თხელი ხდება, მისი საგანგებოდ და „ლითონისებურად“ დაყალიბების ტექნიკა ქრება. ჩნდება ნახევარსფერული მოზრდილი ბადიები, მოზრდილი და საშუალო ზომის ჭურჭლები რბილად გადაშლილი პირითა და შეზნექილ-ცილინდრული (იშვიათ შემთხვევაში ჰორიზონტალურად გოფირებული) ყელით. ხშირად კი პირი შესქელებულია, თითქმის ჰორიზონტალურადაა გარეთ გამოშვებული და აქვს დაწახნაგებული ზედაპირი (ორიდან ოთხ წახნაგამდე) (ტაბ. 38, 1784). გვხვდება როგორც შავთხიანი, ისე ღია — მოყავისფრო, მოწითალო, მოვარდისფრო ჭურჭელი. თუმცა ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ ხშირ შემთხვევაში მოწითალოდ გამომწვარი ჭურჭელი ძნელი გამოსარჩევია ხანძარში გადამწვარი ნიმუშებიდან. კრატერისებურად პირგადაშლილი მოზრდილი ჭურჭლები II ფენაში შეიძლება იყოს მოყავისფრო და მონაცრისფრო ფერისაც. საერთოდ კი ღია მოყავისფრო და მოწითალო ტონებში გამომწვარი ჭურჭლის გაჩენას პირველად II კულტურულ ფენაში ვამჩნევთ, მაგრამ მასობრივობას იგი III ფენის პერიოდში აღწევს. უფრო თვალნათლივ ამ გარემოებაზე დაკვირვება შეიძლება „კეკელური ზუგასა“ და „ნაჭვის ზუგას“ ზედა ჰორიზონტების მასალების მიხედვით. ნოსირის II ფენაში ასევე პირველად ვამჩნევდით კეცის ფორმონებას (მხედველობაში გვაქვს ძლიერი ნასვრეტიანობა), რომელსაც გამოწვის დროს ჭურჭელი იღებდა თხის ორგანული მინარევების გადაწვის გამო, რაც ძალიან ამსუბუქებს კეცს, მაგრამ ზოგჯერ ამცირებს მის სიმკვრივესა და სიმავრეს. ფაქტურის ეს თავისებურება შეიძლება ახასიათებდეს თითქმის ყველანაირი ფორმისა და გამოწვის ჭურჭელს. ასეთი ჭურჭლების ოდენობა საკმაოდ მნიშვნელოვანია II ფენაში და ვფიქრობთ, რომ რამდენადმე მცირდება III ფენაში.

მოცემული პერიოდების კოლხური კერამიკის შეფარდებითი დათარიღებისათვის განსაკუთრებულ მნიშვნელობას იძენს თიხის ჭურჭლის სპეციფიკური ყურები და მათ განვითარებაში ადვილად შესამჩნევი მობილურობა. ნოსირის ნამოსახლარის კულტურულ ფენათა კერამიკის მიხედვით შეგვიძლია თვალი გავადევნოთ მთელი ამ სპეციფიკის სრულ გრადაციას.

ნოსირის ბორცვის II ფენაში უკვე იშვიათია მინიატურული „ნახევარსფერული“, მუხლისებური, ცურისებური და სხვა ყურები, მაგრამ მყარად იკავებს ადგილს ორმხრივ (ნახვრეტის ორივე მხრიდან) ფაცეტირებული და, ალბათ ნახევარსფერულისაგან განვითარებული, უფრო მოზრდილი და მასიური, ზევიდან დაბრტყელებული ყურები (ტაბ. 43,1768) მეორენი შეიძლება წარმოადგენდნენ „ფრინველისმკერდისებური“ სახელურების საწყის ფორმას, რომლებიც ამავე ფენის ტოლჩებზე და რამდენადმე მსგავს ჭურჭლებზეა მორგებული და იძენენ სათანადო ფორმას. მაგრამ შემდგომში უტილიტარული მოთხოვნილებები განუწყვეტლივ ზემოქმედებენ ამ ფორმის განვითარებაზე და წარმოშობენ მის სხვადასხვა ვარიანტს. უკვე II ფენის პერიოდში (შეიძლება დასასრულს) ამ სახელურების ზედა ნაწილში, ღეროსა და კედლის შემაერთებელ ძგიდესთან, ისახება წყვილი მორჩისებური შვერილი და იქმნება უნაგირისებური ზნეჭილი, რასაც ალბათ ცერის მისაბჯენი დანიშნულება ჰქონდა (ტაბ. 38,1186). III ფენის სახელურებზე კი ვხედავთ მკაფიოდ გამოხატულ რქისებურ შვერილებს წაწვეტილ თუ ბრტყლად წაკვეთილი ბოლოებით. მათ „ზოომორფული“ ყურების სახელწოდება მიიღეს და შემდგომ განვითარებას განიცდიან ნოსირის IV ჰორიზონტში (ტაბ. 39,1030,1090). III ფენაში სახელურთა აღნიშნული სახეობები თანაარსებობენ. სახელურის ღეროს დაწახნაგება, რომელიც ჯერ კიდევ II ფენის პერიოდში ჩაისახა, თითქმის საყოველთაო გახდა IV ჰორიზონტის პერიოდის კანელურებიანი კერამიკის „ზოომორფული“ და კოჭისებურბოლოებიანი სახელურებისათვის, როდესაც უფრო ხშირად გვხვდება ღეროს გრავირების წესიც (ჩვეულებრივად ნაძვისებური ორნამენტი). ყველა ამ სახელურის საერთო დამახასიათებელ ნიშანს წარმოადგენს ჭურჭლის კედელთან შემაერთებელი ძგიდე. ამ თავისებურებით სახელურების ზოგიერთი ვარიანტი ადრეანტიკურ ხანამდე აღწევს, მაგრამ ამ დროს თავისებური „ზოომორფიულების“ გარდა ჩვეულებრივად გავრცელებულია მომცრო მორკალური მასიური, გარედან მომრგვალო ანდა ლენტური ყურები, რომელთაც ზემოდან ვიწრო ლილვაკი აქვს დაძერწი-

ლი. ყველაზე უფრო მასიური ნიმუშები ამ ყურებისა რამდენადმე მოგვაგონებს ნოსირის III ფენის ზოგიერთი ჭურჭლის ყურს. ნოსირის ყველა ფენაში იშვიათად გვხვდება ყურები და სახელურები შედარებით ვიწრო, მრგვალგანივკვეთიანი ღეროთი.

III ფენაში პირმოყრილი ნახევარსფერული ჭურჭლები იშვიათობას წარმოადგენს. შედარებით მრავლდება მრგვალბაკოიანი ჭურჭელი, კერძოდ, ჩნდება განივად გოფირებული მრგვალი სქელი ბაკო. გადმონაშთის სახით არსებობას ინარჩუნებს ბაკოს დაწახნაგების ტრადიცია, რაც უფრო იშვიათად და შეცვლილი სახით გვხვდება IV ჰორიზონტის პერიოდში.

III ფენაშივე, როგორც ვიცით, არსებობას განაგრძობს კრატერისებურპირიანი მოზრდილი ჭურჭელი. მაგრამ კრატერისებურ ფართო პირებს III ფენიდან უფრო ადრეული მსგავსი ნიმუშებისაგან განსხვავებით (I და II ფენები) შიგნიდანაც და გარედანაც აქვთ რბილი გადასვლა მხარზე (ყელის ადგილას), ხოლო IV ჰორიზონტის პერიოდში ეს უკანასკნელი ნიშანი ერთადერთია ამდაგვარი ჭურჭლებისათვის. საერთოდაც, III ფენაში მკვეთრად იზრდება რბილად ყელ-პირგადაშლილ ჭურჭელთა რიცხვი, რომელთაც უფრო ვიწრო ყელი და ღია ფერის კეცი აქვთ. ამ ფენაშიც კერამიკას ახლავს მომცრო ზომის ოდნავ პირგადაშლილი, სწორკედლიან ქილისებური ფორმის ან მომრგვალო კედლიანი სამზარეულო ჭურჭლები. საყურადღებოა, რომ ნოსირის III ფენაში იშვიათად კი II ფენაში (აგრეთვე ჩვენ მიერ გათხრილ ძეგლთა შესატყვის ფენებში) არცთუ იშვიათად ჩნდებოდა შავპირიან ან გაუპრიალებელი კერამიკა (მოზრდილი ჭურჭლის ფრაგმენტები) ე. წ. მოვარდისფრო სარჩულით, ანუ კეცის ორფენოვანი (შავი და მოვარდისფრო-მოწითალო) გამოწვით, რაც ძალიან დამახასიათებელია აღმოსავლეთ საქართველოს შუა ბრინჯაოს ხანის ე. წ. თრიალეთური კულტურის კერამიკისათვის (დაახლოებით II ათასწლ. შუა ხანამდე); კოლხური ნიმუშები, განსაკუთრებით „ნაჭვის ზუგადან“, ჭურჭლის კედლის ფრაგმენტების სახით აღმოჩენილი, სრულ მსგავსებას იჩენს, მაგალითად, თრიალეთურთან კეცის მიხედვით. მომდევნო ხანებში, II ათასწლ. შუა ხანების შემდეგ, ამგვარად გამომწვარი კერამიკა თითქმის სულ აღარ ჩანს ამიერკავკასიაში. თუ ამ ფაქტის ასახსნელად მოცემული ოლქებისათვის გარკვეულ საერთო ტექნიკურ დონეს ვბვარაუდებთ, ჩვენ შეიძლება საფუძველი გამოვნახოთ ნოსირის II ფენის დასასრულსა და III ფენის დასაწყისის რამდენადმე მისაახლოველად თრიალეთის კულტურის აღნიშნულ ფინალურ თარიღ-

თან.. III ფენის კერამიკაში შეინიშნება მცირერიცხოვანი ჭურჭლები სამეთუნეო ჩარხის კვალით, უმეტესად ეს ეხება ახალი ფორმის მომცრო ჭურჭლებს. მაგრამ არის ტრადიციული ფორმების ჭურჭლებიც. IV ფენაში კი ჩარხზე დამზადებული ჭურჭელი უფრო ხშირად გვხვდება.

II ფენის კერამიკის შემკობაში ჩვეულებრივი ხდება ჭურჭლის მხრის არეში ცალკეული თუ მწკრივებად განლაგებული მრგვალი ფოსოები. ზოგჯერ ასეთი ჩაღრმავებები ჩართულია რომელიმე სხვა ორნამენტში (ტაბ. 38, 1276, 1624, 1681). მსგავსი ელემენტები ფიგურირებენ III ფენის კერამიკულ ორნამენტშიც (ტაბ. 39, 284, 646; 44, 3577), ხოლო მნიშვნელოვნად უფრო იშვიათად შეიმჩნევა IV ჰორიზონტის კერამიკაში.

III ფენის ორნამენტის წამყვანი სახეობებია: ღაროვანი ფესტონები, ჩვეულებრივად გრავირებული შტრიხებით ან დაშტამპული სავარცხლისებური პუნქტირით შევსებული, რომლებიც ხშირად ნაძვისებურ სახეებს ქმნიან (ტაბ. 39, 555, 651, 720, 1103—4). ამავე ელემენტებითაა სარტყლები, შვეული ზოლები, შევრონები და ა. შ. ზოგჯერ გვხვდება გრავირებულ ხაზოვანი სახეებით შედგენილი ორნამენტი. წინანდებურად ძალაშია ჭურჭლის ყურებისა და კოპების ორნამენტულ სისტემაში ჩართვა. პარკეტული ორნამენტი ამ ფენაშიც გვხვდება, თუმცა უფრო იშვიათად.

მიუხედავად თანდათანობითი ცვლილებებისა და ნაწილობრივ მრავალი გარეგნული თვისების გაქრობისა, ნოსირის ბორცვის I-III ფენების კერამიკაში ვამჩნევთ ერთ უცვლელ ნიშანს — მთელი ამ კერამიკის საერთო სტილისტური იერის შენარჩუნებას.

როგორც აღვნიშნავდით, უფრო მეტი ცვლილებები კერამიკულ წარმოებაში შეიმჩნევა ნოსირის IV ჰორიზონტში (ტაბ. 41, 321—739; 45). თითქმის მთლიანად ქრება ჭურჭლის მომრგვალო („ნახევარსფერული“) ფორმები და მათთვის დამახასიათებელი ღარული შემკობა. ორნამენტის წინანდებური — რკალურ-წრიული სახეები (ტაბ. 51) და ა. შ., თუმცა სხვა ფორმები და დეტალები რამდენადმე შეცვლილი სახით განაგრძობს არსებობას, ჭურჭლის შემკობის უმთავრეს წესად იქცევა ზედაპირის კანელირება (ტაბ. 41, 456 და სხვ). გამარტივებული და გაუხეშებული სახით შემონახულია გრავირებული ორნამენტის ზოგიერთი ელემენტი (სავარცხლისებური შტამპი, ნაძვისებური და სხვა სახის შტრიხები, ფოსოები, ქდეები და ა. შ.). მაგრამ ისინი შედარებით იშვიათია გარდა „მუხლუხისებური“ სავარცხლისებური შტამპისა (დაგრძელებული ოვალური ჩაღრმავებები

ტიხრისებური დანაწევრებით). ყველა ეს ელემენტი არსებობას ინარჩუნებს ანტიკური ხანის ადრეულ პერიოდებამდე და ძირითადად თავს იჩენს სხვა ფორმებისა და ფაქტურის მქონე ჭურჭელზე.

ყველა ეს ცვლილება შეიძლება საფუძველს იძლეოდეს ნოსირის III ფენასა და IV ჰორიზონტს შორის გარკვეული ქრონოლოგიური წყვეტილების ან მოსახლეობის ეთნიკურ შემადგენლობაში რაღაც ცვლილებების სავარაუდებლად. გარკვეული ინტერვალის დაშვება შეიძლება, მაგალითად, შემდეგი მოსაზრების გამო: როგორც ითქვა, IV ჰორიზონტში გაბატონებული აღნიშნული კანელურებიანი კერამიკა გარკვეულ კავშირს ავლენს წინარე პერიოდის კერამიკასთან, მაგრამ ადგილზე რაღაც ინტერვალის არსებობის გარეშე ეს კავშირი ძალიან სუსტად მოგვეჩვენებოდა და საკმარისი არ იქნებოდა ახალი კერამიკის უეცრად წარმოშობისა და მასობრივად გავრცელების ასახსნელად. ამასთან ერთად უნდა შევნიშნოთ, რომ კოლხეთში ამ კერამიკის ანდა კანელურების ტექნიკის შემოტანის დაშვება სრულიად შეუთავსებელია კანელურებიანი ჭურჭლის ტიპოლოგიასთან. დიდი თუ პატარა ზომის ამ ჭურჭლების სხვა ძირითადი ელემენტები, მაგ., კრატერისებურად გადაშლილი ფართო პირი, კიდისკენ რომ თხელდება, რქისებური და კოჭისებური შვერილებიანი ყურები, ტრადიციულ კოლხურ თავისებურებად წარმოგვიდგება.

აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ კრატერისებურპირიანი ჭურჭელი კოლხური კერამიკისათვის დამახასიათებელია ჯერ კიდევ უძველესი პერიოდებიდან, ნამოსახლარი ბორცვების ძირა ფენებიდან დაწყებული („გუძუბა“, „ზურგა“), მაგ., ნოსირის ბორცვის I ფენიდან. ამიტომ ალბათ არ შეეცდებით, თუ ძვ. წ. I ათასწლ. დასაწყისის კავკასიურ (ე. წ. კოლხურ-ყობანურ) ბრინჯაოს სიტულებზე კოლხური კერამიკული ჭურჭლების კრატერისებური პირის განმეორებას, დავინახავთ და ამით მხარს დავუჭერთ ბ. კუფტინის მოსაზრებას, რომ სწორედ კოლხურმა კერამიკამ იქონია გავლენა ბრინჯაოს სიტულებზე და არა პირიქით¹⁸. ბ. კუფტინი ამ რიგის მემკვიდრეობას ხედავს ჭურჭლების საერთო ფორმაში კორპუსის კანელირებაში, რაც თავისი წარმომავლობით კერამიკულ ტექნიკას უკავშირდება და აგრეთვე რქისებურშვერილებიან ყურებში. თუმცა, ჭურჭლის პირის მიმართ კუფტინი იმის შესაძლებლობასაც უშვებდა, რომ თიხის ჭურჭლები სიტულების მიბაძვით „იღებდნენ ძაბრისებური პირის თხელ კიდეს, მათთვის ესოდენ შეუფერებელს სიმყიდის გამო“.

ნოსირის IV ჰორიზონტის პერიოდში კერამიკულ წარმოებაში მომხდარი მკვეთრი ცვლილებების რიცხვში კიდევ შედის კოლხეთის ძეგლებში გამოჩენილი სრულიად უცხო კერამიკული ფორმები და ელემენტები. ესაა, მაგალითად, შავპრილა ჭურჭელი შედარებით ვიწრო ყელ-პირით, ჭურჭლის მომრგვალობაკოიანი პირები და უფრო ხშირად მხარზე თუ მუცელზე დატანილი ჰორიზონტალური ღარებისა თუ ჩაღრმავებული ხაზების, რელიეფური ზოლების ორნამენტი, ჭურჭლის ყელის გოფრირება და ა. შ. (ტაბ. 45, 2665, 2873). ჩვენ ამაში ვხედავთ საქართველოსა და ცენტრალური ამიერკავკასიის აღმოსავლეთი რაიონების კერამიკულ თავისებურებებს. თუმცა იშვიათად, მაგრამ ზოგჯერ ასეთი ელემენტი კოლხეთში უფრო ადრეულ პერიოდშიც შეინიშნება, მაგ., ნოსირის ბორცვის II-III ფენებში (ტაბ. 44, 3602-3, 3626, 3637, 3586, 3639). ახალი ელემენტების ფართო გავრცელება კი კოლხეთში, რომლებიც კოლხური კერამიკული ტრადიციების სფეროს გარეთაა, კიდევ უფრო გვიან ხდება — მუხურჩის სამაროვნის პერიოდში (დაახლოებით ძვ. წ. I ათასწლ. მეორე მეოთხედი და ნახევარი). თუმცა ამასთანავე, ამ სამაროვნის, აგრეთვე ექსპედიციის მიერ შესწავლილი წინარეანტიკური ხანის სხვადასხვა ნამოსახლართა მასალების მაგალითზე, ვამჩნევთ ცალკეული ადგილობრივი ტრადიციის გამძლეობასაც, რომლებიც თუ არ სჭარბობს, თანაბრად მაინც შეეფარდება ამ სიახლეებს.

ძველი კოლხური კულტურის ერთ-ერთ ყველაზე აღმოსავლეთ რეგიონში, ზედ ქართლის საზღვარზე (საჩხერის რ-ნის სოფ. კორბოულთან) შესწავლილი წინარეანტიკური და ადრეანტიკური ძეგლების ჯგუფის შესწავლის საფუძველზე მივდივართ სავარაუდო დასკვნამდე, რომ ამ ხანაში (შეიძლება რამდენადმე ადრეც თავისი საწყისის მიხედვით) აღნიშნულ ოლქში შეიძლებოდა მომხდარიყო გარკვეული მასშტაბის კულტურული ექსპანსია ან მიგრაცია უფრო აღმოსავლეთი რაიონებიდან (აღმ. საქართველო) ¹⁹. კოლხური კერამიკის ახალი ელემენტების შესახებ ზემოთქმულიდან გამოძინარე, შეგვიძლია ასეთივე დასკვნა გავაკეთოთ კოლხეთის შიდა რაიონების მიმართ, მხოლოდ შენიშვნით, რომ ნებისმიერი ექსპანსია ამ შიდა რაიონებში უფრო სუსტია, ვიდრე ხსენებულ საჩხერის რაიონში. რამდენადაც მრავალი აღმოსავლური ელემენტი უფრო დასავლეთით არ ვრცელდება. მაგ., ისეთი, როგორიცაა შვეულბორტიანი ჯამები და ლანგრები.

ექსპედიციის მიერ გათხრების რაიონში შესწავლილი ძეგლებიდან ერთ-ერთია სოფ. გეჯეთთან შესწავლილი ნამოსახლარი ბორცვი შედარებით მცირე სიძლიერის ორი კულტურული დაფენებით. ორივე ეს დონე, როგორც ჩანს, შეესატყვისება ნოსირის III ფენის პერიოდს (ან II-ის დასასრულს).

„კეკელური ზუგასა“ და „ნაჭვის ზუგას“ კულტურული ფენები. წინასწარული ზოგადი განსაზღვრით, ნაწილობრივ უნდა შეესატყვისებოდეს ნოსირის II და III ფენებს. „კეკელური ზუგა“, როგორც ვიცით, გვაძლევს ფენების სტრატეგრაფიას. აქ შეიძლება გამოიყოს სულ ოთხი კულტურული პლასტი. ყველაზე მძლავრია I (ზედა) კულტურული ფენა.

გათხრებმა „ნაჭვის ზუგაზე“ გამოავლინა ერთი მძლავრი კულტურული დაფენება, რომელშიც კერამიკული მასალის წინასწარული განსაზღვრის საფუძველზე შეიძლება გამოიყოს სხვადასხვა ასაკის დონეები (2 მაინც). გასათვალისწინებელია ამ პლასტის სხვადასხვა ფენებს (ანუ ნაგებობათა სამშენებლო პერიოდებს) შორის შეფარდებათა დაზუსტების შესაძლებლობაც რამდენადმე განსხვავებული ასაკის ფარგლებში. ის ფაქტი, რომ მთელი ეს დაფენება იდოდიდ თიხაზვინულზე, რომელიც ბორცვისებურ შემადლებას წარმოადგენს და „ზუგას“ ცენტრისკენ 3 მ-ზე მეტ სიმაღლეს აღწევს, ხოლო ძირითად გარშემო რელიეფის ზედაპირიდან 1,5 მ. სიღრმეზე დევს და ეყრდნობა ქვიანი თიხნარის გრუნტს, შეიძლება მიუთითებდეს მთელი სამოსახლოს საკმაოდ ადრეულ თარიღზე.

„ნაჭვის ზუგას“ მთლიანი კულტურული პლასტი და „კეკელური ზუგას“ სხვადასხვა ფენები კარგად შეეფარდება ერთმანეთს. „ნაჭვის ზუგას“ ზედა დონეების კერამიკის უდიდესი ნაწილი ანალოგიურია „კეკელური ზუგას“ ზედა ფენის მოყავისფრო პირგადაშლილი ჭურჭლებისა. ქვედა დონეების კერამიკა კი, რომელშიც მეტია შავი და მოშავო, რამდენადმე უხეში ნაკეთობის პირმოყრილი და ღარებიანი ჭურჭელი (რაც შეიძლება ნაწილობრივ ამ ადგილზე შემორჩენილ არქაული ტრადიციების შემორჩენას ნიშნავდეს), უფრო უახლოვდება „კეკელური ზუგას“ II და უფრო ღრმად მდებარე ფენების თიხის ნაწარმს.

მაგრამ ჩვენი უმთავრესი დასკვნა იმაში მდგომარეობს, რომ კერამიკული მასალის მიხედვით „კეკელური ზუგასა“ და „ნაჭვის ზუგას“ კულტურული ფენები ასაკობრივად ნაწილობრივ შეესატყვისება ნოსირის ბორცვის II-III ფენებს, ალბათ II ფენის დასასრულ-

სა და III ფენის დასაწყისს, ხოლო თუ პირველი მათგანის მრავალ-ფენიანობას და მეორის კულტურული პლასტის საკმაოდ დიდ სიმ-ძლავრეს გავითვალისწინებთ, შეიძლება მათი პერიოდების მნიშვნე-ლოვანი ხანგრძლივობაც ვივარაუდოთ. ასე რომ შეიძლება დადას-ტურდეს ჩვენ მიერ ადრე გამოთქმული ვარაუდიც ნოსირის ნამო-სახლარის ცალკეული შესატყვისი ჰორიზონტის ქრონოლოგიური დიაპაზონის შედარებით მნიშვნელოვან ხანგრძლივობაზე.

რამდენადაც აბსოლუტური დამათარილებელი მონაცემები (მათ შორის რადიოკარბონული განსაზღვრებები) კოლხეთის მრავალი სტრატოფიცირებული ძეგლიდან არ გაგვაჩნია, მათი ქრონო-ლოგიის შესწავლაში მთავარ პრობლემად რჩება ამდაგვარი შეფარ-დებითი დაპირისპირების გარკვევა.

* * *

აღნიშნული ეპოქის კოლხური ძეგლების კულტურულ ფენათა შე-სწავლა საბჭოთა მეცნიერების მიერ ჯერ კიდევ ამ საუკუნის 30-იან წლებში და 40-იანი წლების დამდეგს დაიწყო. ნაწილობრივ ეს იყო დაზვერვები და ზოგადი გამორკვევები, რომელთაც თან ახლდა ძეგ-ლთა მეტ-ნაკლებად მიახლოებითი სტადიალური და ქრონოლოგიუ-რი განსაზღვრებები²⁰. ზოგიერთ ადგილას სამეცნიერო ექსპედიციე-ბის მიერ წამოწყებულ იქნა გათხრები, რომლებიც ეპიზოდური აღ-მოჩნდა, მაგრამ გამოავლინა გარკვეული მონაცემები და ხელშესა-ხები ნივთიერი მასალა, რომელმაც შექმნა ძეგლების საერთო ხასი-თის გარკვევის შესაძლებლობა²¹. უფრო გვიან ამ მონაცემთა მთელი ხელმისაწვდომი ნაწილი (ძირითადად ნაოხვამუსა და დიხა გუძუბას გათხრებიდან) სისტემატიზებული, განზოგადებული და ქრონოლო-გიურად სათანადოდ ინტერპრეტირებულ იქნა ბ. კუფტინის მიერ, რომელმაც კოლხეთის ძეგლებისათვის ააგო იმდროისათვის ყველა-ზე უფრო სრული და დაზუსტებული პერიოდიზაცია²².

60-იანი წლებიდან კოლხეთის დაბლობზე სტაციონარული არქეოლოგიური გამოკვლევების ფართოდ გაშლის დასაწყისში უკვე მრავალი ცნობა დაგროვდა ბრინჯაოსა და ადრეული რკინის ხანის ძეგლების გეოგრაფიის შესახებ. საკმაო წვლილი ამაში მიუძ-ღვის ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის ინსტიტუტის დასავ-ლეთ საქართველოს საძიებო-არქეოლოგიურ ექსპედიციას (1966 წ.)²³. ამ ექსპედიციის მუშაობის შედეგები შეიცავს გამორკვეულ ძეგლ-თა წინასწარულ ქრონოლოგიურ განსაზღვრებს (მათ შორის ნოსი-რის ბორცვისას), რომელთაგან მრავალი თარიღი შემდგომში — არ-

ქეოლოგიური ექსპედიციების მიერ წარმოებული გათხრების შედეგად — დადასტურდა, ზოგიერთი კი დაზუსტებულ იქნა?²⁴.

როგორც სადაზვერვო, ისე სტაციონარული გათხრითი სამუშაოების ერთ-ერთ მნიშვნელოვან შედეგს წარმოადგენს შიდა კოლხეთის ძეგლებში უფრო ადრეული პერიოდების ცალკეული კულტურული ფენის გამოვლენა, რომლებიც, როგორც მათ განსაზღვრავენ, ენეოლითისა და ადრეული ბრინჯაოს ხანას ეკუთვნის (ისპანი, საელიაო, კურზია, დიხა გუძუბე II და სხვ.)²⁵. ამ ძეგლების კავშირი მომდევნო ეპოქასთან, ისე როგორც ზღვისპირა ადრეული ძეგლებისა (აფხაზეთი), ჯერჯერობით სუსტად ისახება. ამიტომ მათი შედარებითი და აბსოლუტური ქრონოლოგია სავსებით გარკვეული არ არის.

ბოლო წლებში ფართო მასშტაბის საველე-არქეოლოგიური კვლევის წარმატებით განხორციელების შედეგად, განსაკუთრებით ისტორიის ინსტიტუტის არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის კოლხეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ (ხელმძღვ. თ. მიქელაძე), გამოვლენილი და შესწავლილია რიგი ზურგას (გუძუბას) ტიპის ახალი ძეგლებისა და სხვა კულტურული ფენებისა²⁶. მაგრამ ყველა ამ ძეგლიდან არ არის მასალა საკმარისად და კომპლექსურად გამოქვეყნებული (მაგალითად, ისეთი მრავალფენიანი სამოსახლო ბორცვიდან, როგორიცაა „ნამკედური“ ქობულეთის რაიონში), რაც აძნელებს ძეგლების ქრონოლოგიურ ინტერპრეტაციას საერთო მასშტაბით.

ნოსირი — მუხურჩის ძეგლების კულტურული ფენები სხვადასხვა შეფარდებაშია კოლხეთის დაბლობის ცნობილი ძეგლების დიხა გუძუბესა (გუძუბასა) და ნაოხვამუს ფენებთან²⁷ (იხ. თანდართული ქრონოლოგიური სქემა, გვ. 94).

ნოსირის ბორცვის I (ძირა) და II ფენები (კერამიკული მასალის შემოთ მოტანილი ტიპოლოგიის მიხედვით) დაახლოებით და ნაწილობრივ დიხა გუძუბეს II ფენის (ბ. კუფტინის მიხედვით შუაბრინჯაოს დასაწყისი ან ადრებრინჯაოს დასასრული) სინქრონულად მაგაჩნია. ვუშვებთ ნოსირის I ფენის ქვედა ზღვარის რამდენადმე დაძველებისა და II ფენის ზედა ზღვარის გაახალგაზრდავების შესაძლებლობას დიხა გუძუბეს II ფენის სათანადო მიჯნებთან შედარებით²⁸. ამასთან დაკავშირებით შეიძლება აღინიშნოს ზოგიერთი ნიშნით დიხა გუძუბეს II ფენის კერამიკის უფრო მეტი მიდრეკილება ნოსირის ბორცვის II ფენის კერამიკისადმი, ვიდრე I ფენის კერამიკისადმი. მაგალითად, დიხა გუძუბეს ამ ფენის კერამიკის მეტი ნა-

წილის შესახებ შენიშნულია: შედარებით ცუდი გამოწვა, კეცის მუ-
რა-მოვარდისფრო ფერი და ბადიისებურ-ქილისებური მოზრდილი
ჭურჭლის სიმრავლე²⁹. ამავე შედარებით ასპექტში შეიძლება
განვიხილოთ აღნიშნული ფენის კერამიკაში შედარებით მოგვიანო
ტენდენციის მქონე ფორმებისა და ორნამენტაციის არსებობა, ისე-
თისა, როგორცაა ჭურჭლის „ორფერდა“ და სხვა სახის ყურები,
შევრონული ორნამენტი და ა. შ.³⁰ დიხა გუძუბეს II და III ფენების
კერამიკას შორის მკვეთრი განსხვავება არ შეიმჩნევა, მომდევნო,
სულ ზედა, IV ფენაში კი მნიშვნელოვანი ცვლილებები ხდება, მაგ-
რამ III ფენის გარკვეული კერამიკული ტრადიციები გრძელდება
და კერამიკის გვიანი სახეობები, ჯერ შემოსული არ არის, — ისეთი,
როგორცაა კანელურიანი კერამიკა და სხვა, რომლებიც დამახასი-
ათებელია დაბლაგომის შუაფენისა, ნაოხვამუს ზედა ჰორიზონტისა³¹
და ნოსირის ნამოსახლარის IV ჰორიზონტისათვის. ამიტომ, დიხა გუ-
ძუბეს III ფენა შეიძლება ნოსირის II ფენის პერიოდის შიგნით ან-
და მის დასასრულს იწყებოდეს და ნაწილობრივ ამავე ძეგლის III
ფენას ემთხვეოდეს, რომლის პერიოდის შიგნით, შეიძლება მთლად
ნოსირის IV ჰორიზონტის დასაწყისამდე, დიხა გუძუბეს IV ფენა
გრძელდებოდეს.

ნოსირის ბორცვის III და ნაწილობრივ II ფენა, როგორც ჩანს,
შეიძლება ასაკობრივად გავუთანაბროთ ნაოხვამუს ქვედა (I და II)
ფენებს. ამ ძეგლის არსებობა (ასევე ბ. კუფტინის მიხედვით) შუა
ბრინჯაოს ხანის დასასრულიდან იწყება. გვინდა შევნიშნოთ, რომ
თუმცა ბ. კუფტინის პუბლიკაციის მიხედვით ნაოხვამუს კერამიკის
ფენობრივ განაწილებაში შეიძლება ეჭვიც კი შევიტანოთ აღრევის
თვალსაზრისით, რის შესახებ თვით ავტორიც მიუთითებდა³², მაგრამ
ამჯერად უნდა დავკმაყოფილდეთ ამ დაჯგუფებათა საერთო ხასია-
თით.

ნაოხვამუს I და II ფენებში სახეზეა ტოლჩები და სხვა მომცრო
ჭურჭლები, შემკული მდიდრული რკალურღაროვანი და „პარკეტუ-
ლი“ ორნამენტით, „ფრინველისმკერდისებური“ ყურებით; გვხვდე-
ბა აგრეთვე უფრო მოზრდილი ჭურჭლების ფრაგმენტები ღარული,
სავარცხლისებურწერტილოვანი და ფოსოებიანი ორნამენტით. ჭურ-
ლის უმეტესობა პირმოყრილია ან კრატერისებურად გადაშლილი
პირი აქვს. ვამჩნევთ სხვა სახის ყურებსაც, როგორცაა მაგ., ფართო
ლენტური „ორფერდა“ და (ზედა ჰორიზონტებში — II-III ფენებ-
ში თანდათან რომ მრავლდება) „რქებიანი“ სხვადასხვა ყურები და
სახელურები³³.

იგივე შეიძლება აღვნიშნოთ ნაოხვამუს კერამიკული მასალების ერთი ჯგუფის შესახებ, რომელიც ბორცვის ცენტრალურ ნაწილში წარმოებული გათხრებით იქნა მოპოვებული 1940 წ. არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ გ. ნიორაძის ხელმძღვანელობით (საქართველოს სახ. მუზეუმის კოლექცია № 17-55³⁴). სამწუხაროდ, ამ მასალას არ ახლავს თითქმის არავითარი დოკუმენტაცია საინვენტარო დავთარში. ჩანაწერების მიხედვით შეიძლება მათი მიკუთვნება ულრმესი კულტურული პლასტებისადმი, რომლებიც 1,5-დან 3 მ-მდე სიღრმეზე იდო. ესაა უმთავრესად საშუალო და მოზრდილი შავი, მოყავისფრო ან მოწითალო ჭურჭლების ფრაგმენტები კრატერისებურად გადაშლილი თუ სქელი დაწახნაგებული პირით, ზოგჯერ „ფრინველისმკერდისებური“ დამუხლული ან ზემოდან ბრტყელი. მრგვალნახვრეტია-ნი ფაცეტირებული ყურით, რქისებურ შვერილებიანი ყურებით და სხვა. გვხვდება მოზრდილი ბადიები და ა. შ. არის ღარებით, სავარცხლისებური წერტილებით და გრავირებით კომბინირებული ორნამენტი, ე. წ. პარკეტული ორნამენტი, მრგვალი ფოსოები, კონუსური კოპები, დაბალი უნაგირისებური დანაძერწი და ა. შ. ვამჩნევთ ნოსირის II-III ფენებისათვის (განსაკუთრებით II ფენისათვის) დამახასიათებელ კერამიკულ ფაქტურას ფორებიანი კეციით.

მაგრამ ნაოხვამუს I და II ფენები შეიძლება შესატყვისად რამდენადმე უფრო გვიან იწყებოდეს ვიდრე ნოსირის ბორცვის II და III ფენები, რამდენადაც მათში, როგორც გვგონია, ყველაზე არქაული იერის მქონე ელემენტების ნაკლები სიუხვეა, ვიდრე ნოსირის ხსენებულ ფენებში. ყოველ შემთხვევაში, ნაოხვამუს კერამიკის მნიშვნელოვანი ჯგუფის არსებობა, რომელიც არ შეიძლება ნოსირის III ფენის კერამიკაზე უგვიანესი იყოს, ეჭვს არ იწვევს. ამას ადასტურებს ნაოხვამუს III (ზედა) ფენის კერამიკის ხასიათიც. ეს ფენა სავსეა ნოსირის IV პორიზონტის ტიპის კანელურიანი კერამიკით (ფართო კანელურები და სხვა). ამიტომ ეს ფენა დაახლოებით უნდა შეესატყვისებოდეს ნოსირის IV პორიზონტს. ჩვენ ჯერ არ შეგვიძლია დავაზუსტოთ კანელურიანი კერამიკის პერიოდის დასაწყისი კოლხეთში, მეტ-ნაკლებად მკვეთრი ცვლილებები ამ პერიოდის მასალებში შეიმჩნევა თითქმის ყველა ძეგლზე. მაგრამ შესაძლებელია, რომ ყველგან არ იყოს ქრონოლოგიური წყვეტილი სათანადო ფენასა (კანელურიანი კერამიკით) და წინარე ფენას შორის, როგორც ამას ვვარაუდობთ ნოსირში.

დაახლოებით ასეთივე ასაკობრივი შესატყვისობა ჩანს ნოსირის ადრეულ ფენებსა და სამფენოვან ძეგლს, ზურგას შორის, რომელ-

იც ქვედა ორი ფენის მასალების მიხედვით, ჩვენის აზრით, გათხრებისა და გამოკვლევის ავტორის თ. მიქელაძის მიერ სწორად არის სინქრონიზებული ნაოხვამუს სათანადო ფენებთან³⁵. ავტორივე, როგორც ჩანს, მართებულად ანიჭებს უპირატესობას რადიოკარბონული თარიღების ოპტიმალურ ვარიანტს, რომელიც მიღებულია ზურგას ქვედა კულტურული ფენიდან (3470 ± 190) და ავტორის მიერ გამოყენებულია აგრეთვე ნაოხვამუს ფენების აბსოლუტური დათარიღებისათვის³⁶. სწორედ ძვ. წ. II ათასწლეულის შუა ხანას (ძვ. წ. 1500 წ.), როგორც დამაკმაყოფილებელ აბსოლუტურ თარიღს იძლევა ამ გამოთვლის საშუალო მაჩვენებელი, რაც სავსებით ეთანხმება ბ. კუფტინის მიერ ერთ-ერთი არქეოლოგიური ნიმუშის (ქვის ლახტისთვის) დათარიღებას ნაოხვამუს ქვედა ფენიდან (ძვ. წ. II ათასწლ. შუა ხანა)³⁷ და ნოსირის ბორცვის II ფენის საწყისისათვის ჩვენ მიერ ნავარაუდევ აბსოლუტურ თარიღს (ძვ. წ. II ათასწლეულის შუა ხანა ან პირველი ნახევრის დასასრული).

ნაოხვამუს ზედა ჰორიზონტებისა და სხვა ძეგლების სათანადო ფენების აბსოლუტურ დათარიღებასთან დაკავშირებით შეიძლება ითქვას, რომ ნაოხვამუზე მოპოვებული ბრინჯაოს ნივთებისა და სხვა ნაკეთობების კუფტინისეული ქრონოლოგიური ინტერპრეტაცია დამაკმაყოფილებელი ჩანს. ეს არის ბრინჯაოს შუბისპირი ცხოველთა შესანიშნავი გრავირებული გამოსახულებით, რკინის შუბისპირი, ბრინჯაოს ისრის პირები, სატეხი, საკინძები და სხვა, რომელთაც იგი გვიან ბრინჯაოს ხანას აკუთვნებს, კერძოდ, კოლხურ-ყობანური კულტურის სამხრეთ ვარიანტს. ავტორი ირკვევს კულტურულ პლასტში მათი მოხვედრის პირობებს, როგორც სამარხული კომპლექსისა ჯერ კიდევ ნაოხვამუს III (ზედა) კულტურული ფენის ზედაპირული ჰორიზონტის წარმოქმნამდე³⁸. ყოველივე ეს პრინციპში არ უნდა ეწინააღმდეგებოდეს ამ ფენის, აგრეთვე ნოსირის IV ჰორიზონტის ქვედა ქრონოლოგიური ზღვარის ძვ. წ. II-I ათასწლეულების მიჯნით განსაზღვრას. როგორც ვნახეთ, ამასვე ეთანხმება ზურგასა და ნაოხვამუსათვის თ. მიქელაძის მიერ შემოთავაზებული დათარიღება.

მაგრამ თ. მიქელაძის მიერ მოცემული ნოსირის ადრეული (I-III) კულტურული ფენების ქრონოლოგიურ შეფასებას სრულად ვერ გავიზიარებთ. ამ ფენებს იგი მთლიანად აკუთვნებს ძვ. წ. II ათასწლეულის პირველ ნახევარს, ეყრდნობა რა სამივე ამ ფენის

კერამიკული მასალების ერთმანეთთან ახლო მსგავსებას და შემდგომი საფეხურის კერამიკისაგან განსხვავებას³⁹. მათთან ერთად დახა გუძუბეს II-III ფენები, ნამჭედურის ქვედა ფენები და ა. შ., ავტორის მიერ კოლხური ძეგლებისათვის შემოთავაზებული პერიოდისა და კერამიკული მასალების ქრონოლოგიური კლასიფიკაციის მიხედვით, თავსდება პროტოკოლხურ პერიოდში, რომელიც წინ უსწრებს ძველ კოლხურ პერიოდს (გვიანი ბრინჯაოსა და ადრეული რკინის ხანა). ამ უკანასკნელს ეკუთვნის ნაოხვამუ, ზურგა, ტეხურისპირა ქვედა ფენა ნოსირში და ა. შ.⁴⁰.

ნოსირის აღნიშნული ფენების ასეთი დაძველებისათვის ავტორს შეიძლება ჰქონდა კიდევ გარკვეული საფუძველი, რამდენადაც ნოსირის მასალების პუბლიკაციაში და ინტერპრეტაციაში გათხრების პირველ წლებში შეიძლებოდა ასახულიყო ფენათა სტრატეგრაფიული ფიქსაციის დროს დაშვებული ცალკეული შეცდომები. მაგრამ ხაზგასასმელია ის გარემოებაც, რომ კერამიკის მიხედვით ზამოაღნიშნულ ფენებს შორის მსგავსებასთან ერთად შეიძლება შევამჩნიოთ მნიშვნელოვანი განსხვავებაც, რაც სამეთუნეო წარმოების განვითარებას მოწმობს. უფრო გვიან კი (III ფენის შემდეგ), გარკვეული შუალედის დაშვების მიუხედავად, ჩვენ ვხედავთ აგრეთვე გენეტიკურ კავშირს სათანადო კერამიკული ჯგუფების ცალკეულ ელემენტებს შორის, რაც გამორიცხავს დიდ წყვეტილს. მთლიანი სახით ამ ადრეული ყველა პერიოდის კერამიკის ევოლუცია სათუო არ არის, რასაც სრულიად მართებულად ხაზს უსვამს თ. მიქელაძე⁴¹.

ამასთან ერთად, აღნიშნული უძველესი პერიოდებიდან დაწყებული ადრეანტიკურ ხანამდე (ჩათვლით), ჩვენ ვხედავთ ტრადიციების უწყვეტ განგრძობას სხვა სამეურნეო დარგებშიც, ყოფაში და მშენებლობაში. ამიტომ, შევნიშნავდით, რომ ნომენკლატურული მცნება „კოლხური კულტურა“, რომელსაც ზოგჯერ შედარებით ვიწრო ჩარჩოებით ზღუდავენ ხოლმე (გვიანი ბრინჯოს ხანა) უკვე პოტენციურად უნდა იქენდეს უფრო ფართო მნიშვნელობას.

რაც შეეხება ნოსირის ქვედა ჰორიზონტების გარკვეულ ფარგლებში დაძველებას, განსაკუთრებით I კულტურული ფენისა, რომელიც დიდად გამოირჩევა მასალების არქაულობით, პრინციპში ამის წინააღმდეგი არა ვართ, რასაკვირველია, ყველა პლასტის ქრონოლოგიური დიაპაზონის თანაფარდობისა და სხვა ძეგლებთან მათი შესატყვისობის გათვალისწინებით. I ფენის მიმართ ვუშვებთ კიდევაც ამას (300-წლიანი პერიოდი ყოველგვარი შიდა წყვეტილებით),

მაგრამ აბსოლუტური დამათარილებელი კონკრეტული მონაცემების უქონლობის გამო ჯერჯერობით თავს ვიკავებთ 200 წელზე მეტი შუალედით ფენათა უმეტესობის განსაზღვრისაგან.

ვფიქრობთ, რომ ნოსირის ნამოსახლარის ტექსურისპირა ქვედა ფენის ქრონოლოგიური ინტერპრეტაცია დაზუსტებას მოითხოვს (კანელურიანი კერამიკის შემცველი ფენა). ეს თანაბრად ეხება როგორც ჩვენ მიერ ადრე შემოთავაზებულ დათარილებას (წინარეანტიკური და ადრეანტიკური პერიოდები)⁴², ისე თ. მიქელაძის თარიღს. ავტორი სათანადო კერამიკას ძველ კოლხურ II პერიოდს აკუთვნებს, ძვ. წ. I ათასწლ. პირველი საუკუნეებიდან შუაკოლხური I პერიოდის დასაწყისამდე (ავტორის პერიოდიზაციით), ანუ ძვ. წ. VI ს. შუახანამდე⁴³. როგორც ვთქვით ახლა უკვე ამ ფენას (IV ფენასთან ერთად) ვათარილებთ ძვ. წ. X-IX სს-ით (ან XI დასასრულით და Xსს). ეს თარიღი ემთხვევა შემოხსენებული ძველი კოლხური II-ის დასაწყისს, რომელიც კანელურიანი კერამიკის გაჩენით ხასიათდება. შემდეგ, ჩვენი მონაცემებით (მუხურჩა) ამ კერამიკის ადრეული სახეები ანტიკურ ხანამდე ქრება, ხოლო ძვ. წ. VI-V სს-მდე აღწევს კერამიკული ტურქლის ძირითადად განსხვავებული ტექნიკა „კანელირებისა“ (დანაძერწი ზოლური ქედებით).

მაშასადამე, ნოსირის ნამოსახლარის ტექსურისპირა ქვედა ფენასა და მის შემოთ მდებარე ადრეანტიკური ხანის ფენას შორისაც ქრონოლოგიური წყვეტილი არსებობს. ამ ქრონოლოგიურ ინტერვალს, ჩვენის აზრით, ყველაზე უფრო შეესატყვისება წინარეანტიკური ხანის კულტურული ფენები ადგილ „ნაწისქვილართან“, რომლებიც ჩვენ გამოვიკვლიეთ წინასწარულად სოფ. მუხურჩის განაპირას, მის დასავლეთ მხარეს. ნოსირის ნამოსახლარის სანაპირო უბნის ისულ ზედა ფენა კი არეული იყო, შეიცავდა ელინისტური და სხვა ხანის კერამიკას.

სამწუხაროდ, პუბლიკაციის უკმარისობის გამო არა გვაქვს სრული წარმოდგენა ქ. ქობულეთის ისეთ პირველხარისხოვან ძეგლებზე, როგორიცაა მრავალფენოვანი სამოსახლო ბორცვი ნამჭედური (შვიდი კულტურული ფენა), ადრებრინჯაოს ხანის ნამოსახლარი ისპანი და ფიჭვნარის საკულტო ძეგლი⁴⁴. შეიძლება ზოგადად ვივარაუდოთ, რომ ნამჭედურის ქვედა, VI-VII ფენების კერამიკა შეესატყვისება ნოსირის I და II ფენის მასალებს. რაც შეეხება ახედათის დიხა-გუძუბას (გეგეჭკორის რ-ნი), გამოქვეყნებული მასალების მიხედვით თუ ვიმსჯელებთ,⁴⁵ კერამიკული მასალის მთელი შემადგენ-

ლობა შეიძლება მივაკუთვნოთ ნოსირის ბორცვის III, ნაწილობრივ კი II ფენის პერიოდს. მაგრამ ასეთი განსაზღვრა ალბათ გათხრების ავტორის დასკვნის საწინააღმდეგო იქნებოდა, რომელიც თვლის, რომ მთელი ეს მასალა განეკუთვნება ერთ პერიოდს და შეუძლებელია რაიმე ეტაპების გამოყოფა. თუმცა, უნდა შევნიშნოთ, რომ ძეგლზე თვით ავტორის მიერ ფიქსირებულია სტრატოგრაფიულად მკაფიოდ გამოყოფილი სამი კულტურული ფენა, ხოლო ამ ფენების მასალა, რომელიც დათარიღებულია ძვ. წ. XV-XIV სს., შედარებულია ნაოხვამუს ბორცვის ორი ფენის — ზედა და შუა ფენების მასალებთან⁴⁶.

ამგვარად, კოლხეთის კანელურებიანი კერამიკის დასაწყისისა და აყვავების ხანას (რომელშიც ექცევა ტეხურისპირა ქვედა ფენა და ბორცვის IV ფენა) ჩვენ ვვარაუდობთ უშუალოდ მუხურჩის სამაროვნის ადრეული კომპლექსის დასწყისამდე (ძვ. წ. VIII ს. დასაწყისი ან IX ს. დასასრული), რომელშიც შეიმჩნევა ამ ორი ჯგუფის ძეგლების დამაკავშირებელი კანელურიანი კერამიკის ადრეული სახეობის არსებობა.

ნაკლებ კონკრეტული იქნება ნოსირის ბორცვის I-III კულტურული ფენების ასაკის განსაზღვრა. ფენების მნიშვნელოვანი სიმძლავრისა და დანაწევრების გამო ვუშვებთ მათი ქრონოლოგიური საზღვრების მერყეობას ქვედა (I-II) ფენების დაძველებით, რაც შეესატყვისება მასალების არქაულობას. ზამოაღნიშნული რადიოკარბონული თარიღის გათვალისწინებით (ზურგა) შეგვიძლია დავასახელოთ ამ ფენების შემდეგი თარიღები (ზევიდან ქვევით):

III ფენა — ძვ. წ. XIII-XII (ან XIII-XI) სს.; II ფენა — XV-XIV (ან XVI-XV) სს.; I ფენა — XVIII-XVI (ან XIX-XVII) სს. ამასთან, მოცემული სქემა არ ასახავს ქრონოლოგიური ზღვარის სავსებით დასაშვებ მერყეობას ნახევარი საუკუნის ფარგლებში და ა. შ.

ასე რომ, აღნიშნული III-IV ფენები ამიერკავკასიისათვის საყოველთაოდ მიღებული არქეოლოგიური პერიოდიზაციის მიხედვით უნდა მიეკუთვნოს გვიანი ბრინჯაოსა და ადრეულ რკინის ხანას; II ფენა — შუა ბრინჯაოს დასასრულსა და გვიანი ბრინჯაოს დასაწყისს; ხოლო I ფენა დაახლოებით შუა ბრინჯაოს შუალედ ეტაპს⁴⁷.

ეს ქრონოლოგია შეიძლება დაადასტუროს ზოგიერთი მონაპოვრის საერთო ხასიათმა. ქვედა (I-II) ფენებში უხვადაა წარმოდგენილი არა მარტო კერამიკა არქაული ფორმისა, არამედ ქვისა და ძვლის იარაღებიც (ტაბ. 46) (II ფენიდან გვაქვს სპილენძის საკინძი — ტაბ. 38). ზედა ფენებში მსგავსი ნივთები გაცილებით ნაკლებია,

ზოლო ბევრი სრულიად არ ჩანს. ზედა (III) ფენაშივე ნაპოვნია ბრინჯაოს ბრტყელი ცული (ტაბ. 46,3709). ფრაგმენტირებული მომცრო ფოთლისებური სატევარი (ტაბ. 40), პატარა საჭრეთელი (ტაბ. 46,1048), სფერული მძივი, ლითონის ჩამოსასხმელი თიხის პატარა ყალიბის ნატეხი (ტაბ. 40) და პატარა ციცხვები (გამდნარი ლითონის გადმოსასხმელი).

ცული წარმომავლობს III ფენის სულ ზედა ჰორიზონტიდან და მხარს უჭერს ამ ფენის დათარიღებას. მსგავსი ბრტყელი ცული (რამდენადმე განსხვავებული პროპორციებისა) ცნობილია ციხისძირის განძიდან, რომელიც თარიღდება გვიან ბრინჯაოს ხანით (ბ. კუფტინი) ან ძვ. წ. XII-XI საუკუნეებით (დ. ქორიძე)⁴⁸. საჭრეთელი თავისი ფორმით გვაგონებს ნიმუშებს ძვ. წ. II ათასწლეულის შუა ხანისა თუ პირველი ნახევრის დასასრულის ურეკის განძიდან⁴⁹. და ზაზს უსვამს აღნიშნული ფენის მიდრეკილებას ამ ათასწლეულის შუა ხანისაკენ. III ფენისთვის ნავარაუდები თარიღი შეიძლება შეამაგროს ბოლო წლების აღმოჩენამ დაბლაგომში (სამტრედიის რ-ნი). აქ, ბორცვ ნასაყდრევის ქვედა კულტურულ ფენაში (ვ. თოლორდავას გათხრები), რომელიც ნოსირის ბორცვის III ფენის თანადროული უნდა იყოს, მოპოვებულ იქნა კერამიკის ნიმუშები სოლისებური შტამპიანი ორნამენტით,⁵⁰ რომელიც დამახასიათებელია აღმოსავლეთ საქართველოს კერამიკისათვის გვიანი ბრინჯაოს შედარებით ადრეულ ეტაპზე (დაახლოებით ძვ. წ. XIII-XII სს.). აღსანიშნავია, რომ დაბლაგომის ეს კულტურული ფენა იდო ნოსირის IV ჰორიზონტისათვის დამახასიათებელი კანელურებიანი კერამიკის შემცველი ფენის ქვეშ.⁵¹

როგორც ვთქვით, III ფენის ზემოხსენებული ბრინჯაოს საჭრეთელი მნიშვნელოვნად უფრო ადრეულ ნიმუშებთანაც კი (ურეკის განძიდან) იჩენს მსგავსებას, მაგრამ ეს ფაქტი, მთლიანობაში აღებულ სხვა მონაცემთა გათვალისწინების გარეშე, ჩვენ არ გამოგვადგება აღნიშნული ფენის ასაკის დაზუსტებული განსაზღვრისათვის. იგივე შეიძლება ითქვას ბრინჯაოს მძივზე იმავე ფენიდან, რომელიც გვაგონებს ზოგიერთ უფრო ადრეულ ნიმუშს ადრებრინჯაოს ხანის საჩხერის ყორღანებიდან⁵² და ეშერისა და აზანთის დოღმებიდან აფხაზეთში⁵³.

კოლხური კულტურის წრის ცალკეული ადრეული კერამიკული ელემენტი, როგორც, მაგ., უორნამენტო პირმოყრილი, ზოგჯერ ცალკეულკოპებიანი ჭურჭლის ფორმა ისპანის კულტურული ფენის კერამიკიდან, თუმცა კი ამჟღავნებს გარკვეულ ზოგად მსგავსებას სა-

მოსახლო ბორცვების ქვედა ფენების წამყვან კერამიკულ ჯგუფებთან, მაგრამ კონკრეტული კავშირების გარეშე. ჩვენი კერამიკის ერთ-ერთი იშვიათი სახეობის ორნამენტის (მრავალწყება ნახევარმთვარისებური ჩაღრმავებული ორნამენტი) (ტაბ. 37,1753) საკმაოდ ახლო ანალოგიას შეიძლება წარმოადგენდეს ნიმუშები მაკარის ნამოსახლარის III, ადრებრინჯაოს ხანის ფენიდან აფხაზეთში (გუდაუთის რ-ნი)⁵⁴. მაგრამ ისინი იზოლირებულია ჩვენ მიერ განხილული კერამიკული პლასტისაგან სრულიად სხვა ტიპოლოგიური ასორტიმენტის გარემოში არსებობის გამო. სწორედ მასალათა შეფარდებით-ტიპოლოგიური კომპლექსური შემადგენლობის არარსებობა გვაიძულებს თავი შევიკავოთ კონკრეტული ქრონოლოგიური დაპირისპირებისაგან მაშინაც კი, როდესაც კოლხეთისა და ტერიტორიულად უფრო დაშორებულ ძეგლთა კერამიკას შორის ისახება ახლო პარალელიზმი. მაგალითად, როგორიცაა „ფრინველისმკერდისებური“ ყურები ადრებრინჯაოს დასასრულისა და შუაბრინჯაოს დასაწყისის უფრო აღმოსავლეთ მხარეთა ზოგიერთი ძეგლის კერამიკაში (ქორეთი⁵⁵, ხოვლე⁵⁶, თრიალეთი⁵⁷, ელტო⁵⁸, და სხვა). ამავე ეპოქაში, ან უფრო ადრე, შეიმჩნევა მსგავსი ვარიანტების გავრცელება სამხრეთ ევროპაში და ეგეოსურ ზოგიერთ ოლქში. შეიძლება აღინიშნოს აგრეთვე ევროპის სხვადასხვა რეგიონში (ისე როგორც კოლხეთში) კონუსური კოპებიტა და შვერილებით, ღარებითა და სხვა ელემენტებით კომბინირებული დეკორით შემკული კერამიკის ადრეული გაჩენა⁵⁹.

ამგვარად, ჩვენ შევეხეთ ნოსირი— მუხურჩისა და ნაწილობრივ სხვა ძეგლთა ქრონოლოგიის ზოგიერთ კერძო საკითხს ყოველგვარი პრეტენზიის გარეშე იმაზე, რომ შეიძლებოდა მონაცემთა რაიმე ამომწურავი გაანალიზება მოგვეხდინა ან რომელიმე პრობლემა გადაგვეწყვიტა. განხილულ ძეგლთა წრეშიც და კოლხეთის სხვა რეგიონებშიც გამოკვლევას ელის ახალი არქეოლოგიური ობიექტები. ბევრ შემთხვევაში სასურველია დაწყებული გათხრითი სამუშაოების გაგრძელება და უკვე მოპოვებულ მონაცემთა დეტალიზება. ყოველივე ეს ალბათ ხელს შეუწყობს ისეთი მნიშვნელოვანი საკითხების გარკვევას, როგორიცაა სტრატეგიკულ კულტურულ ფენათა შორის არსებული ქრონოლოგიური ინტერვალები ან სხვადასხვა ძეგლთა და ფენათა ნაწილობრივი ურთიერთდამთხვევა, შეფარდებით და აბსოლუტურ დათარიღებათა ურთიერთშესატყვისობა და სხვ.

მეორე საკითხს წარმოადგენს კულტურულ პლასტთა დაკავშირება ძველი კოლხეთის ლითონის ინდუსტრიასთან (განძები, სამაროვნები), რომელიც ადრეულ პერიოდებში თითქმის სრულიად მოწყვეტილი რჩება ნამოსახლართა კერამიკული მასალის უდიდესი მასისაგან. უეჭველია, რომ ქრონოლოგიის შესწავლის დიდად შემაფერხებელ ფაქტორს წარმოადგენს მასალათა პუბლიკაციის ჩამორჩენა, მათ შორის ზოგიერთი სამაროვნიდან.

მესამე თავი

ეკონომიკური და კულტურული განვითარების ღონე

ჩვენ ჯერჯერობით არ გვაქვს რამდენადმე სრული წარმოდგენა ამ საკითხებზე არა მარტო იმიტომ, რომ შესწავლილი ძეგლების საერთო რაოდენობა არასაკმარისია, არამედ იმიტომაც, რომ ცალკეულ ძეგლთა ბოლომდე გამოკვლევა რთული და შეუძლებელი ხდება. მაგრამ მოპოვებული ნივთიერი მასალების გაანალიზებისა თუ მონაცემთა განზოგადების საფუძველზე მაინც შეიძლება გარკვეული პასუხის გაცემა.

კერამიკული წარმოება მოცემულ ხანაში ერთ-ერთი წამყვანი და ყოვლისმომცველი დარგი ჩანს, რომლის პროდუქცია კოლხეთის სათანადო ძეგლებზე გაცილებით სჭარბობს ყოველნაირ სხვა მასალას. სწორედ კერამიკული ჭურჭლის ფორმები გვაძლევს საშუალებას როგორღაც თვალი მოვაგლოთ სხვა სამეურნეო დარგებსაც. მაგალითად, ნოსირის კერამიკის ფართო და ტიპოლოგიურად დიფერენცირებული ასორტიმენტის მიხედვით თავისუფლად შეიძლება მსჯელობა ინტენსიური მიწათმოქმედებისა და მესაქონლეობის ზოგად ხასიათზე და ა. შ.

ადრეული კულტურული ფენების კერამიკაში უკვე ვხედავთ დიდი ზომის ქვევრისებურ ჭურჭლებს, რომელთა რაოდენობა და ფორმათა თავისებურება სავარაუდებელს ხდის მათ გამოყენებას არა მარტო სითხის მოსაკავებლად, არამედ მარცვლეულისა და მესაქონლეობის პროდუქტთა შესანახადაც.

კერამიკული ჭურჭლეულის ტიპოლოგიასა, ტექნოლოგიაზე და სხვ. ჩვენ ზემოთ უკვე გვქონდა საუბარი ქრონოლოგიასთან დაკავშირებით (იხ. მეორე თავი). აღსანიშნავია ის გარემოება, რომ ფორმებისა და დეკორატიული გაფორმების მხრივ სხვადასხვა პერიოდების მანძილზე შემჩნეული ცვალებადობა, ალბათ, სწორედ სამეურნეო დარგებსა და ყოფაში მომხდარი შედარებითი ცვლილებების ნია-

დავზე ხდება. მართალია, ფორმალური თუ მხატვრული თვალსაზრისით კერამიკის გარკვეული მხარე გამარტივებას ან რეგრესსაც კი განიცდის (და მსგავს მოვლენებს, როგორც ვიცით, კერამიკის მასობრივ წარმოებაზე გადასვლას უკავშირებენ), მაგრამ ზოგადად, როგორც ჩანს, ევოლუციის საერთო პროცესს ემორჩილება. ადრეული პერიოდების თიხის ჭურჭელი შეიძლება ძირითადად ხელით ნაძერწი იყოს, მაგრამ არ არის გამორიცხული, რომ დახვეწილი ფორმებისა და მკაფიოდ გამოძერწილი დეტალების მქონე ჭურჭელი, მთლიანად თუ ნაწილობრივ, ხელით მბრუნავ მორგვზე იყოს ნაკეთები. სწორედ ეს ეგზემპლიარები ხასიათდება ზედაპირისა და შიდაპირის კარგი მოგლუვებით თუ გაპრიალებით, რაც შესაძლებელია მორგვზე დამუშავების კვალს ფარავდეს. ზოგიერთი ძეგლი გვაძლევს კერამიკის ადგილობრივი წარმოების დამადასტურებელ აშკარა მონაცემებს, რასაც გამოხატავს ცალკეული სათანადო აღმოჩენა, მაგალითად, ჭდეული ორნამენტის დასატანი შტამპებისა (ნოსირის ბორცვის შუა ფენა — ტაბ. 46, 1915, 2224, ჭალადიდას ზურგას შუა ფენა⁶⁰, დიხა გუძუბე I-ის შუა ფენა⁶¹), სამეთუნეო ქურის სოლებისა (ნოსირი) და ძვლის მრავალრიცხოვანი საპრიალებლებისა (ტაბ. 46, 1869-71 სხვ.). პირდაპირი მონაცემები იმდროინდელი რწმენა-წარმოდგენების შესახებ ნასახლარებიდან არ გავაჩნია. კერამიკული დეკორატიული მოტივებისა და ელემენტების მიხედვით თუ ვიმსჯელებდით (მაგალითად, — ცურისებური შვერილები, ძუძუსებური კოპები. სოლარულ-ღარული წრეები და სხვ.). შეიძლებოდა მათში ზოგიერთ კულტთან და საკრალურ რიტუალთან დაკავშირებული სიმბოლური ნიშნები გვეცნო. სათანადო ელემენტები მრავალფეროვნად (მრავალნაირი ვარიანტით) და მრავალრიცხოვნადაა წარმოდგენილი კოლხურ კერამიკაში, განსაკუთრებით ადრეულ საფეხურებზე. შემდეგში მთელი ეს შემადგენლობა თანდათან ღარიბდება და იკლებს (მაგ., ნოსირის III-IV ფენების კერამიკა), რაც შეიძლება კერამიკული წარმოების საერთო ნიველირებისა და ამ სიმბოლიკის სხვა დარგში, სხვა სფეროში გადანაცვლების თუ აქცენტირების შედეგი იყოს. თუმცა უნდა ითქვას, რომ სხვა სახის დეკორატიული ელემენტები („ზომორფული“ ყურები, კანელურები და სხვა.) შემდეგშიც ხშირად დახვეწილი შესრულებით გვხვდება.

კოლხეთის ბარის იმდროინდელი მოსახლეობის უმთავრეს სამეურნეო საქმიანობას წარმოადგენდა მიწათმოქმედება და მესაქონლეობა, რაზედაც პირდაპირ მიუთითებს კოლხურ ძეგლებზე აღმო-

ჩენილი სათანადო ხასიათის უამრავი მასალა. კერძოდ, ნოსირი-მუხურჩის ძეგლების ყველა ფენაში მრავლად გვხვდება დამაზასიათებელი ხელსაფქვავეები (ჩვეულებრივად ნავისებური ოვალური ქვედა ქვით), ქვასანაყები, სანაყები, სასრესები, პურის საცხობად (და შეიძლება საჭმლის შესაწვავად) გამოყენებული მრგვალი ბრტყელი რიყის ქვები და სხვა. გვხვდება კაჟის ნამგლისპირები (ჩასართები), მიწის საჩიჩქნი ირმის რქის იარაღები, ქვის თოხისებური იარაღი და შეიძლება ამავე მიზნით გამოყენებული წერაქვისებური იარაღი (ტაბ. 46). მსგავს აღმოჩენებს (იარაღთა ზოგიერთი იშვიათი ნიმუშის გამოკლებით) ადგილი ჰქონდა კოლხური კულტურის სხვა ცნობილ ძეგლებზეც.

ამავე ძეგლებზე აღმოჩენილი ხორბლეულის ნაშთები წარმოადგენს იმის დამადასტურებელ ფაქტს, რომ მარცვლეულ კულტურებს მნიშვნელოვანი ადგილი ეჭირა კოლხეთის მიწათმოქმედებაში. ნოსირის ბორცვისა და ტეხურისპირა უბნის ქვედა ფენებში აღმოჩენილია ცალკეული მცირე გროვების სახით კარგად დაცული ენდემური ჯიშის ხორბლის მარცვლები — დიკა (*triticum carthlicum*) და მახა (*triticum palaecolicum*). გარდა ამისა ნაპოვნია ფეტვის მარცვლები⁶². თავისთავად გასაგები ხდება, რომ აღნიშნული ენდემური ჯიშების გავრცელება ძველ კოლხეთში (მახას ჯიშის მარცვლები კიდევ აღმოჩენილია დიხა გუძუბე I-ის II ფენაში⁶³) და ინტენსიური მიწათმოქმედების მიმდევარი მოსახლეობის საცხოვრებლებზე მისი დადასტურება საკმაოდ მყარ საფუძველს იძლევა იმისათვის, რომ კოლხეთის ბარის რაიონები ხორბლეულისა და კულტურულ მცენარეთა წარმოშობის ერთ-ერთ ნავარაუდევ ცენტრში შემავალ მხარედ მივიჩნიოთ.

ასეთივე მრავალმეტყველი მნიშვნელობა უნდა ჰქონდეს ვაზის აღმოჩენას ნოსირის ბორცვის ქვედა ფენაში⁶⁴. ხოლო ყურძნის წიპწებისას დიხა გუძუბე II-ზე⁶⁵. სხვა კულტურული მცენარეების ნაყოფისა თუ შემგროვებლური მეურნეობის პროდუქტების მხრივაც დაახლოებით ერთგვაროვანი სურათია კოლხეთის ძეგლებზე.

დიხა გუძუბე I-ზე დადასტურებულია „მჭადის ფეტვა“, ორივე დიხა გუძუბეზე და ნოსირში — ჩვეულებრივი ფეტვის მარცვლები, რომელთაც ზოგჯერ არქეოლოგები ღომის მარცვლებად მიიჩნევენ, აგრეთვე — წაბლის, თხილისა და რკოს ნაყოფი; გოვრის კურკები ნაპოვნია დიხა გუძუბე II-ზე⁶⁶.

კიდევ უფრო მეტ შესატყვისობას ვამჩნევთ კოლხურ ძეგლებს.

შორის, როდესაც ერთმანეთს ვადარებთ სათანადო ოსტეოლოგიურ მასალებს⁶⁷. ეს შესატყვისობა განისაზღვრება როგორც რაოდენობრივი, ისე ტიპობრივი მონაცემებით. ყველგან სჭარბობს ტანმორჩილი მსხვილფეხა რქოსანი საქონელი — *Bos taurus*, რომლის ძვლები დიდი რაოდენობითაა აღმოჩენილი. შემდეგ მოდის შინაური ღორი და ბოლოს წვრილფეხა რქოსანი (თხა, ცხვარი). შეიძლება მოვიყვანოთ რაოდენობრივი შეფარდების ორიოდე მაგალითი გარკვეულ წლებში მოპოვებული ძვლოვანი ნაშთების მიხედვით.

ნ ო ს ი რ ი. 1968 წ. მსხვილი რქოსანი — 40, ღორი — 30, წვრილი რქოსანი — 5, 1969 წ. მსხვილი რქოსანი — 77, ღორი — 37, წვრილი რქოსანი — 11.

ნ ა ო ხ ვ ა მ უ. 1933-34, 1936, 1938 წწ. მთლიანი რაოდენობა — 650, მსხვილი რქოსანი — 526, შინაური ღორი — 114, ცხვარი და ცხენის კბილები — 4.

სხვადასხვა სახის ცალკეულ აღმოჩენათა მიხედვით ჩვენ შეგვიძლია გარკვეული წარმოდგენა ვიქონიოთ აგრეთვე მეურნეობის, ზელოსნობისა და შინამრეწველობის სხვა დარგებზე. სავსებით დასაშვებია, მაგალითად, კაჟის წვრილი ნივთების ადგილობრივი დამზადება (ნამგლის ჩასართები, ისრისპირები და სხვა (ტაბ. 46, 1945, 2351), რამდენადაც კულტურულ ფენებში, განსაკუთრებით ქვედა დონეზე, არცთუ იშვიათად გვხვდებოდა კაჟის ანატკეცები, კაჭრები და სხვა ნამტკრევეები; უფრო იშვიათად კი ობსიდიანის ანატკეც-ანამტკრევეები, რაც აღმოსავლეთ ოლქებიდან აშკარად შემოტანილი ამ მასალის ადგილობრივ დამუშავებას გულისხმობს. იმპორტთან დაკავშირებით აქვე შეიძლება მოვიხსენიოთ გამომწვარი თიხის ცილინდრული ნივთი (ნახევარი) შუაში ნახვრეტით ნოსირის IV ფენიდან (ტაბ. 46, 2742). რომლის ლაბორატორიული შესწავლის საფუძველზე გამოითქვა მოსაზრება აღმოსავლეთ საქართველოს რაიონებიდან მისი წარმომავლობის შესახებ⁶⁸. ეს სწორედ ბრინჯაოს კულტურის ერთ-ერთი ბოლო პერიოდია, როდესაც ჩვენ კოლხურ კერამიკაში ვამჩნევთ მნიშვნელოვან ცვლილებებს და აღმოსავლეთი ოლქების მხრიდან სავარაუდოდ გავლენებს.

სხვადასხვა ჯგუფის წვრილი ნაკეთობები, როგორცაა ქვისა და თიხის კვირისტავეები, საწაფები, ძვლის ნემსები თუ მახათები, სალესი ქვები და სხვა (ტაბ. 46) საოჯახო ხელსაქმისა და შინასაქმიანობის საჭიროებებს ემსახურებოდა.

განსაკუთრებულ ყურადღებას იპყრობს ის მონაცემები, რომ-

ლებიც, პირდაპირ თუ ნართაულად, მელითონეობასა და ლითონის გამოყენებაზე მიუთითებენ, როგორც საერთო საწარმოო განვითარების ყველაზე მძლავრ საფუძველზე და რამდენადმე ხელს უწყობენ ამ პროცესის დაზუსტებასაც.

გარდა ზემოგანხილული ლითონის ნივთებისა, ნოსირის ბორცვის III ფენიდან, გვაქვს ლითონის ნივთის ჩამოსასხმელი ყალიბი (ფრაგმენტი, ტაბ. 40,1882), გადადნობილი ლითონის გადმოსასხმელი პატარა ციციხეები. ზედა ჰორიზონტებში მატულობს საღესი ქვების რაოდენობა, რაც ლითონის იარაღის მომრავლებას ნიშნავს: ხშირდება ლითონის იარაღით ხის დამუშავების შემთხვევები. მაგალითად, — III ფენის ფიცრისებურად გამოთლილი ბრტყელი ძელები № 1 თხრილში (1976 — 77 წწ.), ყავრისებური თხელი ფიცრები ტეხურისპირა ქვედა ფენაში, ბოლოებგადაჭრილი მორები ტეხურისპირა შუა (ადრეანტიკური ხანის) ფენაში და სხვ.

ცხადია, რომ ყოველივე ეს ცოტას მეტყველებს ლითონის გამოყენებაზე საკვლევი საზოგადოების სამეურნეო ცხოვრებაში და ყოფაში. იმის გამო, რომ პირდაპირი მონაცემები მცირეა ან ძნელად ხელმისაწვდომი. აქვე ბუნდოვნად რჩება მრავალი მნიშვნელოვანი საკითხი სხვა სფეროშიც, რის გამო მხოლოდ ზოგადი და სავარაუდო მსჯელობის საშუალება რჩება.

* * *

სამეურნეო და საყოფაცხოვრებო რაიმე არქიტექტურული კონსტრუქცია ჩვენს ძეგლებზე რამდენადმე სრული სახით არ შემორჩენილა. ნოსირის ბორცვზე დიდ ქვაბულში დამოწმებული ძეგლების ოთხკუთხა წყობა და ჩრდილოეთ მხარეს რკალურად შემოვლებული ლიანდაგისებური წყობა (ტაბ. 3; 9), ჩანს, სხვადასხვა ხასიათის ნაგებობათა ნაწილებია და ჩვენამდე საძირკველის სახითაა მოღწეული. ოთხკუთხა გეგმის ძეგური წყობა შეიძლება საცხოვრებელი ნაგებობის ან სამეურნეო სათავსოს საძირკველი იყოს. უფრო სრული სურათი გვაქვს სხვა პარალელურ ძეგლებზე, მაგ., ნაოხვამუსა⁶⁹ და დიხა-გუძუბე II-ის ქვედა ფენებში⁷⁰ და ადრეანტიკური ხანის ბორცვის ტიპის ნამოსახლარ „სიმაგრეზე“⁷¹. ნაოხვამუსზე ძეგური წყობები (ლიანდაგისებური თუ უჯრედული) ბორცვის პერიფერიულ ნაწილს შემოუყვება გარეშემო და, როგორც მიიჩნევენ, ფართო სქელი ზღუდის ფუძეს წარმოადგენს. დიხა-გუძუბე II-ზე და „სიმაგრეზე“ კი გვაქვს მნიშვნელოვან ფარ-

თობზე დაცული იატაკ-საძირკველის სხვადასხვა წყობები, ერთ შემთხვევაში („სიმაგრე“) — ჯარგვლური წყობის კედლებიანი ოთხკუთხა სათავსოს (შეიძლება საცხოვრებელი სახლის) გარკვეული სიმაღლის კედლები. რამდენადაც ვიცით, ნამჭედურის ბორცვის ერთ-ერთ ფენაში კარგად იყო დაცული ასეთივე წყობის ოთხკუთხა ნაგებობის ქვედა ნაწილი. დიხა-გუბუძე I-ის ხიმინჯებიანი და თითქოს „რვაკუთხა“ ძელური (მორებიანი) საძირკველის მქონე წნულკედლებიანი ნაგებობის შესახებ ცოტა რამ არის ცნობილი⁷².

ნოსირის ბორცვის ოთხკუთხა ძელური წყობის შესახებ გამოთქმულია მოსაზრება /აღ. ჯავახიშვილი/, რომ ეს არის ოთხკუთხა მორული ნაგებობის ნაშთი, რომელსაც შეიძლებოდა ჰქონოდა ან კოჭოვან-მიწაყრილიანი, ან სიგრძივ-გვირგვინიანი გადახურვა, რაც, ავტორის აზრით, უფრო საგულისხმოა ადგილობრივ კლიმატურ პირობებში და ტიპოლოგიურად უპირისპირდება ბ. კუფტინის მიერ ნაოხვამუზე ნავარაუდევ თიხით შეღესილ წრიული გეგმის ნაგებობას კონუსური სახურავითა და წნული კარკასით⁷³. ავტორი თვლის, რომ მსგავს ძეგლებზე უდავოდ უგინდება გვირგვინული წყობის განსაკუთრებული მორული უჯრედის გამოყენება ნაგებობის ძირზე და, რომ ეს სისტემა კარგად არის ცნობილი აღნიშნულ ხანაში. ამ ფაქტს ავტორი დიდ მნიშვნელობას ანიჭებს, რამდენადაც იგი დოკუმენტურად ადასტურებს კოლხეთში მშენებლობის განსაკუთრებული ტექნიკისა და კონსტრუქციის საკმაოდ ძველი ტრადიციის არსებობას, რომლისგანაც უნდა განვითარებულიყო ანტიკური ხანის ავტორის ვიტრუვიუსის მიერ (ძვ. წ. I ს.) აღწერილი კოლხური სახლი და რომელთანაც, თავის მხრივ, დაკავშირებულია დარბაზული ტიპის სამხრეთკავკასიური საცხოვრებლის წარმოშობის ძირეული საკითხები, სპეციალისტთა მიერ სხვადასხვა ინტერპრეტაციას რომ იღებს (ლ. სუმბაძე, თ. ჩიქოვანი). ამასთან დაკავშირებით ავტორს საკმაოდ დამაჯერებლად მიაჩნია ვარაუდი, რომ ადრებრინჯაოს ხანის „ქვაცხელას ტიპისა“ და საერთოდ დარბაზული ტიპის საცხოვრებლის ცენტრალური ნაწილის კონსტრუქცია გენეტიკურადაა დაკავშირებული „ვიტრუვიუსის კოლხური სახლის“ გადახურვასთან, ხოლო საკუთრივ ნაგებობის ტიპი და კონსტრუქციული თავისებურებები აშკარა მიდრეკილებას იჩენს მცირეაზიულ უძველეს ძეგლთა წრისადმი (ხაჯილარი, ბეიჯესულთან და სხვ.).

კოლხეთის სათანადო ძეგლთა ნაგებობებისა თუ საერთო დასახლების შესახებ ამჟამად მრავალი საკითხია დასმული, რომლებიც ეხება სამოსახლოთა მასშტაბებს, მოსახლეობის ოდენობას და მი-

სი სოციალური კატეგორიის განსაზღვრას, სამოსახლოთა სისტემას, მისი არსებობის საფუძველს, ბუნებრივი პირობებისა თუ სამეურნეო სპეციფიკის გავლენას დასახლების ტიპზე და ა. შ. სავსებით სამართლიანად არის შენიშნული რომ ამ საკითხებზე საბოლოო პასუხის გაცემა, კერძოდ სამოსახლოთა ურთიერთკავშირის არსზე, მათი ორგანიზაციისა და მშენებლობის პრინციპზე და სისტემაზე მსჯელობა შეუძლებელია სანამ განხორციელებული არ იქნება კომპლექსური შესწავლის ფართო გეგმა, რომელიც თავის დროზე დასახა ბ. კუფტინმა⁷⁴.

როგორც ვიცით, ნოსირი — მუხურჩის ნამოსახლარებზე, ისე როგორც სხვა კოლხურ ძეგლებზე, ამ საკითხებთან დაკავშირებული პირდაპირი მონაცემები მცირედი ოდენობით თუ მოიპოვება, მაგრამ თანდათან, მაინც გროვდება გარკვეული სახის სათანადო ფაქტები, რომელთაც მრავალმხრივი გაანალიზება და შეჯერება სჭირდება.

უნდა ვიფიქროთ, რომ სამოსახლო ბორცვებზე ჩვეულებრივად ორი ძირითადი ტიპის ნაგებობა არსებობდა, ჯარგვლისებური წყობის (სქელი მორებით ან შედარებით ვიწრო ძელებით ამოყვანილი) კედლებითა და წნულკედლიანი. ორივე ტიპის კედლები გარედან თიხით იყო შელესილი. ჩვენ მიერ შესწავლილ ნახანძრალ ფენებში ხშირად ჩნდებოდა ბათქაშის ნატეხები ყველანაირი სისქის ხის ანაბეჭდებით. კერძოდ, ნოსირის ბორცვის II ფენიდან (თხრილი № 4) გვაქვს სქელი (20—25 სმ სისქის) დამწვარი მორის ანაბეჭდიანი სქელი ბათქაშის ფრაგმენტი (სავ. № 209, 1976 წ. ტაბ. 46,1), რომელიც გარედან (ანაბეჭდის მეორე მხარეს) გლუვად არის მოლესილი ისე, რომ ეს მხარე სამწახნაგაა, შუა უდიდესი სიბრტყით, რომელსაც გვერდითი სიბრტყეები (ერთი ოდნავ მომრგვალებული) ბლაგვი კუთხით უერთდებიან. როგორც ჩანს, ეს ნიმუში მორების შეუღლების კუთხიდან გადასული ხის თავის შელესილობის ნაწილი არ უნდა იყოს, რადგან ყველა მხრიდან თავისუფალი ეს თავი ირგვლივ უნდა ყოფილიყო შელესილი, რასაც ჩვენი ნიმუშის გარეგნული ფორმა არ ეთანხმება. გამოდის, რომ კედლის შელესილობა მთლიან სიბრტყეს კი არ ქმნიდა, არამედ ძელების (მორების) შესაბამისად სიგრძივ რელიეფურად იყო დაზოლილი, რაც გულისხმობს წყობაში ძელების შედარებით სიმკიდროვეს (სიახლოვეს) ან ერთმანეთზე დაყრდნობას და შეიძლება ეს სიმტკიცეს და გამძლეობას მატებდა მთლიან ლესილობას, რომელიც ძელებზე

ბის დაცულობის შენარჩუნებასაც ემსახურებოდა. საერთოდ კი სტრატეგრაფიულ კრილებზე ნახანძრალი ნაშთების განლაგების მიხედვით, რომელიც უმეტეს შემთხვევაში ნახშირის შრეებს (ხის ძელების ნამწვარს) ბათქაშის ქვეშ ავლენს, უნდა დავუშვათ კუთხეებით შეკრული, გარედან შელესილი ხის ნაგებობის შიდა არეში ჩაქცევა. ხშირად ბათქაშისა და ნახშირის ეს შრეები მძლავრია და უწყვეტად გრძელდება მოზრდილ (მაგ., 8 — 10 მ. სიგრძის) მონაკვეთზე, რაც საკმაოდ დიდი ფართის ნაგებობის არსებობას მოწმობს.

როგორც ვხედავთ, ამ მონაცემების მიხედვით, კოლხური ხის ნაგებობები შელესილობით განსხვავდება „ვიტრუვიუსის კოლხური სახლისაგან“, რომლისთვისაც ვიტრუვიუსის მიერ არ არის მითითებული კედლის შელესილობა, არამედ აღნიშნულია ჯარგვლური წყობის ხეებს შორის შუალედი არის (სიცარიელის) თიხითა და ნაფოტებით (თუ ფათხებით ანუ ძელაკებით) შევსება⁷⁵.

მართალია, ჩვენ განვიხილავთ სულ სხვა პერიოდს, ვიდრე ვიტრუვიუსის ხანაა, მაგრამ ვიტრუვიუსის ციტირება, რასაც ავტორები მიმართავენ კოლხურ ნაგებობებთან, მათ შორის ბრინჯაოს ხანის კონსტრუქციებთან და მათ თავისებურებათა გარკვევასთან დაკავშირებით, პრინციპში სავსებით დასაშვებია. კოლხური კულტურა ძალზე ხანგრძლივად ინარჩუნებს უძველეს ტრადიციებს, განსაკუთრებით ყოფაში დამკვიდრებულ წესებს. ადრეული ანტიკური ხანის ნამოსახლარ ძეგლებზე გვხვდება არა მარტო ბრინჯაოს ხანის ძველი პერიოდებიდან მომდინარე ცალკეული ელემენტების მქონე კერამიკა. ვამჩნევთ ასეთივე ძველი ტრადიციების მქონე (და ადრეულთან კიდევ უფრო მეტად მსგავს) საცხოვრებლებს თუ სხვა ნაგებობებს (ნახანძრალი ნაშთები). ესაა, ძაგალითად, თიხით შელესილი ძელური, თუ ხის ნაგებობები აღნიშნული ხანის მუხურჩის ნამოსახლარიდან („კეკელურ ზუგასთან“), რომლებიც უძველესი წესით იყო ნაგები და გაწყობილი, ხელოვნურად მოზვიუნულ თუ ბუნებრივად შემალლებულ თიხნარზე იდგა მასში ჩალრმავებული ძირით. ამავე ხანისათვის, როგორც ვიცით, დამოწმებულია ჯარგვლური წყობის კედლებიანი ნაგებობა (ნამოსახლარი „სიმაგრე“). მუხურჩის ხსენებულ ნამოსახლარზე მრავლადაა ნაპოვნი ისეთივე ხელსაფქვავეები, მრგვალი ბრტყელი საცხოვრები და სხვა საყოფაცხოვრებო საგნები, როგორც ნამოსახლარი

ბორცვების კულტურულ ფენებში. ასე რომ, იმ ისტორიულ პერიოდამდეც, რომელსაც ვიტრუვიუსის ცნობა ეხება, სავსებით შესაძლებელია უძველესი ტრადიციების მქონე სამშენებლო ტექნიკის მოღწევა. გარკვეულ ტრადიციად ისახება თვით ხანძრის სისტემატური მოქმედება, ცხადია, თუ მას საზოგადოებრივი კომფლიქტებისა და ძალდატანების შედეგად წარმოშობილ მოვლენად არ მივიჩნევთ /იხ. ქვემოთ/.

მაგრამ მეორე მხრივ, არც ის შეიძლება ვიფიქროთ, რომ „ვიტრუვიუსის კოლხური სახლი“ საყოველთაო მოდელია და კოლხეთში ადრეულ, თუ გვიანდელ პერიოდებში განსხვავებული ვარიანტები არ არსებობდა საერთო კონსტრუქციისა თუ დეტალების მხრივ. როგორც ვთქვით, ჩვენს ძეგლებზე დასტურდება როგორც მორების და ძელების წყობით, ისე წნელებით ნაგები (წნული) სახლების არსებობა.

არქიტექტორი ვ. გაგოშიძე, რომელმაც ადგილზე შეისწავლა ნოსირის ნამოსახლარის ნაგებობათა ძეღური წყობები, მიიჩნევს, რომ „ვიტრუვიუსის კოლხური სახლის“ რეკონსტრუქციის ზოგიერთი ვარიანტი (ვ. გაგოშიძისა და გ. ლეჟავას მიერ შემოთავაზებული), აგრეთვე ქართულ ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში დამოწმებული სახლები („კუშტარა“ აჭარიდან და სოფ. მთის-კალთის სახლი ზემო რაჭიდან) იდენტურია მორებიანი უძველესი კოლხური საცხოვრებელი სახლისა, რომელსაც აშენებდნენ უსრული ჭდობით (с врудками с остатком). უძველეს ხანაში ამ ტექნიკის დადასტურებას ავტორი ცდილობს ნოსირის ბორცვის სუბსტრუქციული ხასიათის ხის ნაგებობების (თიხაზვინულის საყრდენი სისტემის) მაგალითზე⁷⁶.

მიუხედავად იმისა, რომ ეს ნაგებობა სახლს არ წარმოადგენდა (ავტორი მას სახლად თვლის მაშინდელი საერთო მონაცემების უსრულობის გამო), ასეთი ჭდობის ანუ ძელის თავთან მის ქვედა მხარეს გაკეთებული ამონაჭერის საშუალებით ძელების კუთხურად დაკავშირება და ერთმანეთზე დამაგრება მართლაც შეიძლება დადასტურდეს (ერთ შემთხვევაში თითქოს ჩანს სქელ მორებზე—ტაბ. 7,1), თუ გავიზიარებთ ავტორის ახსნას, რომ დროთა განმავლობაში ამ ამონაჭერის მოხაზულობა ხის სიძველის გამო გაქრა და მის არეში უფრო მეტი ღია ადგილი შეიქმნა. მაგრამ ეს ყველგან არ ჩანს, განსაკუთრებით კარგად შემონახულ ვიწრო ძელებზე, რომელთა სიმრგვალე მოწმობს წყობის არსებობას ყოველგვარი ჭდობის გარეშე.

ცხადია, რომ ყველა ამ სახის არასრული მონაცემის და დეტალის ახსნა გაძნელება თუ არ გავითვალისწინებთ საკვლევ ძეგლების საერთო ხასიათსა და ცალკეულ პერიოდში არსებულ სიტუაციას. თუმცა, საერთოდ, როგორც ცნობილია, ყველა არქეოლოგიური ძეგლის ხასიათის გარკვევა კონკრეტული და დეტალური ფაქტების განზოგადებით ხდება. მოვლენების ქრონოლოგიურ ასპექტთან ერთად, მიუხედავად საერთო ტრადიციებისა, ყურადღებას იქცევს ლოკალური თავისებურებებიც.

ჩვენ ვხედავთ, რომ კოლხეთის დაბლობის ძეგლებისათვის ჩვეულებრივად დამახასიათებელია თიხაზვინულების სხვადასხვა სისტემა, როგორც სამოსახლოს ხელოვნური სუბსტრატი. თუმცა, შეიძლება, რომ იგი ყველგან და ყოველთვის ერთნაირად არ იყოს გამოხატული. ჩანს, რომ დიდი თიხაზვინული ქმნიდა სამოსახლოს ცენტრს და შესაძლებლობისდაგვარად იგებოდა ბუნებრივად შემალღებულ ადგილას. ნოსირისა და მუხურჩის ძეგლებს გარდა („ნოსირის ბორცვი“, „კეკელური ზუგა“, „ნაჭვის ზუგა“) გრუნტის ასეთ შემალღებას მოწმობს ნაოხვამუს ბორცვიც, რაზედაც მიუთითებდა ბ. კუფტინი⁷⁷. მის მიერ გამოქვეყნებული მონაცემებიც⁷⁸ და გ. ნიორაძის მიერ ჩატარებული გათხრების შედეგების პუბლიკაცია⁷⁹ მოწმობს, რომ ნაოხვამუზე გრუნტისზედა შემალღებას წარმოადგენდა ხელოვნური თიხაზვინული, რომელიც, როგორც ჩანს, საკმაოდ დიდი მოცულობისა იყო და დაახლ. სამოსახლოს ცენტრალურ ნაწილში მდებარეობდა. ამისდა მიხედვით, თიხაზვინულზე დაფენებულ კულტურულ ფენებს ზოგადად ნაპირებისკენ დაქანებული მდებარეობა ჰქონდათ. მაგრამ როგორც სამოსახლოს თავდაპირველი სუბსტრატისა, თუ მისი განმსაზღვრელი ხელოვნური ნაგებობისათვის, ავტორებს ამ თიხნარიანი შემალღებისათვის ხაზი არ გაუსვამთ. ცხადია, რომ ამ საკითხის გარკვევის სიძნელეს ქმნიდა როგორც ნაოხვამუს, ისე სხვა მსგავსი ძეგლების არქეოლოგიური შესწავლის მცირე მასშტაბები.

ნოსირი-მუხურჩის ბორცვი-ნამოსახლარები იძლევა ანგვარი მოვლენის განზოგადებისა და ინტერპრეტაციის ცდის საშუალებას, როგორც ჩანს, ნოსირის ბორცვის დიდი თიხაზვინული და მისი საყრდენი მძლავრი ძელური სუბსტრუქცია, რომლებიც თავდაპირველ ან ადრეულ ნაგებობას წარმოადგენდა, განსაზღვრავდა დასახლების ხასიათს — განსახლებას, სამეურნეო სათავსოთა და ობიექტთა განლაგებას, გეგმარებას, მათი მოწყობის ხასიათს, სამშენებლო

ტექნიკას და სამშენებლო მასალებს. საკმაოდ მძლავრი თიხაზვინული (ნაპირებისკენ მნიშვნელოვნად ქვანარევი) დასტურდება „ნაჭვის ზუგაზე“ კულტურული დაფენების ქვეშ, თუმცა მისი სრული სახე ჯერ ჩვენ გარკვეული არ გვაქვს. „კეკელურ ზუგაზე“ ბორცვის ცენტრის მახლობლად სიღრმეზე დადასტურდა კულტურული დაფენებები თუ მათი ნაშთები. მაგრამ ნაზვინი თიხის სქელი ფენები აქაც არსებობდა. რამდენადაც ცენტრალურ ნაწილში, განსაკუთრებით საკუთრივ ცენტრში გრუნტამდე დაღრმავებული არ ვართ (რაიმე მნიშვნელოვან ფართობზე მაინც), ჩვენ ვერაფერს ვიტყვით არსებობდა თუ არა ბორცვის თავამდე შემალღებული მთლიანი თიხაზვინული (როგორც აქ, ისე „ნაჭვის ზუგაზე“ ბორცვის თხემი თავისუფალი ჩანს კულტურული ფენისაგან). „კეკელურ ზუგაზე“, არც რაიმე საყრდენი ძელური წყობა ჩანს. მაგრამ მომავალში ხის ნაგებობის მოკვლევაც არ უნდა იყოს გამორიცხული, თუ დავუშვებთ ვარაუდს, რომ თავდაპირველი ზვინული შედარებით მცირე მოცულობისა იყო, ანდა დიდ თიხაზვინულს რამდენადმე ექსცენტრული მდებარეობა აქვს თანამედროვე ბორცვის ტოპოგრაფიულ ცენტრთან შეფარდებით, როგორც ამას ნოსირის ბორცვზე ჰქონდა ადგილი. თუმცა, „კეკელური ზუგა“ ზედაპირულად საკმაოდ შემალღებისაა (3 მ) და უფრო სწორწრიული, თანაბრად ამოხურცული მოყვანილობა აქვს.

თიხით ნაგები ხელოვნური ბორცვის (ისე როგორც სქელ ფენად დაზვინული თიხნარის) უმთავრეს დანიშნულებას, კოლხეთის დაბლობის კლიმატურ პირობებში, ალბათ წარმოადგენდა მოსახლობის, პირველ რიგში საცხოვრებელი სათავსოების დაცვა წყლის მოძალებისა და სინესტისაგან. ამდენად, უნდა ვივარაუდოთ, რომ დიდ თიხაზვინულზე უმთავრესად საცხოვრებელი ნაგებობები იყო განლაგებული. ამიტომ, მიუხედავად ვარაუდისა, რომ ძვ. წ. II ათასწლეულის პირველ ნახევარში კოლხეთში შეიძლებოდა არსებობდა ყო ქსეროთერმული კლიმატი, რასაც ბ. კუფტინი უშვებდა, უნდა ვიფიქროთ, რომ აქ მოსახლეობას მაინც დიდი შრომა და ბრძოლა უხდებოდა სიმშრალის შესაქმნელად და დასაცავად. მეორე მხრივ, ასეთი შემალღება ქმნიდა ნაგებობათა ძირის ჩაღრმავებისა და მათი ტერასულად განლაგების შესაძლებლობას, რაც აუმჯობესებდა სხვა სტიქიური მოვლენებისაგან თავდაცვას, ქმნიდა დასახლების კომპაქტურობას, იძლეოდა სამშენებლო ეკონომიას და სხვ.

წყლისა და სინესტისაგან თავდასაცავად უთუოდ გამოიყენებოდა სხვადასხვა სადრენაჟო თუ ჰიდროსაიზოლაციო საშუალებები. რო-

გორც ცნობილია, ადასტურებენ ან ვარაუდობენ კოლხეთის სამოსახლო ბორცვების გარშემო ირგვლივი თხრილების არსებობას, რომელთაც ალბათ წყალსაწრეტი დანიშნულებაც ჰქონდა. ჩვენ არ გვქონდა საშუალება ბორცვების გარშემო მნიშვნელოვანი ფართობი შეგვესწავლა ამ თვალსაზრისით. მაგრამ რამდენიმე შემთხვევაში ბორცვის პერიფერიების მცირე მონაკვეთებზე შევნიშნეთ ჩაღრმავებები გრუნტში, მაგ., „კეკელური ზუგას“ O—W თხრილის ბოლოზე და ნოსირის ბორცვის ჩრდ. ნაპირთან, № 1 და № 4 თხრილების შეერთებაზე, სადაც (შეერთებასთან) ჩაღრმავების (ძველი თხრილის) შიდა ნაპირი და მის გასწვრივ დაწყობილი ძელები შემაგრებული იყო ირიბად ჩასობილი მოკლე ხიმინჯებით (ტაბ. 13, 1,2). ვფიქრობთ, გრუნტისეული თუ ნიადაგისეული სისველის საწინააღმდეგო და მყარი ფუძე-საყრდენის დანიშნულება ჰქონდა. სხვადასხვა წყობის ძელებს, სოლებს, ხის წვრილ ნათალ ნაფოტებს თუ ბურბუშელას, ხმელ მცენარეულ მასას, მცენარეულ (ფოთლებისა და წვრილი ტოტების) საფენებს, ქანისებური მასის გროვებს, წვრილ რიყის ქვას და კენჭებს, რომლებიც მრავლად გვხვდებოდა და უკეთ იყო შემონახული ნოსირის ბორცვის ღრმა დონეებზე. აღნიშნული თვალსაზრისით ეფექტურად გამოიყურება აგურისებური ვადაპწვარი ბათქაშის ნატეხები და მათი გროვები, რომელთა სიმრავლეს მძლავრი ხანძარი ქმნიდა. ასეთ ხანძარს კი შეიძლება ზოგჯერ ვანზრახაც ახდენდნენ დაძველებული ნაგებობების გასაუქმებლად, თუმცა ამორიცხული არაა ხანძრის სხვა მიზეზებიც. აღსანიშნავია, რომ ხშირად ბათქაშის ფენები და შრეები სპეციალურად გაფანტულ გადასწორებული გროვების შთაბეჭდილებას ტოვებენ. ალბათ ამის გამოც, ბათქაშიან დაფენებებს შორის ხშირად გვხვდება შერეული კულტურული ფენა, განსაკუთრებით დაფერდებული პლასტების ადგილას.

თითქოს ჩანს, რომ განსაკუთრებით მძლავრი ბათქაშიანი და ნახშირიანი ფენები დიდი თიხაზვინულის არეში, მის კალთებზე ან თიხის სქელ პლასტებზეა მოქცეული. ამიტომ, შეიძლება აქ ვივარაუდოთ ნაგებობათა მეტი სიმძლავრე, სიმჭიდროვე და ა. შ. ნოსირის ბორცვის ზოგიერთ ნაწილში რამდენადმე განსხვავებულ სურათს ვხედავთ. როგორც აღვნიშნეთ, აქ დიდ თიხაზვინულს ჩრდ. და სამხრ. მხარეს შედარებით მკვეთრი დაფერდება ჰქონდა (შეად. ტაბ. 16,1). და, როგორც ვიცით, თიხაზვინულის ჩრდ-ით (დიდი ქვაბულის გარკვეულ ნაწილზე) მძლავრი ბათქაშიანი (II) კულტურული ფენა დაბალ დონზე იდო I ფენის ზემოთ, თიხის თხელ

ფენაზე, თუმცა იგი თიხაზვინულის თავზეც და ფერდზეც ვრცელდებოდა. უფრო განაპირა ადგილებზე კი II ფენა ხანძრის კვალს არ ატარებდა. ამდენად შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ აღნიშნულ პერიოდში ეს პერიფერიები წარმოადგენდა სამეურნეო დანიშნულების ადგილებს, სადაც ძირზე დაგებული ძელები უკეთ იყო შემონახული. მსგავსივე გეგმარება შეიძლება ვივარაუდოთ III კულტურენისათვის (II ფენის ზემოთ) რომლის ხანძარსგარეშე მონაკვეთების განლაგება შეეფარდებოდა II ფენისას.

ნოსირის ბორცვის დიდ თიხაზვინულზე და მის კალთებზე რომ I კულტ. ფენის მნიშვნელოვანი ნაშთები აღმოგვეჩინა, შეიძლებოდა გვეფიქრა, რომ ზვინულსგარე დაბალ დონეებზე, მის ჩრდილოეთით (დიდი ქვაბულის ფართობზე) უფრო სამეურნეო ობიექტები სჭარბობდა; აქ ბევრია გრუნტზე თუ ნაყარზე (აღრე დაფენებულ მიწაზე) დაგებული ძელები, ეზოსა თუ თავისუფალი ადგილებისათვის განკუთვნილი მოწყობილობები და სხვ. ეს შეიძლება ასეც იყოს, თუ დავუშვებთ, რომ თიხაზვინის არეში ეს ფენა მოხსნილია, განსაკუთრებით, თუ იგი აქ ნახანძრალი არ იყო და ჰიდროიზოლაციისათვის გამოსადეგ გამომწვარ ბათქაშს არ შეიცავდა. დიდი ქვაბულის არეში ეს ფენა მძლავრი ხანძრის კვალს არ ატარებს, მაგრამ ვერ ვიტყვით, რომ აქ ხანძრის რაიმე ნიშანი არ არსებობდეს ნახშირის ცალკეული შრეების სახით, რომლებიც შეიძლება უბათქაშო ხის ნაგებობის ან ფაცხისებური წნულის გადაწვის ნაშთი იყოს. დასაშვებია ის ვარაუდიც, რომ ნოსირის ბორცვის I კულტ. ფენის პერიოდში ამ სამოსახლოს თავდაპირველი ნაწილი სწორედ ქვაბულის არეში იყო, თუ გავითვალისწინებთ აქ მოპოვებული კერამიკის მეტი ნაწილის ყველაზე არქაულ სახეს. მაგრამ, როგორც უკვე ვიცით, ასახსნელი იქნება თიხაზვინულის ქვეშ რაიმე კულტ. ნაშთის არარსებობა და ბორცვის სხვა ნაწილებში I კულტურული ფენის არსებობა. ამ შემთხვევაში, ცხადია, პერიფერიებზე გამოვლენილი უადრესი ფენა, რომელსაც მასალის მიხედვით II ფენას ვერ მივაკუთვნებთ, I ფენის პერიოდის მოგვიანო საფეხურს მაინც უნდა განეკუთვნოს, როდესაც თიხაზვინული უკვე აგებული იყო და მის გარშემო (და ქვაბულის ჩრდ. მხარესაც) მოხდა პირვანდელი სამოსახლოს გაზრდა-გაფართოება. ადრინდელი და შედარებით მცირე სამოსახლოს არსებობის ვარაუდი ალბათ აგვიხსნიდა სხვადასხვა ჩასიათის ნაგებობათა არსებობას ამ პატარა ფართობზე, მათ შორის საცხოვრებელი სახლისას (ოთხკუთხა ნაგებობა). ამ მონაკვეთზე გამოვლენილი ძელების შესწავლამ, რომლებიც შედარებით

კარგად შემოინახა სველმა თიხნარმა და თიხანარემა მიწამ, დაადგინა ხის სხვადსხვა ჯიშო, მათ შორის კარგ სამშენებლო მასალად გამოსადეგი — იფანი (კოპიტი), ტირიფი, მუხა, თელა და შურყანი (თხმელა)⁸⁰. ამავე ვარაუდს ეთანხმება ძველი თბრილის (ჩალრმავების) არსებობა № 1 და № 4 თბრილების შეერთებაზე, რომლის ჩრდ-ით შემდეგში სამოსახლო გაფართოვდა და სხვ.

როგორც ვხედავთ, ნოსირის ბორცვის I ფენის თავისებურება სხვადსხვა ვარაუდის საშუალებას გვაძლევს. სხვადასხვა კულტ. ფენის მონაცემთა მიხედვით შეიძლება გარკვევით ითქვას, რომ საკუთრივ ბორცვული დასახლება თავისი შინასამეურნეო საქმიანობით კომპაქტურია და ძირითადად მცირე ტერიტორიითაა შემოფარგლული, ალბათ შეესატყვისება დიდი ოჯახის ან გვარის ერთი ნაწილის საზოგადოებრივ-ეკონომიკურ გაერთიანებას.

ჩვენთვის უცნობია პირდაპირი მონაცემები ამ ხანის კოლხეთის სამოსახლოებს გარეთ მათი მოსახლეობის სამეურნეო საქმიანობის შესახებ, მაგ., მიწათმოქმედებაზე, მეცხოველეობაზე თუ სხვა დარგებზე. მაგრამ უნდა ვიფიქროთ, რომ იმ ხანის შესაფერისად თითოეულ ასეთ კოლექტივს ინტენსიურად ჰქონდა ათვისებული ყველა ეკონომიკური საშუალება და სარგებლობდა მიმდებარე სამიწათმოქმედო ფართობითა თუ სავარგულით. საკმაოდ მაღალ დონეს მიღწეული ჩანს შინამრეწველობისა და ხელოსნობის დარგები, განსაკუთრებით თუ მაღალხარისხოვანი კერამიკის მიხედვით ვიმსჯელებთ: ნოსირში, როგორც ითქვა, ადგილობრივ ვითარდება მეთუნეობა, მეღვინეობა და შეიძლება სხვა დარგებიც. საერთოდ, მეთუნეობისა და კერამიკული ნაწარმის მაღალი ხარისხი, ზოგიერთ სხვა მახლობელ ძეგლთან შედარებით (კეკელური ზუგა, ნაჭვის ზუგა და სხვ.), მოწმობს აქ ამ დარგის გარკვეული (წამყვანი) საწარმოო ცენტრის არსებობას. ეს კი უნდა ნიშნავდეს, ხელოსნურ დარგში მაინც, ნატურალური მეურნეობიდან გამოსვლის ტენდენციის ჩასახვას. და უთუოდ ასეთი მოვლენა ედო საფუძვლად იმ ზოგად ერთგვაროვნებას, რასაც კოლხურმა კერამიკამ მიაღწია უკვე საკვლევი პერიოდის ადრეულ ეტაპზე. ამ მხრივ აღსანიშნავია უამრავი კერამიკული მასალის ტიპოლოგიური იდენტურობა მაქსიმალურად ურთიერთდაშორებული ისეთი ძეგლების ადრეული ფენებიდან, როგორცაა, მაგ., ნოსირი, ანაკლიის დიხა გუძუბე და ქობულეთის ნამკედური. მაგრამ საწარმოო ცენტრის მნიშვნელობა არ შეიძლება უკავშირდებოდეს მიკროლოკალურ რეგიონზე უფრო ფართო განსაზღვრას. როგორც ცნობილია, იმავე საწარმოო დარგების (მეთუ-

ნეობა, მელითონეობა) ადგილობრივ არსებობაზე მიუთითებს მონაცემები (კერამიკული შტამპი, ყალიბი) ჭალადიდის ზურგადან და დიხა გუძუბე I-დან.

მიუხედავად იმისა, რომ კოლხეთის აღნიშნული ნასახლარები დიდ ფაქტობრივ მასალას იძლევა მრავალი საკითხის გასაშუქებლად, არსებობს ისეთი საკითხები, რომელთა ირგვლივ ჯერ არავითარი მონაცემი არ გამოჩენილა ან მცირე რამაა ცნობილი. ასეთებს ეკუთვნის, მაგ., განხილული კულტურის წარმოშობისა და მისი წინარე საფეხურების საკითხი. კოლხური კულტურის გენეზისისა და განვითარების, მისი შემქმნელი ხალხის ეთნიკური ვინაობის საკითხები, ისე როგორც კოლხური ბრინჯაოს საკითხი, დიდ პრობლემებს წარმოადგენს, რომელთაც მრავალმხრივი კვლევა სჭირდება.

КУЛЬТУРА ПОСЕЛЕНИЙ КОЛХИДЫ ЭПОХИ БРОНЗЫ И РАННЕГО ЖЕЛЕЗА

Резюме

Носири-Мухурчская археологическая экспедиция Государственного музея Грузии с 1967 г. ведет раскопочные работы в Цхакаевском и Гегечкорском районах. В 1967—1970 гг. экспедицией успешно руководил известный исследователь древней культуры Колхиды Д. Л. Коридзе, которому и принадлежат первоначальные хронологическое и другого характера определения раскопанных за этот период культурных слоев и соответствующих материалов.

Настоящая работа представляет полный отчет о раскопках поселений носири-мухурчской группы, относящихся к эпохе бронзы и раннего железа. В ней делается попытка интерпретации соответствующих археологических данных, хотя выводы пока могут быть неполными и некоторые из них не совсем точными из-за сравнительной малочисленности исследованных памятников и объема раскопочных работ. Однако накопленный в течение ряда лет разнообразный материал требует его публикации в целом. Главное место в работе отведено Носирскому поселению.

Сопоставление наших памятников с аналогичными поселениями Колхидской низменности, исследованными другими экспедициями, дает возможность обобщения определенных данных и выявления отдельных особенностей рассматриваемой культуры.

*

* *

В 1967—1973 и 1976—1977 гг. исследовалось древнее поселение, расположенное на северной окраине сел. Третьего Носири, на левом берегу р. Техури, в 7—8 км к востоку от г. Цхакая. Культурные слои поселения в отдельных частях стратифицированы. Они относятся к разным историче-

ским периодам, начиная от среднебронзового, до эллинистического включительно. Но лучше представлены слои бронзовой эпохи.

К началу археологических раскопок северная часть поселения уже была разрушена протекавшей здесь р. Техури (табл. 1). Наибольшая протяженность поселения, с северо-востока на юго-запад, достигает 150 м. Основной объект раскопок представлял искусственный холм площадью в 2000 м, образовавшийся в результате напластования культурных остатков. Он был расположен в метрах 40—50 от русла реки. Наибольшая высота от поверхности почвы (с южной стороны холма) достигала 1,7—1,8 м (табл. 8).

На холме выявлены 4 культурных слоя, некоторые со следами сильного пожара. Три из них относятся к бронзовой эпохе (средняя и поздняя бронза), а четвертый, выявленный большей частью на перифериях, — к эпохе раннего железа. С последним слоем синхронизируется слой изученный у русла р. Техури (табл. 1, 4; 2; 16, 9).

Носирское поселение дает большой вещественный материал, стратифицированный в основной своей части. Оно представляет интерес и по деревянным сооружениям, имевшим обрубочные или плетеные из ветвей стены с глиняной обмазкой, или же по субструкции отдельных частей поселения.

В 1967 г. на холме были проведены раскопочные работы небольших масштабов. Они раскрыли общий характер холма. В том же году заложен большой раскоп у русла р. Техури (табл. 1, 4). Стратиграфия слоев здесь была установлена в следующем году. В большей части этой площадки культурные слои были перемешаны.

В 1968 г. в северной части холма (ближе к центру) раскопана площадь в 72 кв. м. Этот раскоп, имевший в плане четырехугольную форму (12×6 м), впоследствии постепенно расширялся раскопкой в северную сторону (табл. 10). В результате раскопок упомянутого года была установлена многослойность холма, добыт многочисленный материал. В нижнем слое выявлены остатки деревянного строения.

На прибрежном участке р. Техури (кв. СЕ 26—28, 36—38, 46—47) установлена стратиграфия культурных наслоений. В I (нижнем) и во II слоях выявлены остатки деревянных строений: в I слое — отдельные брусья и доски, во II слое — остатки мощного бревенчатого строения обрубочной кладки. Нижний слой, впоследствии синхронизированный нами с IV культурным слоем холма начала I тыс. до

н. э., содержал многочисленную каннелированную керамику. В сев.-вост. части поселения были расчищены: остатки деревянного строения в виде кладки, составляющей фундамент, глинобитный пол и хозяйственные ямы у края русла реки (табл. 16, 10). А в сев.-зап. части поселения был изучен культурный слой на небольшом участке. Материалы этих участков должны относиться приibl. ко времени конца III слоя холма и начала «I разведочной площадки», т. е. к началу I тыс. до н. э.

В 1969 г. раскоп в средней и сев. частях холма был расширен еще на площади в 68 кв. м, т. е. на 17 квадратов (табл. 11; 12). В этом году было окончательно установлено наличие трех культурных слоев в данной части холма и выявлены отдельные строительные прослойки (уровни). В I (нижнем) слое были выявлены: бревенчатое основание четырехугольного строения и дугообразная двухколейная брусчатая кладка с северной его стороны и т. д. (табл. 3—4; 9).

В 1970 г. на Носирском холме раскопана площадь в 76 кв. м, 19 квадратов в два ряда (табл. 3). На западной периферии холма (траншея O—W1) был выявлен IV культурный слой.

В 1971—73 гг. центральная и южная части холма исследовались широкими траншеями N—SA (приibl. 22×4 м), N—SB (8×2 м) и (продолжением последний) N—SC (6×4 м). В центральной части культурный слой лежал на мощной желто-глинистой укладке толщиной в 2,5 м, возможно возведенной в начале жизни поселения. Укладка эта создавала искусственную холмообразную возвышенность, защищавшую жилье от влаги. Сама укладка опиралась на мощную обрубочную бревенчатую кладку (табл. 5,1,2; 15—16). Предположительное отнесение этого сооружения к периоду I культурного слоя продиктовано тем фактом, что под ним не оказалось никаких остатков от культурного слоя. Дно всей толщи желтой стерильной глины и опорное деревянное сооружение обрубочной кладки, вместе с подстилающим его растительным настилом (из листьев и веток) лежали непосредственно на черноглинистом или сероглинистом грунте. Древнейший же (I) культурный слой присутствует вокруг этого сооружения. Однако поверх укладки этот слой отсутствовал, а на его поверхности залегал II слой со следами пожара. Здесь, в нижнем уровне культурного пласта были обнаружены отдельные керамические фрагменты типа керамики I слоя, что приводит нас к заключению, что соответствующий слой здесь имел небольшую мощность или же был снят до периода последующего, II культурного слоя. Последний залегал над

I слоем в других частях холма, где общий уровень залегания пластов опускался ниже уровня поверхности современной почвы и эти слои в основном хорошо выделялись друг от друга, благодаря присутствию во II слое мощных остатков пожара, а также по некоторым другим признакам, как, напр., размежевающая желтоглинистая прослойка, тонкая прослойка обугленного растительного настила и др. III культурный слой отсутствовал или был снят в высокой части (на месте укладки, а в нижних участках обычно лежал над II слоем. IV же культурный слой, был выявлен в периферийных частях холма в виде мощного пласта — в южной стороне траншей N—SA и N—SB (в 1970 г. он был частично выявлен в траншее O—W в зап. части холма). IV слой местами залегал над II слоем.

В южном конце траншеи N—SA, на ее дне был прорезан узкий раскоп (квадраты HE O3, IE 13) (табл. 7,3), выявивший напластования I—II культурных слоев на значительной глубине (4,5 м от нулевого уровня, т. е. прибл. от вершины холма). II культурный слой здесь не выявлял следы пожара, как и на раскопанных нами позже крайних северных участках.

В 1976 г. после перерыва возобновились работы на Носирском холме (в 1974—75 гг. экспедиция была занята раскопками Мухурчского могильника и других памятников). Они продолжались и в 1977 г. Были изучены новые участки памятника. Это раскоп № 1 (участки А, В, С) в сев. части холма (табл. 9,1; 17; 18,1; 19,2); раскоп № 2 — в центральной части холма; раскоп в сев.-зап. части большой желтоглинистой укладки (табл. 5,3; 20); раскоп № 3, в южной части холма; раскоп № 4 в сев. части холма (табл. 19; 21); траншея O—W2 в вост. части холма и раскоп № 5 в продолжении этой траншеи к востоку. Были также возобновлены работы в траншее O—W1 (траншея O—W по раскопкам 1970 г.).

Стратиграфическое исследование поселения в последние годы дало целый ряд новых данных. На перифериях была установлена расчлененность и общая мощность I—III культурных слоев (раскопы № 1, № 5). Было фиксировано глубокое их залегание на соответствующих участках — до 4,85—5,50 м. Этому соответствовало общее наклонное залегание почти всех пластов от центра к периферии. Следовательно, центр первоначального поселения в виде большой глинистой укладки находился на естественно возвышенном месте. Культурные слои Носирского поселения дали богатый вещественный материал — керамику, каменные и костяные орудия, до-

машною утварь и хозяйственные предметы, некоторые металлические (медно-бронзовые) изделия и т. д.

*
*   *
*

С 1974 г. экспедиция вела раскопки на жилом холме Кекелури Зуга, расположенном на зап. окраине сел. Мухурча (табл. 23—29). Общая его площадь составляла ок. 1200 кв. м. Высота равнялась 3 м. Ввиду такой возвышенности здесь раскопки казались более перспективными, чем на Носирском холме. К тому же, с западной стороны к холму примыкала свободная площадь. Первоначально на холме (на зап. его склоне) был заложен контрольный раскоп (8×2 м), доведенный до 1 м глубины. Раскоп выявил мощный слой краснопережженной глиняной обмазки и остатки угля, большое количество керамических фрагментов, разные каменные и костяные предметы и т. д. Из-за занятости экспедиции другими объектами, в 1975—1976 гг. раскопки также в небольших масштабах коснулись Кекелури Зуга, а в 1977—1978 гг. вовсе не производились, продолжены были они в 1979—1980 гг. и получили более широкие масштабы.

Для раскопок был избран северо-западный сектор холма, раскопку которого мы предусматривали по возможности понижением всей площади, с получением вертикальных разрезов по диаметральному линиям О—W и N—S. Раскопки начались приблизительно от центра холма с постепенным расширением в пределах сектора. Снимался верхний культурный слой до стерильной желтоглинистой укладки, поверхность которой местами обнаруживала углубления или бугорки. Около центра поверхность эта находилась на глубине 0,35—0,40 м. Впоследствии (раскопки 1980 гг.) оказалось, что под верхним слоем и стерильным глинистым пластом шли культурные слои и прослойки, которые чередовались с такими же глинистыми пластами.

Всюду на раскапываемой площади был установлен слой со следами пожара, содержащий краснопережженные остатки глиняной обмазки и прослойки угля. Среди всего этого оказалось множество керамических фрагментов и других материалов. Одновременная раскопка большой площади с постепенным ее понижением дало возможность полностью выявить и зафиксировать в плане остатки сооружений. Нам кажется, что в углублениях на поверхности глинистой укладки можно угадать основание и дно террасообразно

расположенных строений полуземляночного типа (табл. 27). Подобная картина уже была известна с Носирского холма.

В указанном секторе Кекелури Зуга почти полностью был снят I (верхний) культурный слой.

В 1979 г. в нижней (периферийной) части холма и за его пределами была проведена траншея O—W вдоль южной линии сев.-зап. сектора. Затем (в 1980 г.) эта траншея была продолжена в восточную сторону, почти до центра холма (табл. 23,2; 24,1; 28; 29,3). В том же году была заложена траншея N—S, вдоль восточной линии сектора (табл. 25; 29,1,2). Это было вызвано, во-первых, необходимостью получения полных вертикальных разрезов по основным (диаметральным) линиям; во-вторых, наклонным залеганием культурных слоев, нередко получающих крутое, почти вертикальное положение. Последнее обстоятельство делает невозможным горизонтальное снятие какого-либо пласта земли. Поэтому, при снятии верхнего слоя в некоторой отдаленности от центра, уже на склоне холма, мы снимали землю ступенчато, а края углублений и бугорков вертикально прорезали (табл. 23,2,3). Тем самым создавалась возможность лишь приблизительного сохранения поверхности укладки для ее фиксации. Однако, при последующем углублении, когда дно раскопа оказывалось ниже уровня современной почвы, еще более усложнялись фиксация и послойное снятие пластов, в особенности на большой площади (действие воды, влаги и т. д.). Траншеи несколько устраняли трудности.

Верхний культ. пласт кое-где проявлял слабые черты расслоения. В зап. части траншеи O—W выявлен лишь один мощный слой (табл. 28). Здесь и в сев. части траншеи N—S шурфами были достигнуты и проверены грунтовые глинистые пласты. Поверхность грунта тоже, по-видимому, поднимается к центру холма. Поселение возникло на возвышенном месте. У зап. края холма, на грани кв-ов ННО1—02, начинался и продолжался далее к западу культ. слой той же структуры, принадлежащий к поселению раннеантичного периода. В вост. части траншеи O—W замечались 4 культ. слоя (табл. 29,1,3), все со следами пожара, особо сильного в верхнем слое. Местами верхние слои (в местах прекращения нижних) были более наклонны. Ввиду трудности разграничения нижние слои мы обозначили общей номенклатурой: III—IV слои.

*
*   *
*

Жилой холм Начвис Зуга расположен в 2-х км к западу от сел. Мухурча. Диамет. — 40 м, выс. — 4,5—5 м, площадь — 1500 кв.м (табл. 31; 32). Раскопки велись в 1981 г. в сев.-восточ. секторе, в котором, ввиду крутизны склона, были заложены 4 траншеи (табл. 33). В них мы сохраняли ступенчатое понижение дна раскопа (табл. 30,1; 31). Затем в сев. стороне, с целью изучения площади в горизонтальном плане, были сняты и промежуточные полосы (табл. 31,2). По глубокой траншее N—S1 было установлено, что культ. слой (всего один мощный пласт) с пережженными остатками строений (уголь, глина, штукатурка) лежит на большой глинистой укладке (выс. ок. 2,5 м), основание которой опускается на 1,5 м ниже уровня почвы (табл. 34—35). В целом культ. слой залегал наклонно к периферии холма. Планы построек кажутся четырехугольными, площ. 5×5; 6×6 кв.м. В дальнейшем, изучение керамики, возможно, позволит заметить их возрастное различие по уровням.

Экспедиция проводила разведки и разведочные раскопки, выявила или частично изучила разновременные памятники. Из них следует упомянуть: жилой холм у сел. Геджети Цхакаевского р-на (1970, 1974 гг.) с двумя культ. слоями бронзовой эпохи (нижний со следами пожарища); предантичный культурный слой у местечка Нацисквилари в сел. Мухурча (1975, 1981 гг.); остатки культ. слоев больших раннеантичных селищ у Кекелури Зуга (1975, 1980 гг.) и у Начвис Зуга (1981 г.).

*
*   *
*

Мухурчский могильник (1974, 1976 гг.), со сравнительно прочной хронологией, дает некоторые опорные данные при хронологическом изучении колхидских памятников. Образцы керамики из ранней группы могильника (VIII—первая полов. VII в. до н. э.) представляют типологическое продолжение каннелированной керамики IV горизонта Носири. Поэтому, этот последний, и соответствующие горизонты колхидских памятников, должны датироваться X—IX (или концом XI—IX) вв. до н. э. В керамике Носири наблюдается типологическая эволюция (табл. 37—45), в нижних слоях она более архаична. Абсолютный возраст I—III слоев Носирского холма в общих пределах II тыс. до н. э., мы пред-

полагаем в промежутках 200—300 лет для каждого слоя, с колебанием хронологич. рубежей нижних слоев (см. хронологич. схему). Сравнительную хронологич. длительность культ. слоев Носири подтверждают: их мощность и расчлененность; обильное присутствие в нижних (I—II) слоях костяных и каменных орудий, в верхних же — наличие медно-бронзовых и др. изделий, характерных для позднебронзовой эпохи (табл. 40, 1881—2; 46). Культ. слои Кекелури Зуга, Начвис Зуга и Геджетского холма должны частично совпадать (возможно по-разному) со II—III слоями Носирского холма. При сравнительном сопоставлении наших памятников с параллельными колхидскими (см. хронологич. схему), мы используем некоторые их данные абсолютно-хронологического порядка, напр., как радиоуглеродная дата для нижнего слоя Чаладидского Зурга (3170 ± 190).

*
*   *
*

Данные позволяют иметь определенное представление об уровне экономического и культурного развития колхидского общества; подтверждают наличие в отдельных поселениях местного ремесленного и хозяйственного производства — всеобъемлюще распространенного гончарного, металлообрабатывающего, камнеобрабатывающего; интенсивного земледелия и животноводства и др. Об этом говорят соответствующие находки: костяные орнаментальные штампы и лощила (Носири, Зурга, Диха Гудзубе), клинья от керамич. печи (Носири); литейные формочки (Носири, Зурга, Диха Гудзубе) и литейные тиглы (Носири); кремневые и обсидиановые отщепы; каменные зернотерки, ступки, кремневые вкладыши серпов, орудия из рога, каменное мотыгообразное орудие (табл. 38; 40; 46); находки зерен пшеницы, просо; виноградной лозы (Носири); многочисленные кости домашних животных и т. д. Высокого развития достигло строительное дело и обработка дерева. Сооружается сложная система в виде искусственного холма и деревянной его субструкции (табл. 5—7; 16,1—7), как основа поселения, принадлежащего большой семье или одной ветви родового общества, и, как средство защиты от стихийных явлений — наводнения, влаги и т. д.

ХРОНОЛОГИЧЕСКАЯ СХЕМА

Дата (до н. э.)	Носири	Мухурча	Диха Гулзубе	Наохваму	Чаладидск. Зурга	Могильники
400	I Разведочн. плошадка	Поселение в Плангаже Поселение у Начвис Зуга				Мухурчск. мог. (поздн. группа)
500	II слой					
600		Нацисквилари				Мухурчск. мог. (ран- няя группа)
850	Горизонт IV слоя			III		
1050	Пробел (?)		IV	II		
1100	III	Кекелури Зуга (—II слой) Начвис Зуга	III	I	Чаладидский Зурга I—III	
1300 (1400)	II					
1500 (1600)	I		II			
(1800) 1900			?			
			I			

ლიტერატურა და შენიშვნები

1. სოფ. მესამე ნოსირი ძველი სახელწოდებაა. ახალი ადმინისტრაციული ნომენკლატურით იგი შეცვლილია „მეორე ნოსირით“. ჩვენ აქ ვხმარობთ აღნიშნულ ძველ სახელწოდებას, რამდენადაც, გამოქვეყნებული ანგარიშების გარდა, იგი საერთოდ მტკიცედ დამკვიდრდა და ხშირად იხმარება სპეციალურ, არქეოლოგიურ ლიტერატურაში. სხვათა შორის, ეს ხმარება ზოგჯერ უხერხულ ფორმას იღებს — „ნოსირი III“, რასაც შეუძლია სტრატოგრაფიული აღნიშვნის ასოციაცია ან მასთან აღრევა გამოიწვიოს.

2. დ. ქორიძე, ნოსირის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ 1967 წ. ჩატარებული მუშაობის ანგარიში, სსმაე, I, თბ., 1969; დ. ქორიძე, ე. გოგაძე, ნოსირის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1968 წ. მუშაობის შედეგები, იაეი-ს XVIII სამეც. სესია, მოკლე ანგარიშები, თბ., 1969; Д. А. Коридзе, Э. М. Гогодзе, Результаты работы Носирской экспедиции АО 1969 г., М., 1970; დ. ქორიძე, ე. გოგაძე, ნოსირის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1969 წ. მუშაობის ძირითადი შედეგები, სსმაე, II, თბ., 1971 წ.; დ. ქორიძე, ე. გოგაძე, ნოსირის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1969 წ. სველე მუშაობის შედეგები, არქეოლოგიური კვლევა-ძიება საქართველოში 1969 წ., თბ., 1971; Д. Л. Коридзе, Э. М. Гогодзе, Краткий отчет работы Носирской археологической экспедиции за 1970 г., Тез..., 1970; დ. ქორიძე, ე. გოგაძე, გ. ჯავახიშვილი, ნოსირის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1970—1971 წწ. მუშაობის შედეგები, სსმაე, III, თბ., 1974; Д. Л. Коридзе, Э. М. Гогодзе, Результаты работ Носирской экспедиции, АО 1971 г., М., 1972 г.

3. დ. ქორიძე, კოლხურ-ყოზანური და აღმ. ქართული კულტურების ურთიერთობის საკითხები (ხელნაბეჭდი), თბ., 1970 წ. (სსმ არქეოლოგიის განყოფილების ფონდი).

4. Э. М. Гогодзе, Г. И. Джавахишвили, Результаты работ Носирской экспедиции, АО 1971 г., М., 1972; ე. გოგაძე, გ. ჯავახიშვილი, ნოსირის არქეოლოგიური ექსპედიციის მუშაობის შედეგები, არქეოლოგიური კვლევა-ძიება საქართველოში 1971 წ. (მოკლე ანგარიშები), თბ., 1972; ე. გოგაძე, გ. ჯავახიშვილი, მ. საგინაშვილი, ნოსირის არქეოლოგ. ექსპედიციის 1972—73 წწ. მუშაობის ანგარიში, სსმაე, IV, თბ., 1975; ე. გოგაძე, ნოსირის ნამოსახლარი (მოხსენების თეზისები), სსმ და გეგეკორის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმის XVIII გაერთიანებული სამეცნ. სესიის მასალები, 1974; Э. М. Гогодзе, Л. Н. Панцхава, М. В. Дариспанашвили, Раскопки Носирской экспедиции, АО 1974 г., М., 1975; Э. М. Гогодзе, Л. Н. Панцхава,

М. В. Дариспанашвили, Работы Носири-Мухурчской археологической экспедиции в 1974—1975 гг., АЭГМГ, V, 1977; Э. М. Гогодзе, Л. Н. Панцхава, М. В. Дариспанашвили, И. Д. Коридзе, Результаты работ Носири-Мухурчской экспедиции за 1976—77 гг., АЭГМГ, VI, 1978; ე. გოგაძე, ი. ქორიძე, მ. დარისპანაშვილი, ნოსირი-მუხურჩის ექსპედიციის 1979 წლის მუშაობის შედეგები, სსმე, VII, 1980.

5. დ. ქორიძე, ნოსირის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ 1967 წელს ჩატარებული მუშაობის მოკლე ანგარიში, სსმე, I, თბ., 1969, გვ. 35.

6. პირველ წლებში გამოქვეყნებულ ანგარიშებში ნოსირის ნამოსახლარი „ნასოფლარად“ მოიხსენიებოდა გამთხრელების მიერ. ჩვენ ბოლო დროს შევცვალეთ ეს ტერმინი „ნამოსახლარით“, რამდენადაც ეს უკანასკნელი ამ რიგის ძეგლებისათვის უფრო მიღებულია ითვლება სპეციალურ ლიტერატურაში, და, გარდა ამისა, ნოსირის ნამოსახლარი მთლიანად არ წარმოადგენს ერთდროულ ნასოფლარს. სხვადასხვა პერიოდში მას სხვადასხვა მასშტაბები ჰქონდა.

7. მთელი ფართობის გეგმის მიხედვით დაყოფა განხორციელდა კვადრატული სისტემით ალფაბეტური (20 X 20 მ კვადრატებისათვის) და ციფრობრივი (შიდა 2 X 2 მ კვადრატებისათვის) აღნიშვნებით, N—S და W—O მიმართულებით კოორდინატების მოძრაობით.

8. აღსანიშნავია ბორცვის კონსტრუქციის გარკვევის სიძნელე მისი ძირითადი კულტურული ფენების განლაგების გამო მიწის თანამედროვე ზედაპირზე უფრო ღრმად, რაც კოლხეთის დაბლობზე სხვადასხვა გრუნტებისა და ნიადაგის წარმოქმნის თავისებური, სწრაფი პროცესით აიხსნება.

9. გ. ნიორაძე, არქეოლოგიური გათხრები კოლხიდაში. ენიშის მოამბე, X, თბ., 1941; ნ. ხოშტარია, დიხა გუძუბა, კოლხეთის დაბლობის ძველი მოსახლობა, სმამ, V, №2, თბ., 1944; მისივე, სოფ. ყულევის არქეოლოგიური გამოკვლევა, სმამ, VII, № 1—2, 1945; Б. А. Куфтин, Материалы к археологии Колхиды, II, Тб., 1950; Л. Н. Соловьев, Энеолитическое селище у Очамчирского порта в Абхазии. Материалы по истории Абхазии, Сб. I, Сухуми, 1939.

10. ნ. ხოშტარია, კოლხეთის დაბლობის ძველი მოსახლობანი და მათი შესწავლის პრობლემა, სმამ, ტ. VI, № 6, 1945; ი. გძელიშვილი, კოლხეთის დაბლობის ძველ მოსახლეობათა არქეოლოგიური გათხრების მეთოდოკისათვის. სმამ, VI, № 6, 1945; И. А. Гзелишвили, К топографической документации древних поселений Колхидской низменности, Сообщ. АН ГССР, VII, № 5, 1946; И. А. Гзелишвили, Уточнение методов археологических раскопок древних поселений, расположенных в болотистых местах Колхиды, Сообщ. АН ГССР, X, № 8, 1949; А. А. Иессен, Проблема изучения археологических памятников Колхидской низменности в целях характеристики современных (последнеднепиковых) геологических процессов, Бюлл. Ком., № 6—7, М.—Л., 1940; Б. М. Гоголашвили, Проблемы изучения древних памятников Колхидской низменности. Бюлл. Ком., № 6—7, М.—Л., 1940.

11. ი. გძელიშვილი, 10₂, გვ. 476—477.

12. ი. გძელიშვილი, 10₂, გვ. 478—479.

13. ი. გზელიშვილი, 10₄, ს. 510—513.
14. Протокол № I заседания Комиссии по раскопкам кургана в Квалонском р-не, 13/IV. 33 г. с. Квалони. Отдел археологии ГМГ.
15. Б. А. Куфтин. Материалы к археологии Колхиды, II, Тб., 1950, с. 159.
16. Археологические экспедиции Гос. музея Грузии, V, 1977, с. 60—64, рис. 1, табл. VI—X; VI, 1978, с. 53—55, рис. 1, табл. XII, 1—3, XIV.
17. ნოსირის ბორცვის ქვედა ფენისათვის აღრე მიღებული ამგვარი თარიღი (ძვ. წ. 1400 წ.) ძალზე არასარწმუნოდ გამოიყურება ყველა სხვა მონაცემის ფონზე.
18. Б. А. Куфтин, 15, с. 123—126.
19. ე. გოგაძე, ტ. დავლიანიძე. გორაძირი, თბ., 1981.
20. Е. Крупнов, Археологическая экспедиция Гос. ист. музея в Закавказье, СЭ, № 3, Л., 1934, с. 108—109; А. А. Иессен, Сухумская экспедиция ГАИМК, СА, III, 1937, с. 251—252; А. А. Иессен, 10₅, с. 107—109; В. М. Гоголишвили, 10₆, с. 109—110.
21. გ. ნიორაძე, 9₁ 323—343; ნ. ხოშტარია, 9₂ 207—215; ნ. ხოშტარია, კოლხეთის დაბლობის ძველი მოსახლობანი და მათი შესწავლის პრობლემა. საქართველოს სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, ტ. VI, 1945, გვ. 466—473.
22. Б. А. Куфтин, 15, с. 151—157.
23. გ. გრიგოლია და სხვა ავტორები, დასავლეთ საქართველოს საძიებო-არქეოლოგიური ექსპედიციის 1966 წლის მუშაობის შედეგები, მასალები საქართველოს და კავკასიის არქეოლოგიისათვის, V, 1973, გვ. 17—37.
24. თ. მიქელაძე, არქეოლოგიური კვლევა-ძიება რიონის ქვემო წელზე, თბ., 1978; Т. К. Микеладзе, М. В. Барамидзе, О некоторых итогах полевых исследований в Колхидской низменности в зоне новостроек. В сб.: Археологич. исслед-ния на новостройках Груз. ССР, Тб., 1976, с. 96—100.
25. Т. К. Микеладзе, М. В. Барамидзе, 24₂, с. 96—99; ა. ინაიშვილი, მასალები ისპანის ძველი სამოსახლოდან. სველე არქეოლოგიური კვლევა-ძიება 1972 წელს (მოკლე ანგარიშები), თბ., 1973, გვ. 112—114.
26. თ. მიქელაძე, 24₁; ა. ინაიშვილი. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს არქეოლოგიური ექსპედიციის 1974 წლის მუშაობის შედეგები. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ძეგლები, VI, თბ., 1977, გვ. 75—81, ტაბ. XXXIII—XXXVII.
27. Б. А. Куфтин, 15, с. 149—257, табл. 45—69, рис. 39—71.
28. როგორც ცნობილია, დიხა გუძუბე I (ქვედა) ფენის კერამიკას რაიმე ტიპოლოგიური კავშირი შემდეგი ხანის კოლხურ კერამიკასთან არ გააჩნია.
29. Б. А. Куфтин, 15, с. 249, рис. 68.
30. Б. А. Куфтин, 15, табл. 66, 5—7; рис. 68, 3,5.
31. Б. А. Куфтин, 15, с. 253—256.
32. Б. А. Куфтин, 15, с. 192, 198.
33. Б. А. Куфтин, 15, с. 185—237, табл. 46—62, рис. 39—62 (выборочно).
34. იხე. №№ 395—428, 948—1034, 1078—1080, 1305, 1393—1394.

35. თ. მიქელაძე, 24₁, გვ. 39; მისივე, ძეგანი კოლხეთისა და სამხრეთ-აღმოსავლეთი შავიზღვისპირეთის უძველესი მოსახლეობის ისტორიიდან, თბ., 1974, გვ. 50—53.
36. თ. მიქელაძე, 24₁, გვ. 40.
37. Б. А. Куфтин, 15, с. 230.
38. Б. А. Куфтин, 15, с. 173—185, табл. 52—54, рис. 42—45, 48.
39. თ. მიქელაძე, 35₂, გვ. 68—71, ტაბ. XVIII.
40. თ. მიქელაძე, 35₂, გვ. 48—52 უემდ.
41. თ. მიქელაძე, 35₂, გვ. 68.
42. სსმ არქეოლოგიური ექსპედიციები, III, 1974, გვ. 65, 70.
43. თ. მიქელაძე, 35₂, გვ. 53.
44. ა. ინაიშვილი, 26₂, გვ. 75—81, ტაბ. XXXIII—XXXVII.
45. გ. ფხაკაძე, მასალები აბედათის დიხა გუძუბადან, მასალები საქ. და კავკ. არქ., VI, 1974, გვ. 137—144, ტაბ. I—V.
46. გ. ფხაკაძე, 45, გვ. 142.
47. სსმ არქეოლოგიური ექსპედიციები, I—IV.
48. Б. А. Куфтин, 15, рис. 43, 3; დ. ქორიძე, 3₁, ტაბ. 11, 41.
49. დ. ქორიძე, კოლხური კულტურის ისტორიისათვის, თბ., 1965, გვ. 10, ტაბ. 1₉—10.
50. „ვანი“, III, თბ., 1977, გვ. 75—77, 186—187, სურ. 57, 3, 4.
51. ყველა ამ ფაქტზე ჯერ კიდევ მასალების გამოქვეყნებამდე მოგვაწოდა ცნობები და დაგვეხმარა მათ გათვალისწინებაში ვ. თოლორდავა, რისთვისაც მას უღრმეს მადლობას ვუხდით.
52. თ. ჯაფარიძე, ქართველი ტომების ისტორიისათვის ლითონის წარმოების ადრეულ საფეხურზე, თბ., 1961, გვ. 139, ტაბ. XX, 15.
53. თ. ჯაფარიძე, დოღმენური კულტურა საქართველოში, თსუ შრომები, № 7, 1959, ისტ. მეცნ. სერია, I, გვ. 91—92, სურ. 7.
54. В. В. Бжания, Мичарское поселение эпохи энеолита и бронзы в Абхазии, СА, № 1, 1966, с. 122—123, рис. 5,3—5.
55. თ. ჯაფარიძე, 52, გვ. 138, სურ. 29.
56. დაცულა სსმ-ში (ექსპოზიცია).
57. ე. გოგაძე, თრიალეთის ყორღანული კულტურის პერიოდიზაცია და გენეზისი, თბ., 1972, გვ. 39—44, 90, ტაბ. 30, 1—3.
58. Ш. Ш. Дедабришвили, Памятники эпохи ранней и средней бронзы. Труды Кахетской археологической экспедиции, I, Тб., 1969, с. 57—58, рис. 13, 3, 4.
59. Б. А. Куфтин, 15, с. 237 сл., рис. 55—59, 61, 63.
60. თ. მიქელაძე, 24₁, ტაბ. VIII, ფ—62—80.
61. Б. А. Куфтин, 15, табл. 64, 11, рис. 65, 9.
62. სამივე ჯიშის ხორბლეულის ეს ნიმუშები განსაზღვრულია სასოფლო-სამეურნეო ინსტ-ტის მემცენარეობის კათედრის მეცნიერ თანამშრომლების გაბუნაას, სუპატაშვილისა და ჯაფარიძის მიერ (60-იანი წწ. ბოლო).
63. Б. А. Куфтин, 15, с. 251—252.
64. ნიმუში განსაზღვრულია მევენახეობის ინსტ-ში, ბოტანიკის ინსტიტუტის პროფ. თ. კეზელის ხელმძღვანელობით (1979 წ.).

65. Т. К. Микеладзе, М. В. Барамидзе, 24₂, с. 98.
66. Б. А. Куфтин, 15, с. 251; Т. К. Микеладзе, М. В. Барамидзе, 24₂, с. 98.
67. А. А. Цицишвили. Домашний крупный скот и овца Грузии. Автореферат дисс., Ер., 1970, с. 33—38. ნოსირი-მუხურჩის ძეგლებიდან შესწავლილია მხოლოდ ნოსირის ბორცვის ძვლოვანი მასალა, იგი განსაზღვრულია თითქმის მთლიანად ა. ციციშვილისა (1968—1969 წწ. მასალა) და ნ. გამრეკელის მიერ (1970, 1972, 1977 წწ. მასალები). დიხა გუძუბეს, ნაოხვამუს, ყულევისა და სხვა ძეგლთა მასალები განსაზღვრა ა. ციციშვილმა (იხ. ა. ციციშვილის დასახ. ნაშრ. და ნ. გამრეკელი, ნოსირის ნამოსახლარის არქეოლოგიური გათხრების შედეგად მოპოვებული ცხოველთა ძვლოვანი ნაშთები, ხელნაბეჭდი, 1981, იბეჭდება).
68. ნიმუში განსაზღვრულია ლაბორატორულად სსმ ვეოლოგიის განყოფილების მეცნ. თანამშრომლების მ. ხუჭუასა და თ. მორჩაძის მონაწილეობით.
69. Б. А. Куфтин, 15, табл. 49, рис. 40.
70. Т. К. Микеладзе, М. В. Барамидзе, 24₂, с. 97.
71. თ. შიქელაძე, 24₁, გვ. 50—55, ტაბ. XVIII—XXII.
72. Б. А. Куфтин, 15, с. 248.
73. А. И. Джавахишвили, Строительное дело и архитектура поселений Южного Кавказа V—III тыс. до н. э., Тб., 1973, с. 361.
74. А. И. Джавахишвили, 73, с. 358—360.
75. Л. З. Сумбадзе. Колхидское жилище по Витрувию, Тб., 1960 с. 45—48.
76. В. С. Гагошидзе. Конструкция древнейшего типа колхидского, жилого дома по Витрувию. „Мацне“. Серия истории, археол. этног. и ист. иск-ва, № 4, 1974, с. 159, 161, 163, рис. 3—4.
77. Б. А. Куфтин, 15, с. 168.
78. Б. А. Куфтин, 15, с. 171, рис. 40—41.
79. გ. ბიორაძე, 9₁, გვ. 330—333, სურ. 7.
80. ნიმუშები შესწავლილია თბილისის სამთო მეტყევეობის ინსტ.-ს მერქანთმცოდნეობის განყოფილებაში, ბიოლოგიურ მეცნ. დოქტორის ელდარ ლობჯანიძის მიერ (1981 წ.).

შემოკლებათა სია — СПИСОК СОКРАЩЕНИЙ

- იეი — ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტი.
- სმამ — საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე.
- სსმე — საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის არქეოლოგიური ექსპედიციები.
- სსმმ — საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე.
- АО — археологические открытия.
- АЭГМГ — археологические экспедиции государственного музея Грузии им. акад. С. Н. Джанашиа АН ГССР.
- ГМГ — государственный музей Грузии.
- СА — советская археология.
- СЭ — советская этнография.

ტაბულების აღწერილობა

ნოსირის ნამოსახლარისა და „კეკელური ზუგას“ ნივთიერი მასალები ილუსტრირებულია მუზეუმის სათანადო კოლექციების საინვენტარო ნუმერაციით (კოლექციები: 61—68 — ნოსირი; 129—980 — „კეკელური ზუგა“). „ნაჭვის ზუგას“ მასალა ილუსტრირებულია 1981 წლის საველე აღწერილობათა ნუმერაციის მიხედვით.

- ტ ა ბ. 1. 1. ნოსირის ნამოსახლარის მიდამოები. ხედი ჩრდ.-დან; 2. ნოსირის ნამოსახლარის ჩრდ. ნაწილი. ხედი აღმ.-დან; 3. გათხრების ადგილი ნოსირის ბორცვზე (X). ხედი ჩრდ.-აღმოსავლეთიდან; 4. „I საძიებო მოედანი“ (დას. ნაწილი). ხედი ჩრდ.-აღმ.-დან. 1968 წ.
- ტ ა ბ. 2. 1—2 ნოსირი. „I საძიებო მოედანი“ (კვ. CE). ხედი სამხრ.-დასავ.-დან. 1968 წ.
- ტ ა ბ. 3. ნოსირის ბორცვი. 1. ოთხკუთხა ძელური წყობა I (ძირა) კულტურულ ფენაში და (უკანა პლანზე) თიხატყეპნილი იატაკი II კულტ. ფენის ძირზე. ხედი დას.-დან. 1969 წ.; 2. I კულტ. ფენის ძელური წყობა დიდი ოთხკუთხა განათხარის (ქვაბულის) ჩრდ. ნაწილში. ხედი აღმ.-დან. 1970 წ.
- ტ ა ბ. 4. ნოსირის ბორცვი. I (ძირა) კულტ. ფენის ძელური წყობები დიდ ქვაბულში. ხედი დას.-დან; 2. იგივე და (უკანა პლანზე) O—W 1 ტრანშეა. ხედი აღმ.-დან. 1970 წ.
- ტ ა ბ. 5. ნოსირის ბორცვი. 1—2. ძელური საყრდენი ნაგებობა დიდი თიხაზვინულის ქვეშ N—SA ტრანშეის ჩრდ. ნაწილში. ხედი ჩრდ.-დან (1) და ჩრდ.-აღმოსავლეთიდან (2). 1973 წ.; 3. განათხარები შიგ ჩამდგარი ნაწვიმარი წყლით. უკანა პლანზე მარჯვნივ — თხრილი № 2. ხედი ჩრდ.-დან. 1976 წ.
- ტ ა ბ. 6. ნოსირის ბორცვი. 1—2 იგივე ძელური ნაგებობა (იხ. ტაბ. 5) ხედი სამხრ.-დან (1) და ჩრდ.-აღმოსავლეთიდან (2). 1973 წ.; 3. ძელური საყრდენი ნაგებობის ნაწილი N—SA ტრანშეის შუა ნაწილში (კვ-ბი 63—64). ხედი სამხრ.-დან. 1972 წ.
- ტ ა ბ. 7. ნოსირის ბორცვი. 1—2. ჯარგვლისებური წყობის მორებისა და ძელების შეერთების ადგილები HE 63 კვ-ში და ნაგებობის ჩრდ.-დას. კუთხეში (2). ხედი სამხრ.-აღმ.-დან (1) და აღმ.-დან (2); 1973, 1977 წწ.; 3. ვიწრო თხრილი (უღრმესი განათხარი) N—SA ტრანშეის სამხრ. ბოლოზე ხედი ჩრდ.-აღმ.-დან. 1973 წ.
- ტ ა ბ. 8. ნოსირის ნამოსახლარი. გათხრების სქემატური გეგმა.
- ტ ა ბ. 9. ნოსირის ბორცვი. 1. გათხრების საერთო გეგმა. 2. I კულტ. ფენის ოთხკუთხა ძელური წყობის გეგმა.
- ტ ა ბ. 10. ნოსირის ბორცვი. სტრატეგრაფიული ჰრილები დიდი ქვაბულის განათხარებიდან.

- ტ ა ბ. 11. ნოსირის ბორცვი. სტრატეგრაფიული ქრილები დიდი ქვაბულის განათხარებიდან.
- ტ ა ბ. 12. ნოსირის ბორცვი. სტრატეგრაფიული ქრილები დიდი ქვაბულის განათხარებიდან.
- ტ ა ბ. 13. ნოსირის ბორცვი. სტრატეგრ. ქრილი დიდი ქვაბულის მიხედვით.
- ტ ა ბ. 14. ნოსირის ბორცვი. სტრატეგრ. ქრილი დიდი ქვაბულის მიხედვით.
- ტ ა ბ. 15. ნოსირის ბორცვი. სტრატეგრ. ქრილი N—SA ტრანშეის დას. კედლის მიხედვით.
- ტ ა ბ. 16. 1—8 ნოსირის ბორცვი: 1. ცენტრ. ნაწილის ვერტიკ. ქრილი N—SA ტრანშეის მიხედვით. 1971—72 წწ.; 2. ძელური სუბსტრუქციის გეგმა ბორცვის ცენტრი. ნაწილში N—SA. ტრანშეის მიხედვით. 1972—73 წწ.; 3—5. იმავე ნაგებობის სიგრძივი (სურ. 3) და განივი (3—5) ძელების ვერტიკ. წყობა N—SA ტრანშეის ჩრდ. ნაწილზე. 6—7. ძელური სუბსტრუქციის სამხრ. კედლის გეგმა (6) და ქრილი (7) N—SA ტრანშეის შუა ნაწილის მიხედვით; 8. ძელური წყობის გეგმა IV კულტ. ფენის ძირზე N—SA ტრანშეის სამხრ. ნაწილში. 1973 წ. 9. ძირა კულტ. ფენების სტრატეგრ. ქრილი ხის ნაშთით „I საძიებო მოედნის“ ჩრდ.-აღმ. ნაწილში (კვ. CE). 1968 წ.; 10. ძეგლების წყობა (გეგმა). „II საძიებო მოედანზე“ (კვ. BF). 1968 წ.
- ტ ა ბ. 17. ნოსირის ბორცვი. 1. თხრილი № 1 (A, B) ძელური და ფიცრული წყობით III კულტ. ფენის ძირზე, გეგმა; 2—3. სტრატეგრ. ქრილები № 1 A (სურ. 2) და № 1 B (სურ. 3) თხრილების ჩრდ. კედლის მიხედვით (ზედა დონე).
- ტ ა ბ. 18. ნოსირის ბორცვი. 1. სტრატეგრ. ქრილები № 1 A თხრილის აღმ. კედლების მიხედვით; 2. № 4 თხრილის აღმ. ქრილი.
- ტ ა ბ. 19. ნოსირის ბორცვი. 1. I ფენის ძელების წყობა № 4 თხრილის მიხედვით (გეგმა). 2. № 1 თხრილის აღმ. ქრილი.
- ტ ა ბ. 20. ნოსირის ბორცვი. № 2 თხრილის ძირის გეგმა (სურ. 1) და სამხრ. ქრილი (2).
- ტ ა ბ. 21. ნოსირის ბორცვი. სტრატეგრ. ქრილი № 5 თხრილისა და O—W 2 ტრანშეის სამხრ. კედლის მიხედვით.
- ტ ა ბ. 22. გეჯეთის ბორცვი. სქემატური გეგმა.
- ტ ა ბ. 23. „კეკელური ზუგა“. 1. საერთო ხედი დასავლეთიდან. 2. ჩრდ.-დას. სექტორი ზედა კულტურული ფენის მოხსნის შემდეგ, ხედი ჩრდ.-დას.-დან. 3. O—W ტრანშეა. ხედი დას.-დან. 1979 წ.
- ტ ა ბ. 24. „კეკელური ზურგა“. 1. ჩრდ.-დას. სექტორის აღმ. ნაწილი X—II კულტ. ფენა ვერტიკ. ქრილზე. ხედი დას.-დან; 2. ნახშირიანი იატაკი ბორცვის ცენტრის მახლობლად II ფენის ძირზე კვ-ბი (99—90; 88—89—80 ხედი სამხრ.-დან. 1980 წ.
- ტ ა ბ. 25. „კეკელური ზუგა“. N—S ტრანშეა. X—II კულტურული ფენა სამხრ. ქრილზე. ლარტყის ძირი — ქვედა ფენის კერამიკის აღმოჩენის ადგილას. 1980 წ.
- ტ ა ბ. 26. „კეკელური ზუგა“. სქემატური გეგმა.
- ტ ა ბ. 27. „კეკელური ზუგა“. გათხრების გეგმები.
- ტ ა ბ. 28. „კეკელური ზუგა“. სტრატეგრ. ქრილები O—W ტრანშეის დას. ნაწილში სამხრ. (1) და ჩრდ. (2) კედლების მიხედვით.

- ტ ა ბ. 29. „კეკელური ზუგა“. სტრატეგრაფ. კრილები: 1, 3 — O—W ტრანშეის სამხრ. კედლის მიხედვით (1 — აღმ. ნაწ.); 2 — N—S ტრანშეის ჩრდ. კედლის მიხედვით.
- ტ ა ბ. 30. „ნაჭვის ზუგა“. 1. გათხრების საერთო ხედი ჩრდ.-დან. 2. ვერტიკ. კრილი მძლავრი ბათქაშიანი ფენით N—S 1 ტრანშეის შუა ნაწილში აღმ. კედლის მიხედვით. ხედი სამხრ.-დას.-დან. 1981 წ.
- ტ ა ბ. 31. „ნაჭვის ზუგა“. 1—2. გათხრების საერთო ხედი ჩრდ.-დას.-დან და ჩრდ.-დან (2 — დაღრმავებული ნაწილი ჩრდ. მხარეს); 3. საერთო ხედი დას.-დან და O—W ტრანშეა. 1981 წ.
- ტ ა ბ 32. „ნაჭვის ზუგას“ სქემატური გეგმა.
- ტ ა ბ. 33. „ნაჭვის ზუგა“. გათხრების გეგმა.
- ტ ა ბ. 34. ნაჭვის ზუგა“. სტრატეგრ. კრილები I—I N—S1 ტრანშეის აღმ. კედლის მიხედვით: A—HH 20—80 კვ.-ბის O ხაზთან (ზედა დონე); B—HH 20—70 კვ.-ბის W ხაზთან (ქვედა დონე).
- ტ ა ბ. 35. „ნაჭვის ზუგა“. სტრატეგრ. კრილი II—II.
- ტ ა ბ. 36. „ნაჭვის ზუგა“. სტრატეგრ. კრილები X—X, (1) და XI—XI (2).
- ტ ა ბ. 37. ნოსირის ბორცვის I კულტურული ფენის კერამიკა.
- ტ ა ბ. 38. ნოსირის ბორცი. კერამიკა და (№ 1233) სპილენძის სადგისი II კულტურული ფენიდან.
- ტ ა ბ. 39. ნოსირის ბორცვის III კულტურული ფენის კერამიკა.
- ტ ა ბ. 40. ნოსირის ბორცვის კერამიკა, ბრინჯაოს სატევარი (№ 1881) და თიხის ყალიბი (1882) III კულტ. ფენიდან.
- ტ ა ბ. 41. ნოსირის ნამოსახლარი, „I საძიებო მოედანი“. I (ძირა) კულტ. ფენის კერამიკა (ზედა ჯგუფი); II ფენის კერამიკა (ქვედა ჯგუფი).
- ტ ა ბ. 42. ნოსირის ბორცვის I კულტურული ფენის კერამიკა.
- ტ ა ბ. 43. ნოსირის ბორცი. II კულტურული ფენის კერამიკა (ზედა ჯგუფი); III ფენის კერამიკა (ქვედა ჯგუფი).
- ტ ა ბ. 44. ნოსირის ბორცი. II ფენის კერამიკა (ზედა ჯგუფი); III ფენის კერამიკა (ქვედა ჯგუფი).
- ტ ა ბ. 45. ნოსირის ნამოსახლარი. IV პორიზონტის კერამიკა.
- ტ ა ბ. 46. ნოსირის ბორცი. I კულტურული ფენა; 1750— ძვლის ისრისპირი (l 10 სმ); 1791 — ძვლის სადგისი (l. 8,9 სმ); 1869, 1870; 1871—ძვლის საპრიალებლები (l. 7,1; 9,7; 9,2 სმ); 1917 — ძვლის სახვრეტები (l. 5,1; 4 სმ); 1945 — კაყის ნამგლის ჩასართი (l. 5,5 სმ); 1969 — ძვლის მახათი (l. 4,2 სმ); 1984 — ირმის რქის იარაღი (l. 21 სმ); 2021—23 — ძვლის იარაღები (l. 4,7; 4,8; 2,7 სმ); 2024 — თეთრი ქვის ბორბლისებური საწაფი (d. 6 სმ); 2506 — ქვის ცულწერაქვი ფრაგმ. (h. — 9,5 სმ). II ფენა: 1525, 1915 — ძვლის საპრიალებლები (1915 მარჯვ. — კომბინირებული შტამპი--საპრიალებელი (l. 9,1; 9,1; 8,8 სმ); 1921—მოშავო ქვის საწაფი (d. 4 სმ); 2025 — მოთეთრო სალესი ქვა (l. 7,5 სმ); 2031 — ქვის თოხისებური იარაღი (h 11,2 სმ); 2224— ძვლის კომბინირებული იარაღი (შტამპი-საპრიალებელი) (l. 7,3 სმ); 2529 — თიხის კვირისტავი (d. 5,2; h. 2,3 სმ). III ფენა: 1048—ბრინჯაოს საჭრეთელი (l. 7,7 სმ); 2351 — კაყის ისრისპირი (l. 3,3 სმ); 2584 — თიხის ბორბლისებური საწაფი (d. 6,4 სმ); 2672 (lII ან IV ფენიდან) — თიხის კვირისტავი (d. 5,2 სმ); 2742— თიხის ცილინდრული საწაფი (d, 8 სმ, h. 5,5 სმ. ნახვრეტის

d. 0,6—0,7 სმ); 3709 — ბრინჯაოს ბრტყელი ცული (l. 10 სმ). I — ბათქაშის დიდი ნატეხები სქელი ძვლის ანაბეჭდით ნოსირის ბორცვის II ფენიდან; 2—9 — სამეურნეო დანიშნულების სხვადასხვა ქვები ნოსირი—მუხურჩის ნამოსახლარი ბორცვიდან.

ტაბ. 47. „კეკელური ზუგა“. I (ზედა) კულტურული ფენის კერამიკა.

ტაბ. 48. „კეკელური ზუგა“. კერამიკა I (ზედა) და (№. 350) II კულტ. ფენებიდან.

ტაბ. 49. „კეკელური ზუგა“. I (ზედა) კულტურული ფენის კერამიკა.

ტაბ. 50. „კეკელური ზუგა“. № № 537, 538, 553, 561, 563 — II—III ფენების კერამიკა; 548, 560, 565, 571, 587 — კერამიკა და (587) საწაფი II ფენიდან; 625 — III—IV ფენებიდან; 631—632 — III ფენიდან.

ტაბ. 51. „ნაჭვის ზუგა“. კერამიკა კულტურული ფენის სხვადასხვა დონიდან.

ტაბ. 52. „ნაჭვის ზუგა“. კერამიკა კულტურული ფენის სხვადასხვა დონიდან.

ОПИСАНИЕ ТАБЛИЦ

Вещественные материалы Носирского холма и Кекелури Зуга иллюстрированы по инвентарной нумерации соответствующих коллекций Музея (коллекции: 61—68 — Носири; 129—980 — Кекелури Зуга). Материалы же Начвис Зуга иллюстрируются по нумерации полевых описей 1981 г.

Табл. 1. 1. Окрестности Носирского поселения. Вид с севера; 2. Сев. часть Носирского поселения. Вид с востока; 3. Место раскопок на Носирском холме (X). Вид с сев.-вост. 1968 г.

Табл. 2. 1—2. Носири. «I разведочная площадка» (кв. СЕ). Вид с ю.-в. 1968 г.

Табл. 3. Носирский холм. 1. Четырехугольная бревенчатая кладка в I (нижнем) культурном слое и (на заднем плане) глинобитный пол на дне II культ. слоя. Вид с зап. 1969 г.; 2. Брусчатая кладка I культ. слоя в сев. части большого четырехугольного раскопа (котлована). Вид с востока, 1970 г.

Табл. 4. Носирский холм. 1. Брусчатые кладки I культ. слоя в большом котловане. Вид с запада; 2. То же и (на задн. плане) траншея O—W1. Вид с востока, 1970 г.

Табл. 5. Носирский холм. 1—2. Опорное деревянное сооружение под большой глинистой укладкой в сев. части траншеи N—SA. Вид с севера (2) и сев.-вост. (2). 1973 г.; 3. Раскопы с застоявшей дождевой водой. На заднем плане справа — раскоп № 2. Вид с севера. 1976 г.

Табл. 6. Носирский холм. 1—2. То же дерев. сооружение (см. табл. 5). Вид с юга (1) и сев.-вост. (2). 1973 г.; 3. Часть опорного дерев. соор-ия в средн. части траншеи N—SA (кв-ты HE 63—64). Вид с юга. 1972 г.

Табл. 7. Носирский холм. Места соединения бревен и брусьев обрубочной кладки в кв. HE 63 (1) и в сев.-зап. углу сооружения (2).

- Вид с ю.-в. (1) и востока (2). 1973, 1977 гг.; 3. Узкий глубокий раскоп на южн. конце траншеи N—SA. Вид с сев.-востока. 1973 г.
- Табл. 8. Схематический план раскопок Носирского поселения.
- Табл. 9. Носирский холм. 1. Общий план раскопок. 2. План четырехугольной бревенчатой кладки I культ. слоя.
- Табл. 10. Носирский холм. Стратиграфические разрезы из раскопов большого котлована.
- Табл. 11. Носирский холм. Стратигр. разрезы из раскопов большого котлована.
- Табл. 12. Носирский холм. Стратигр. разрезы из раскопов большого котлована.
- Табл. 13. Носирский холм. Стратигр. разрезы из большого котлована.
- Табл. 14. Носирский холм. Стратигр. разрез из большого котлована.
- Табл. 15. Носирский холм. Стратигр. разрез по зап. стенке траншеи N—SA.
- Табл. 16. 1—8. Носирский холм: 1. Вертик. разрез центр. части холма по траншее N—SA. 1971—72 гг.; 2. План деревянной субстракции в центр. части холма по траншее N—SA. 1972—73 гг.; 3—5. Вертик. кладки продольных (рис. 3) и поперечных (4—5) бревен и брусьев того же сооружения в сев. части траншеи N—SA. 6—7. План (6) и разрез (7) южной стенки деревянной субструкции в средней части траншеи N—SA; 8. План дерев. кладки на дне IV культ. слоя в южн. части траншеи N—SA. 1973 г. 9. Стратигр. разрез нижних культ. слоев с остатками дерева в сев.-вост. части «I разведочной площадки» (кв. SE). 1968 г. 10. Бревенчатая кладка (план) на «II разведочной площадке» (кв. BF). 1968 г.
- Табл. 17. Носирский холм. 1. Раскоп № 1 (А, В) с брусчатой и дощатой кладкой на дне III культ. слоя, план; 2—3. Стратигр. разрезы по сев. стенке раскопов № 1А (рис. 2) и № 1В (рис. 3) (верхний уровень).
- Табл. 18. Носирский холм. 1. Стратигр. разрезы по вост. стенкам раскопа № 1А; 2. Вост. разрез раскопа № 4.
- Табл. 19. Носирский холм. 1. План брусчатой кладки I слоя в раскопе № 4; 2. Вост. разрез раскопа № 1С.
- Табл. 20. Носирский холм. План дна раскопа № 2 (рис. 1) и южный его разрез (2).
- Табл. 21. Носирский холм. Стратигр. разрез по зап. стенке раскопа № 5 и траншеи O—W2.
- Табл. 22. Геджетский холм. Схематический план.
- Табл. 23. Кекелури Зуга. 1. Общий вид с запада; 2. Сев.-зап. сектор после снятия верхнего культ. слоя. Вид с сев.-запада; 3. Траншея O—W. Вид с запада. 1979 г.
- Табл. 24. Кекелури Зуга. 1. Вост. часть сев.-зап. сектора. × — II культ. слой на вертик. разрезе. Вид с запада; 2. Пол, покрытый углем на дне II слоя близ центра холма (кв-ты НН 99—90, 88—89—80). Вид с юга. 1980 г.

- Табл. 25. Кекелури Зуга. Траншея N—S. X — II культ. слой на южном разрезе. Нижн. конец планки — у места обнаружения керамики нижнего слоя. 1980 г.
- Табл. 26. Кекелури Зуга. Схематический план раскопок.
- Табл. 27. Кекелури Зуга. Планы раскопок.
- Табл. 28. Кекелури Зуга. Стратигр. разрезы в зап. части траншеи O—W по южн. (1) и сев. (2) стенкам.
- Табл. 29. Кекелури Зуга. Стратигр. разрезы: 1,3 — по южн. стенке траншеи O—W (1 — вост. ч.); 2 — по сев. стенке траншеи N—S.
- Табл. 30. Начвис Зуга. 1. Общий вид раскопок с севера; 2. Вертикальный разрез по вост. стенке средней части траншеи N—S!, со слоем с мощными остатками пожара. Вид с юго-запада. 1981 г.
- Табл. 31. Начвис Зуга. 1—2. Общий вид раскопок с севера (2 — углубл. часть с сев. стороны); 3. Общий вид с запада и траншея O—W. 1981 г.
- Табл. 32. Начвис Зуга. Схематический план.
- Табл. 33. Начвис Зуга. План раскопок.
- Табл. 34. Начвис Зуга. Стратигр. разрезы I—I (по вост. стенке траншеи N—S1): A — у вост. линии кв-ов НН —20—80 (верхн. уровень); B — у зап. линии кв-ов НН 20—70 (нижн. уровень).
- Табл. 35. Начвис Зуга. Стратиграфический разрез II—II.
- Табл. 36. Начвис Зуга. Стратиграфич. разрез X—X (1) и XI—XI (2).
- Табл. 37. Керамика из I культурного слоя Носирского холма.
- Табл. 38. Носирский холм. Керамика и (1233) медное шило из II культ. слоя.
- Табл. 39. Носирский холм. Керамика из III культурного слоя.
- Табл. 40. Носирский холм. Керамика, бронзовый кинжальчик (№ 1881) и глиняная литейная формочка (1882) из III культ. слоя.
- Табл. 41. Носирское поселение. «I разведочн. площадка». Керамика из I (нижнего) культ. слоя (верхняя группа); керамики из II слоя (нижняя группа).
- Табл. 42. Носирский холм. Керамика из I культурного слоя.
- Табл. 43. Носирский холм. Керамика из II культ. слоя (верхн. группа); керамика из III слоя (нижняя группа).
- Табл. 44. Носирский холм. Керамика из II слоя (верхн. группа); керамика из III слоя (нижн. группа).
- Табл. 45. Носирское поселение. Керамика IV горизонта.
- Табл. 46. Носирский холм. I культ. слой: 1759 — костяной наконечник стрелы (l. 10 см); 1791 — костяное шило (l. 8, 9 см); 1869, 1870, 1871 — костяные лопатки (l. 7,1; 9,7; 9,2 см); 1917 — костяные проколки (l. 5,1; 4 см); 1945 — кремневый вкладыш серпа (l. 5,5 см); 1969 — костяное шило (l. 4,2 см); 1984 — орудие из оленьего рога (l. 21 см); 2021—23 — костяные инструменты (l. 4,7; 4,8; 2,7 см); 2024 — колесовидное грузило из белого камня (d. 6 см); 2506 — фрагмент каменн. топора-кирки (h. 9,5 см). II слой: 1525, 1915 —

костяные дощила (1915 справа — комбинированное, штамп-лощило) (l. 9,1; 9,1; 8,8); 1921 — грузило из черного камня (d. 4 см); 2025 — белый точильный камень (l. 7,5); 2081 — каменное мотыгообразное орудие (h 11,2 см); 2224 — костяной комбинированный инструмент (штамп-лощило) (l. 7,3 см); 2529 — глиняное пряслице (d. 5,2; h. 2,3 см). III слой: 1048 — бронзовый резец (l. 7,7 см); 2351 — кремневый наконечник стрелы (l. 3,3 см); 2584 — колесовидное глиняное грузило (d. 6,4 см); 2672 (из III или IV слоя) — глиняное пряслице (d. 5,2 см); 2742 — глиняное цилиндрическое грузило (d. 8 см, h. 5,5 см, диам. отверст. 0,6—0,7 см); 3709 — бронзовый плоский топор (l. 10 см). 1 — крупные обломки пережженной глиняной обмазки с отпечатком толстого дерев. ствола из II слоя Носирского холма; 2—9 — разные камни хозяйственного назначения с жилых холмов Носири—Мухурча.

Т а б л. 47. Кекелури Зуга. Керамика из I (верхнего) слоя.

Т а б л. 48. Кекелури Зуга. Керамика из I (верхнего) и (№ 350) II культ. слоев.

Т а б л. 49. Кекелури Зуга. Керамика I (верхнего) культурного слоя.

Т а б л. 50. Кекелури Зуга. №№ 537, 538, 553, 561, 563 — керамика из II—III слоев; 548, 560, 565, 571, 587 — керамика и (587) грузило из II слоя; 625 — из III—IV слоев; 631—632 — из III слоя.

Т а б л. 51. Начвис Зуга. Керамика из разных уровней культ. слоя.

Т а б л. 52. Начвис Зуга. Керамика из разных уровней культ. слоя.

1

1

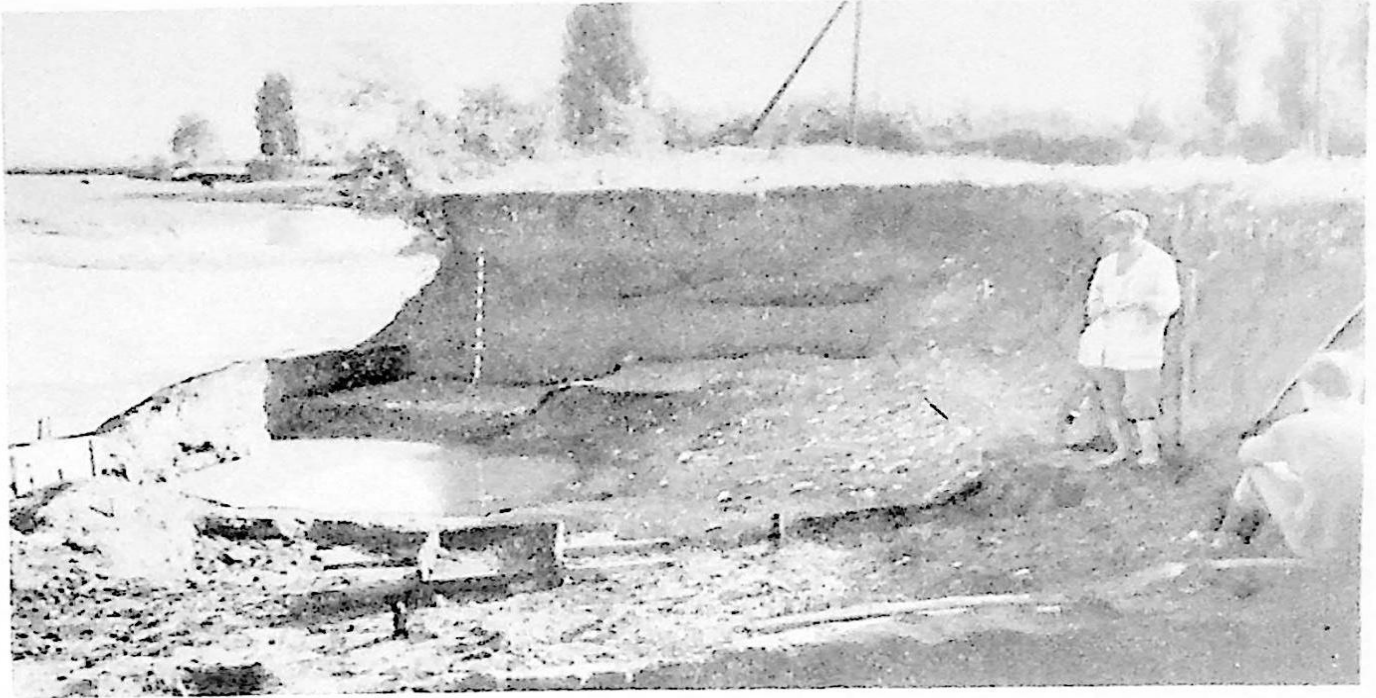
2

3

4

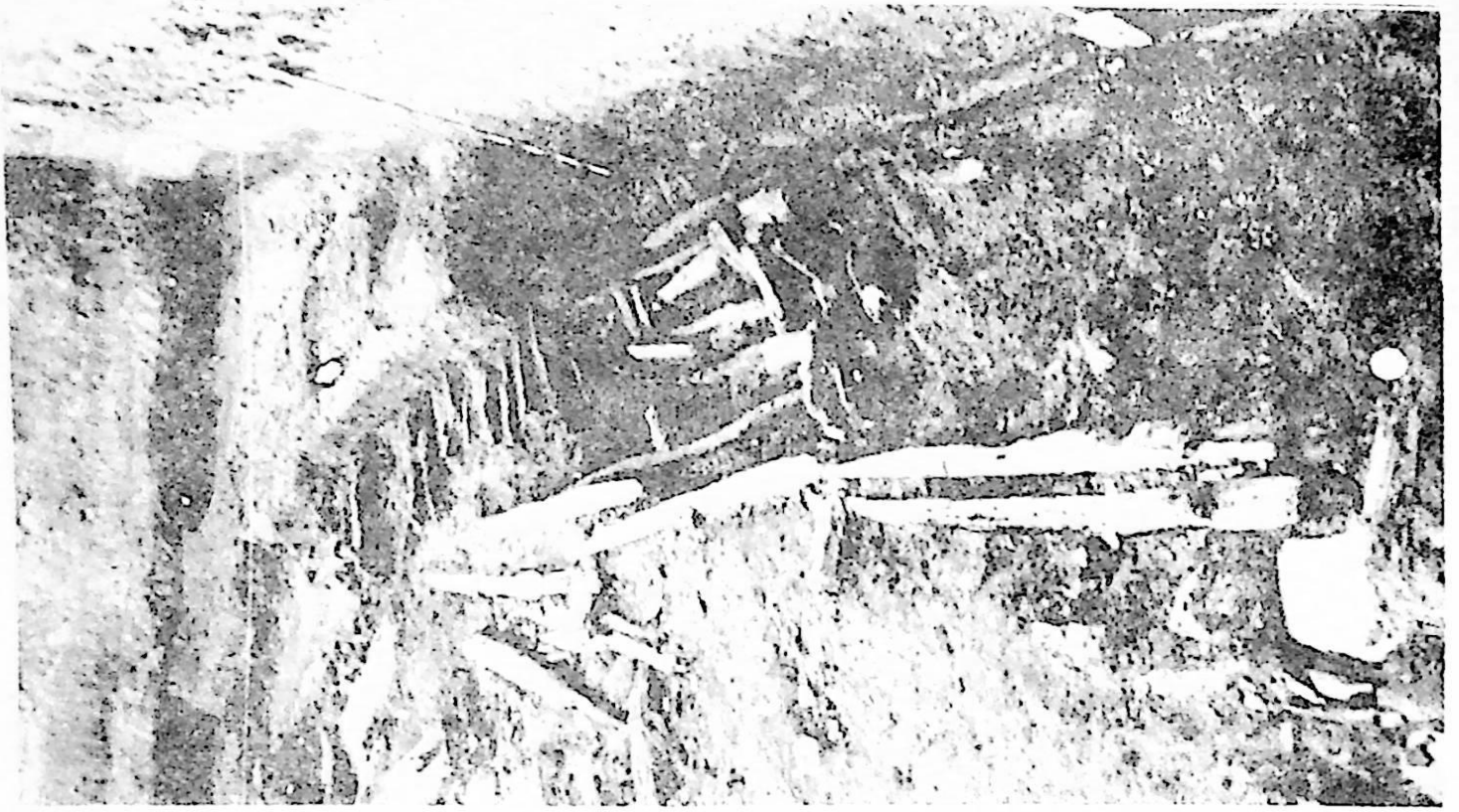

1

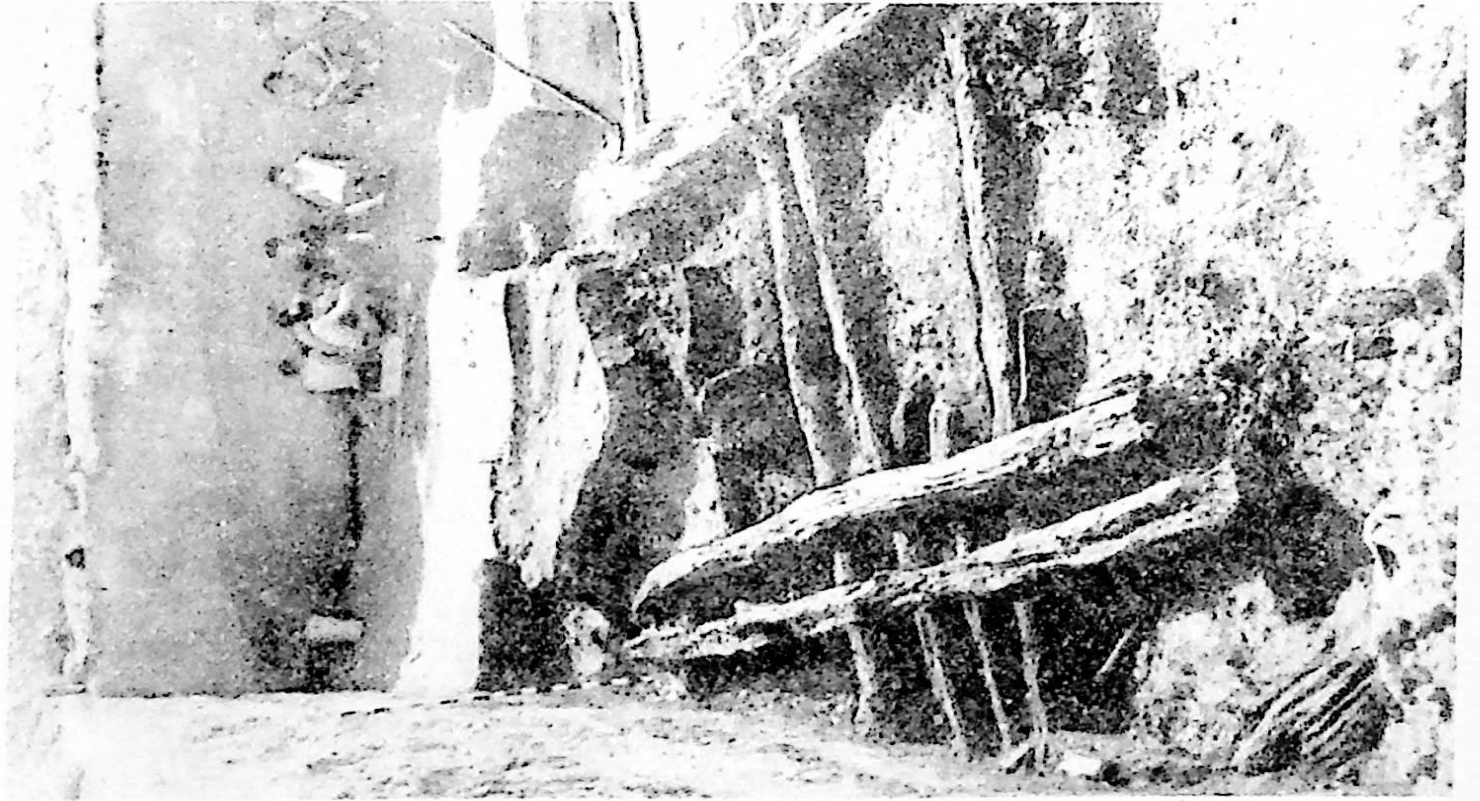

2

3

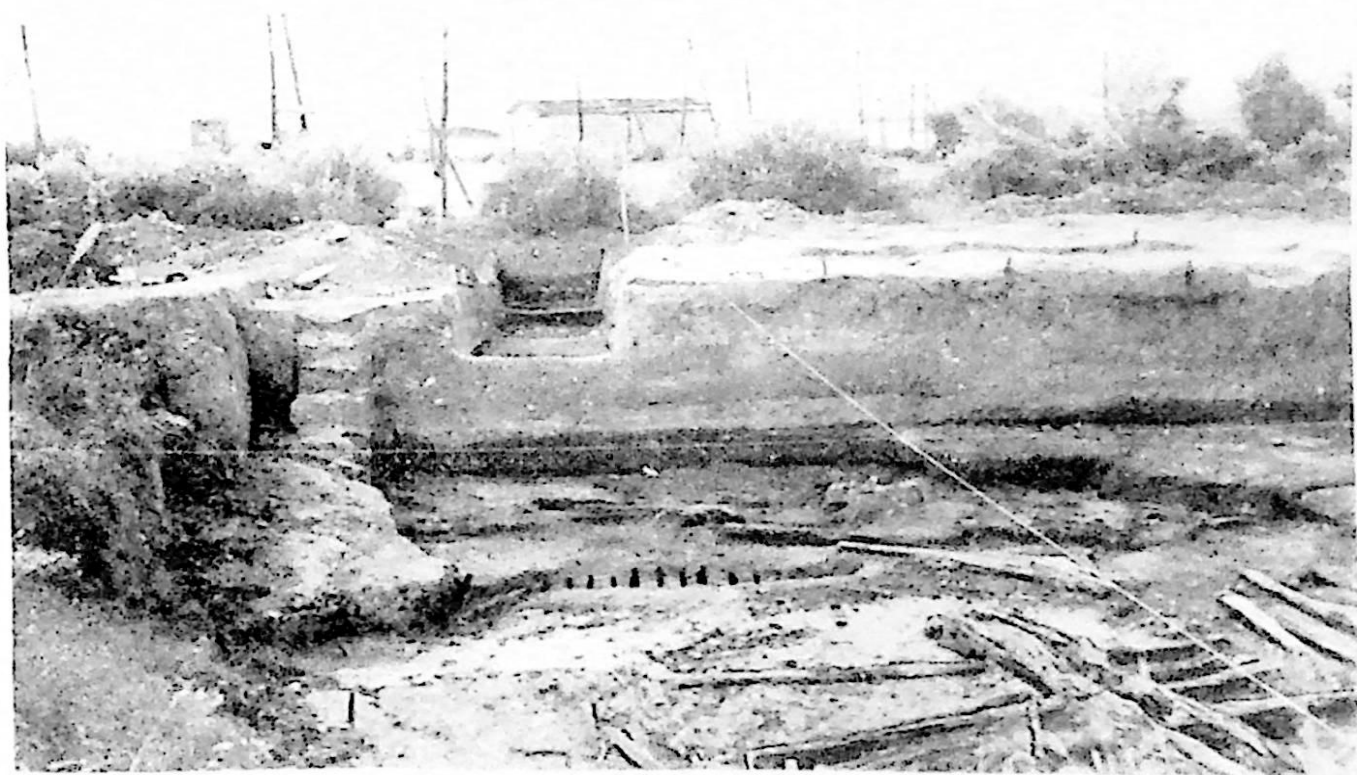
12

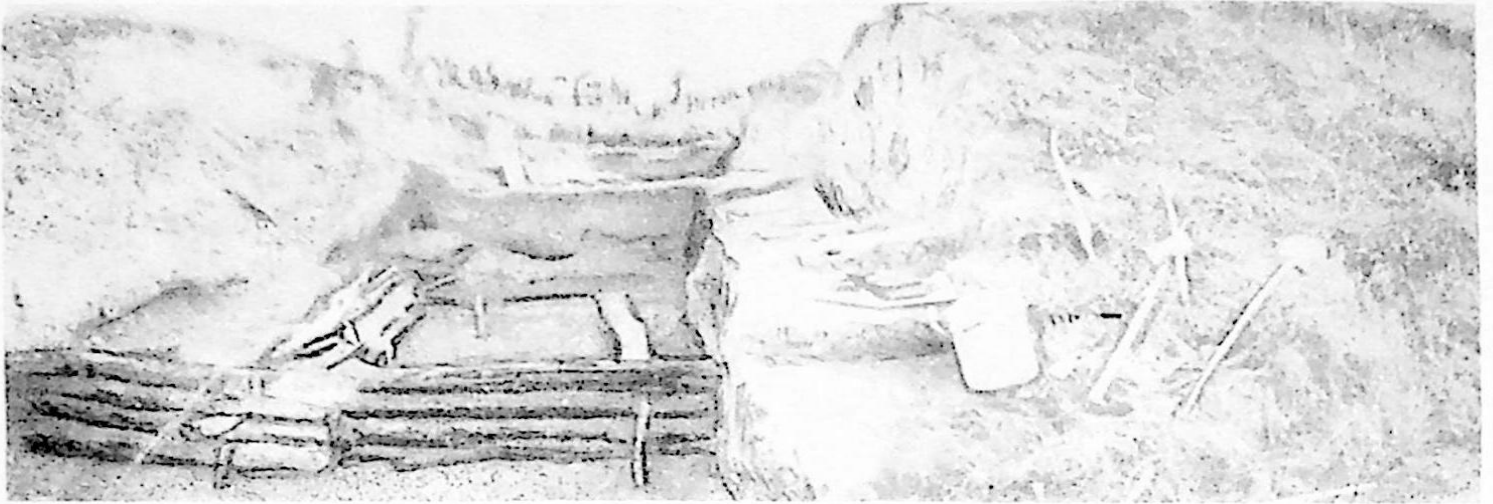

1

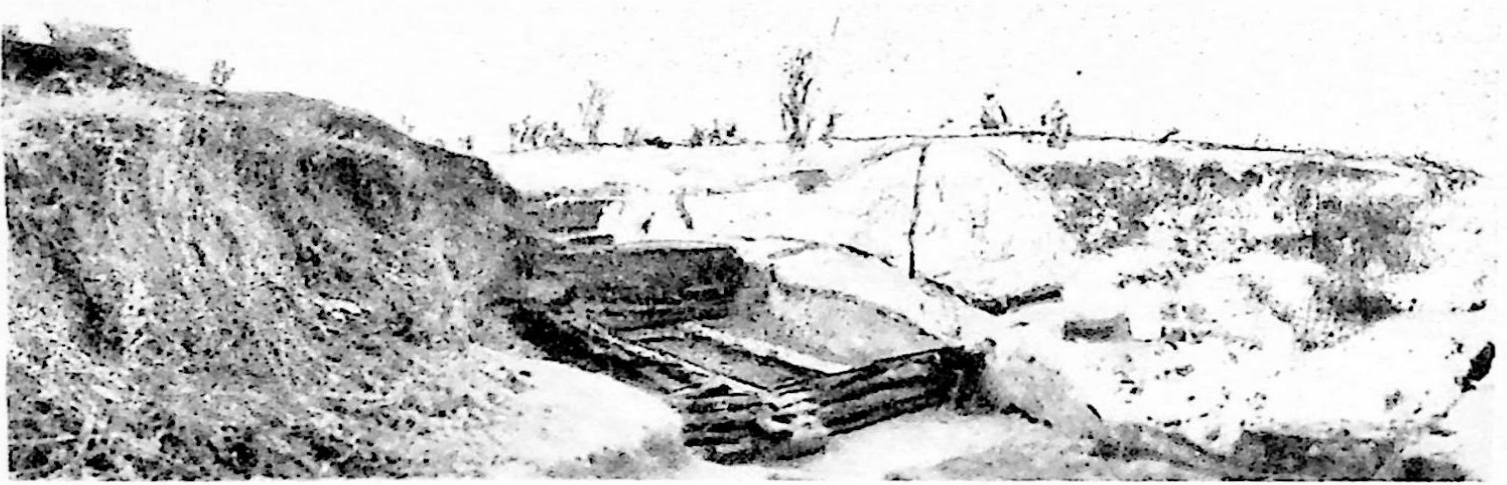

2

5

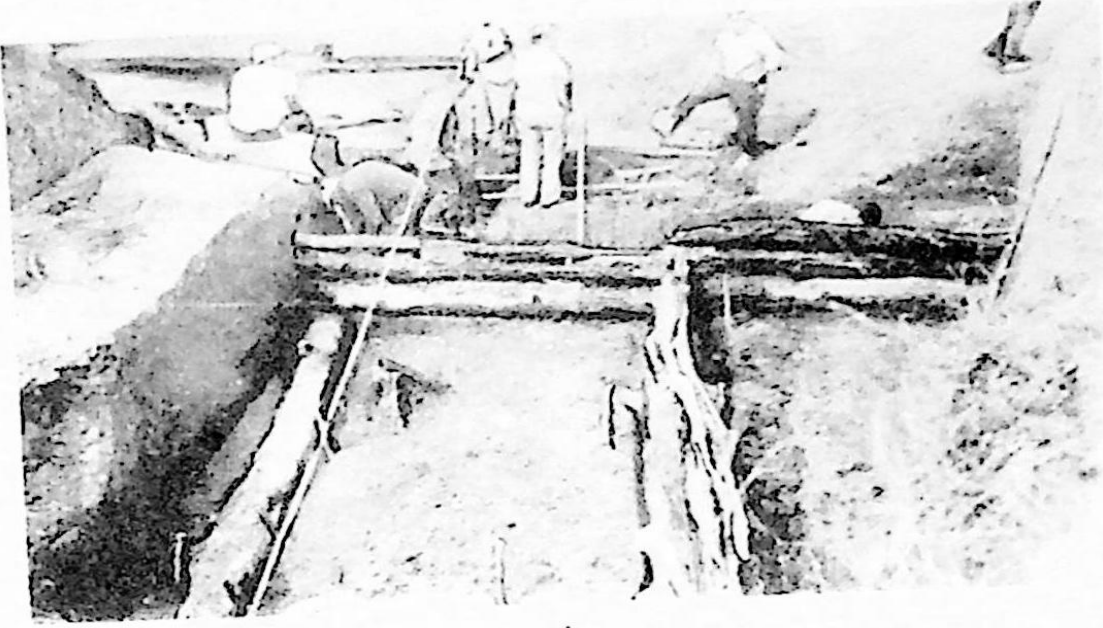
1

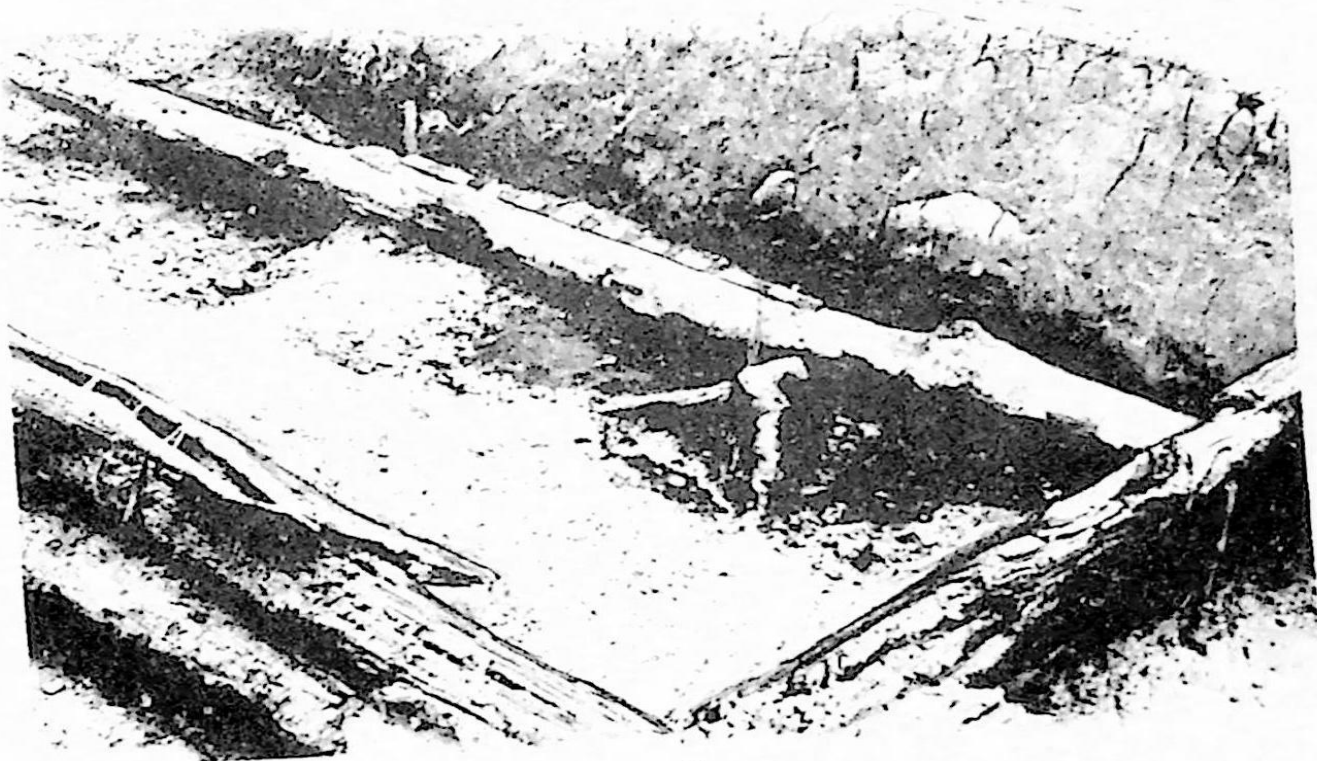
2

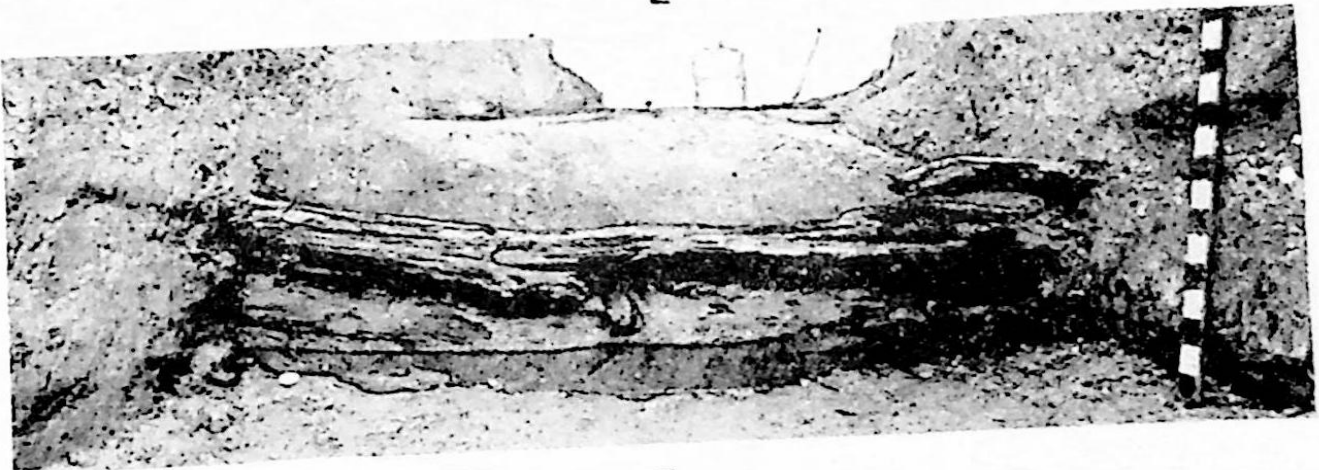
3

1

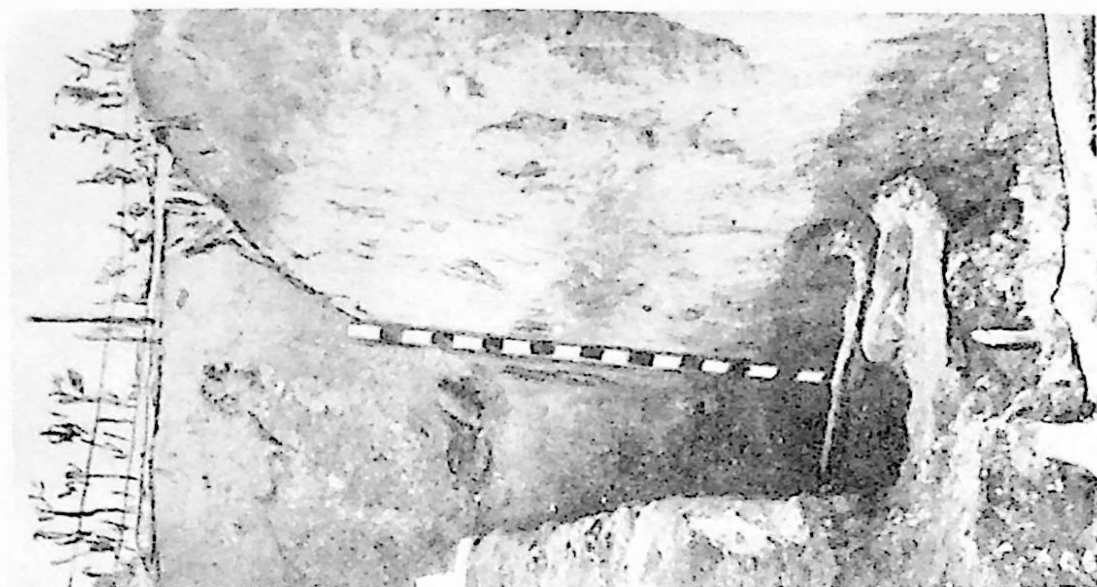
2

3

7

3

1

2

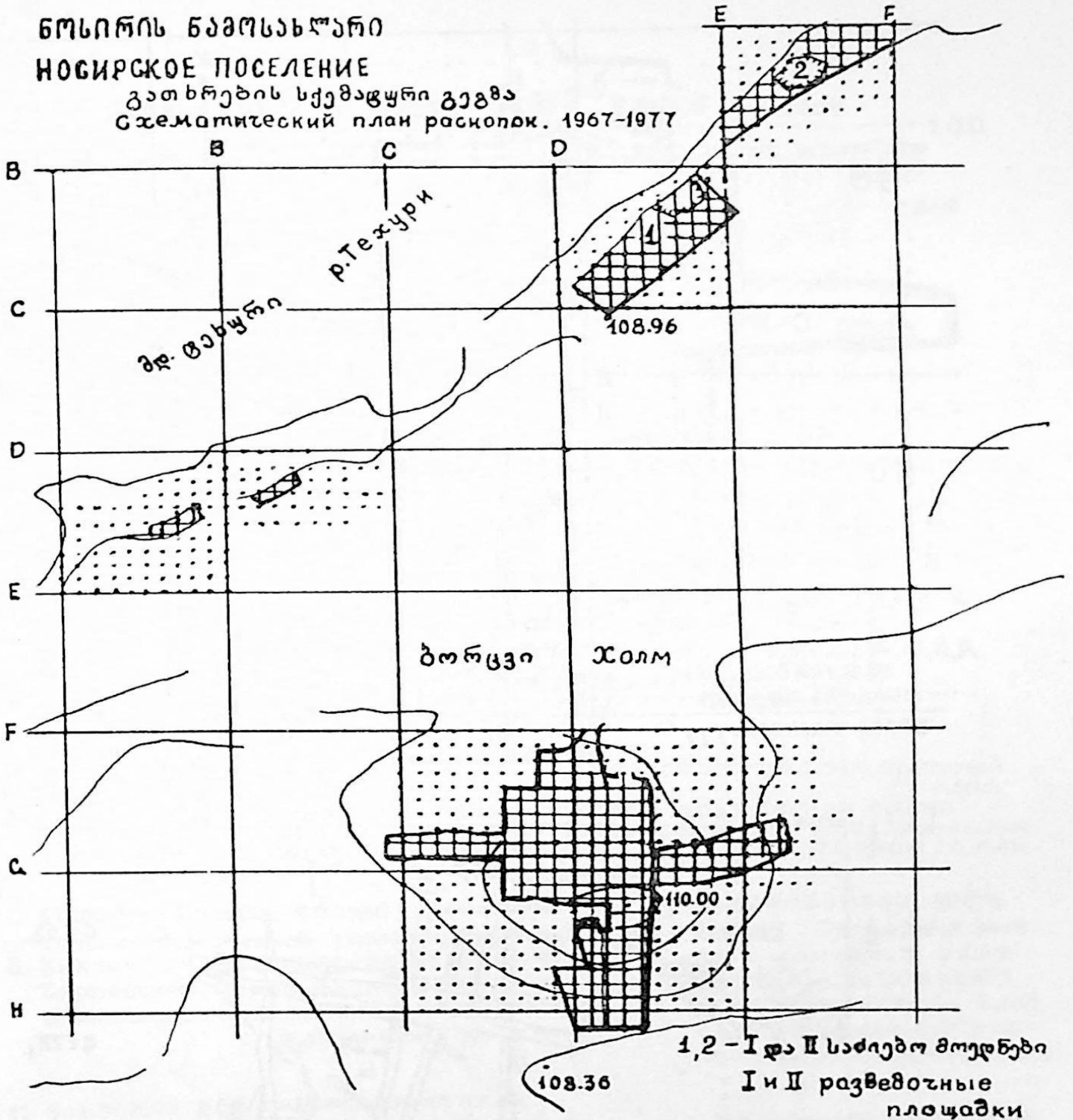

ნოსირის ნაშენიანო

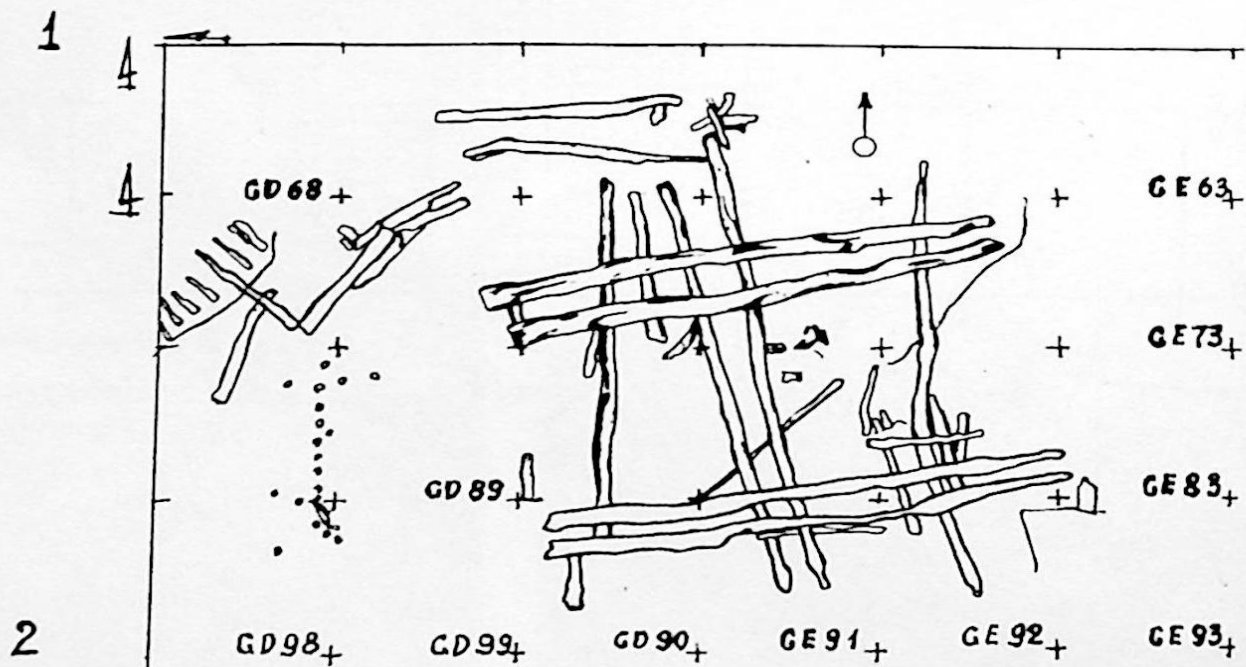
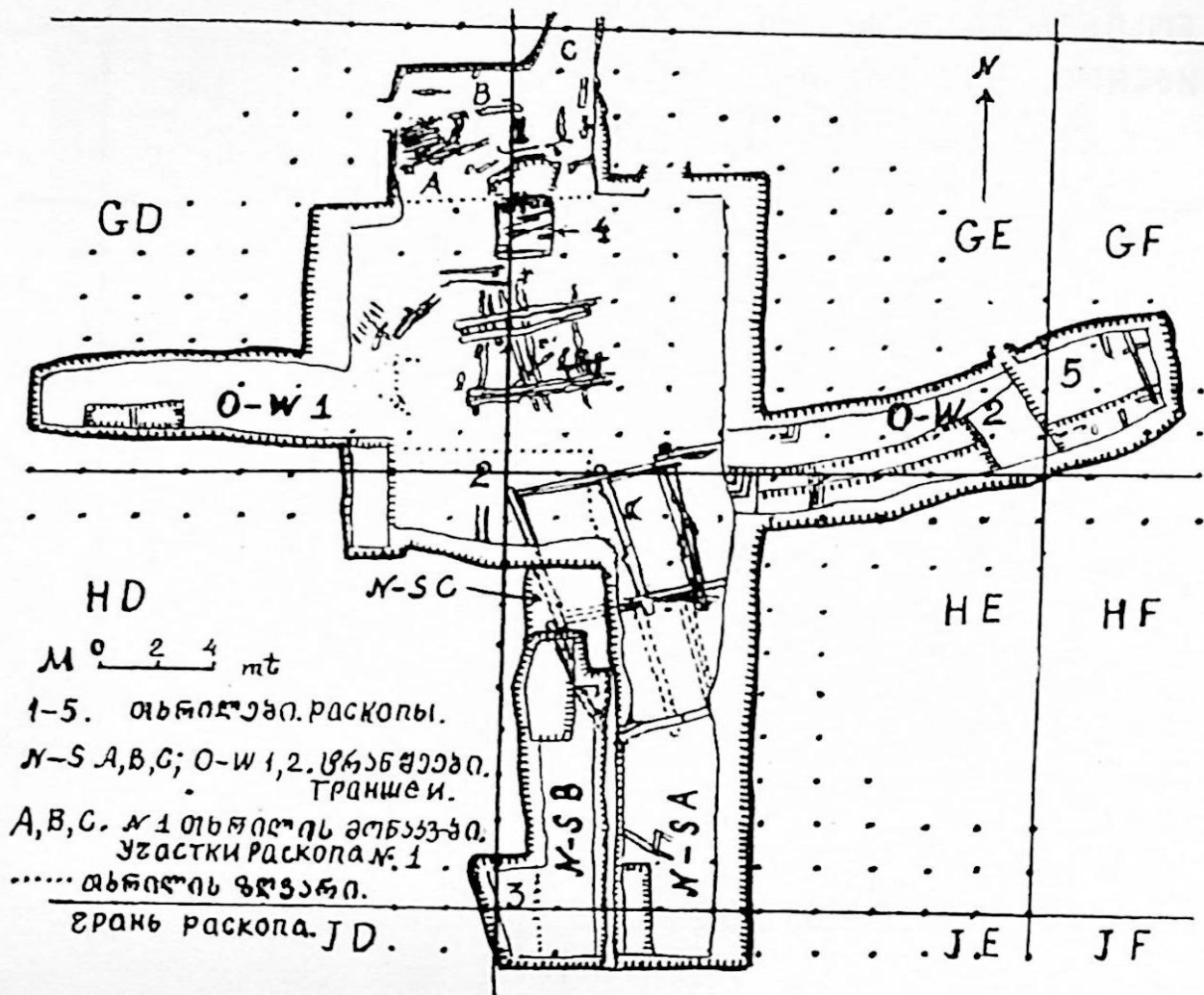
НОСИРСКОЕ ПОСЕЛЕНИЕ

გათხეობის სქემატური გეგმა

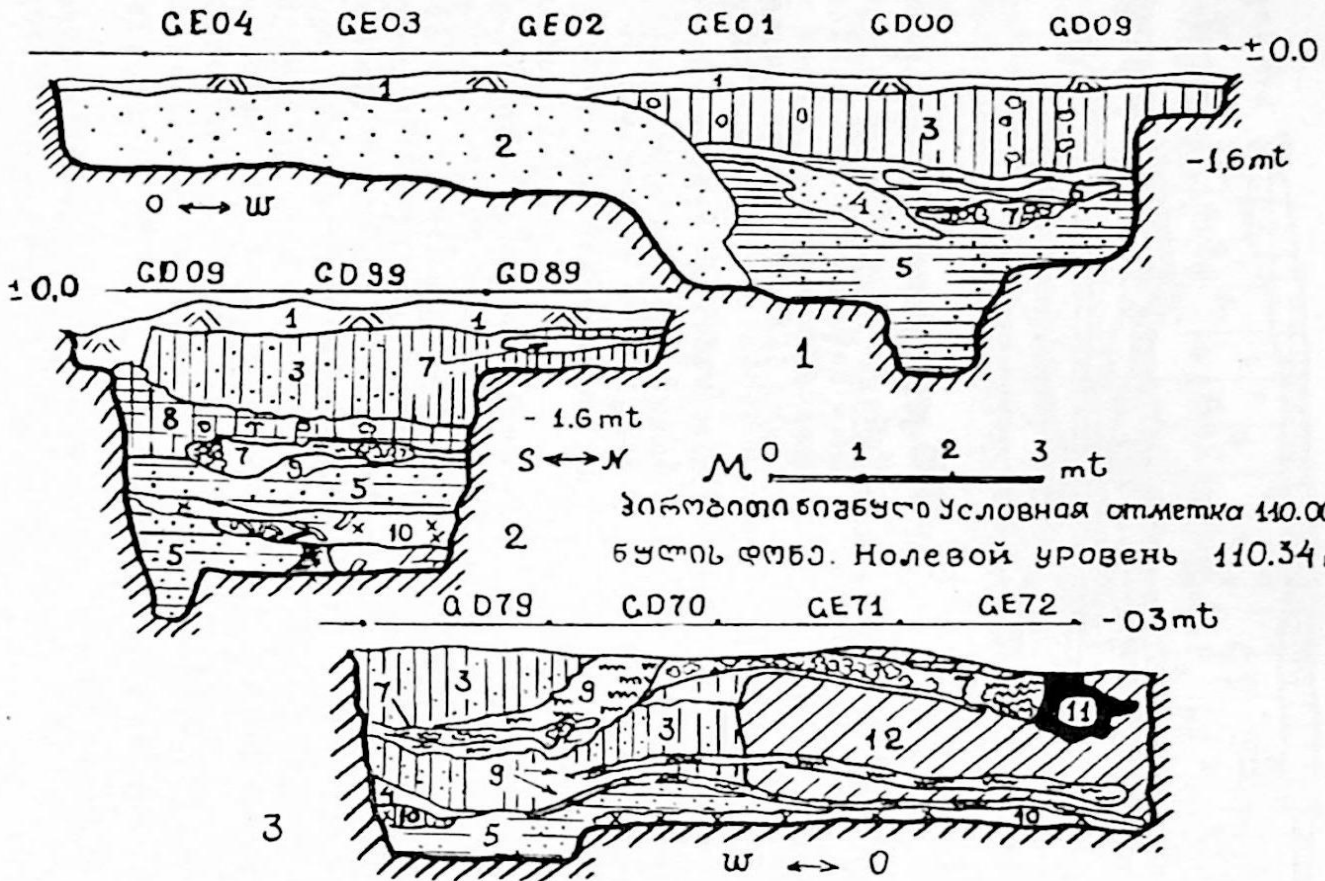
Схематический план раскопок. 1967-1977

1,2 - I და II საძიებო მთულები
I и II разведочные
площадки

- 1. ამტბაყარი მიწა. Выкидная земля
- 2. ყვითელი თიხა. желтая глина
- 3. ბათქაყბარვანი მთუაზისურთ ფენა
Коричневатый слой с включением
перезжженной глиняной обмазки

- 4. მთუაზისურთ ფენა. желтоватый
слой
- 5. შავი თიხა. черная глина
- 6. მთუაზისურთ ფენა. Прослойка
зерной земли

- 7. წითელი ბათქაყბის შრეები. прослойки
красноперезжженной глиняной обмазки
- 8. ბათქაყბარვანი მთუაზისურთ ფენა
Черновато-коричневатый слой с
включением красноперезжженной
глиняной обмазки

- 9. ნახშირბარვანი მიწის
შრეები - Прослойки зем-
ли с примесью угля
- 10. მთუაზისურთ ბათქაყბის
„ქანისებური“ ფენა. Слой
с „породовидными“ рас-
тительными остатками

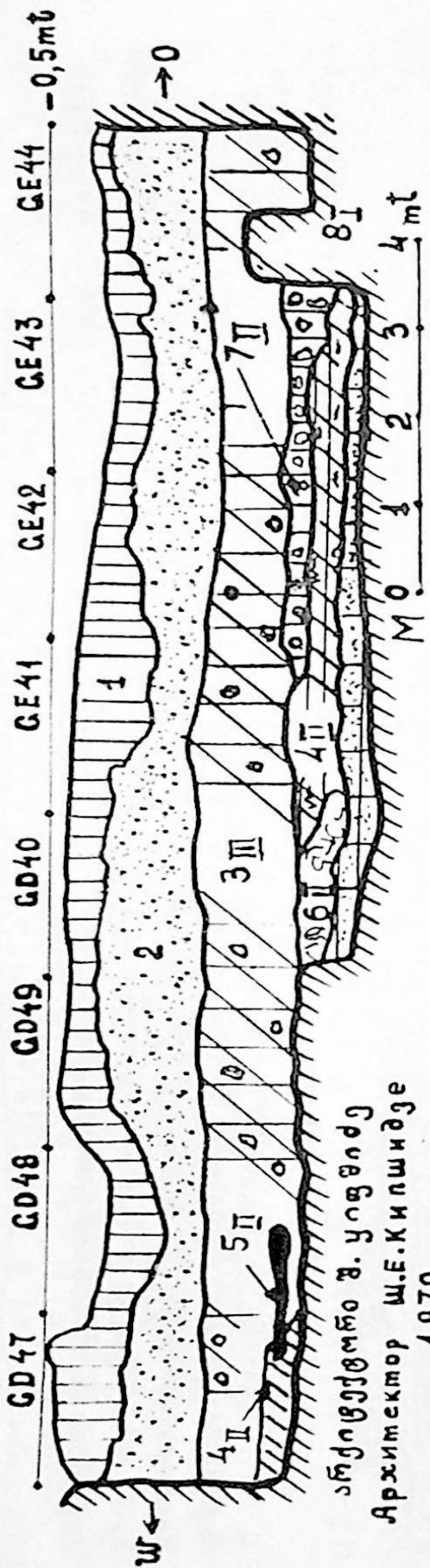
- 11. ნახშირის ბრმა. Скопление угля
- 12. მთუაზისურთ ფენა. Сероватый слой

არქიტექტორი უ. ყიფშიძე
Архитектор Ш.Е. Кипшидзе
1968

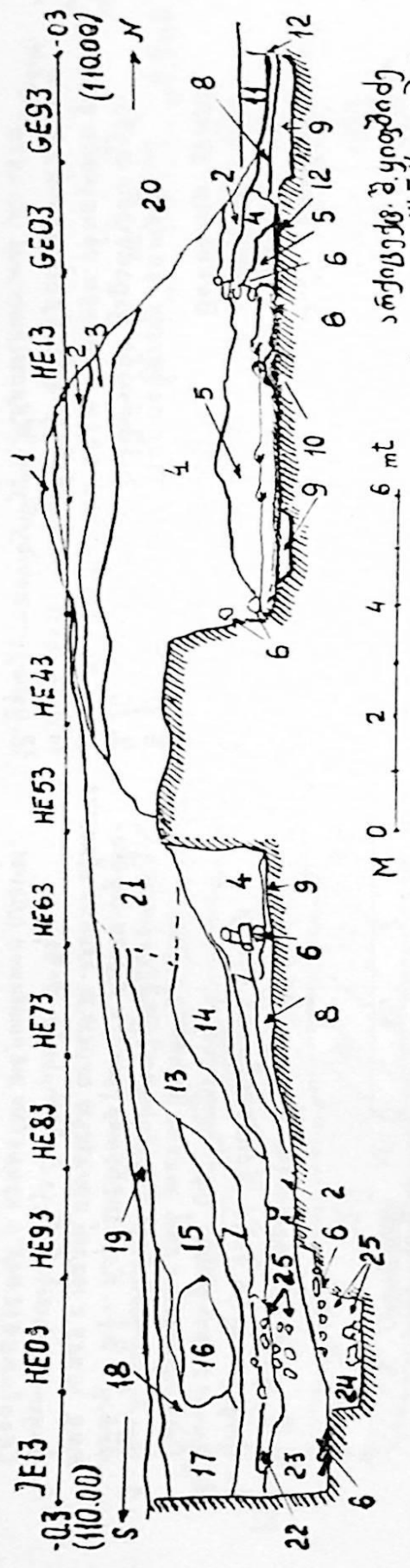

არქიტექტორი შ. უიფშიძე
 Архитектор Ш.Е.Кипшидзе
 1970

- I-III - კულტურული ფენები. კულტურული სლი
1. მთავისფერი მიწა კორიკნევათა ქვით
  2. მთავისფერი სტრუქტურის მიწა, აქვითაქვით სტრუქტურის გლინი
  3. მცირე ბაქტერიული მთავისფერი მთავისფერი მთავისფერი სეროვანი მიწის ფენა. სლი კორიკნევათა სეროვანი ქვით ს მალი პრემესიუ პრემესიუ ქვით გლინიანი გლინიანი გლინიანი
  4. ნახშირბადი მთავისფერი მთავისფერი მიწა
 ზეროვანი-სეროვანი ქვით ს პრემესიუ ქვით

5. ნახშირის შრი. პროსლიკა ქვით
6. შრიქვი ბაქტერიული. კროსიპრემესიუ ქვით
7. ბაქტერიული მთავისფერი მიწა. კორიკნევათა ქვით ს პრემესიუ პრემესიუ გლინიანი გლინიანი
8. მთავისფერი მთავისფერი მიწის ფენა. ზეროვანი-კორიკნევათა გლინიანი გლინიანი

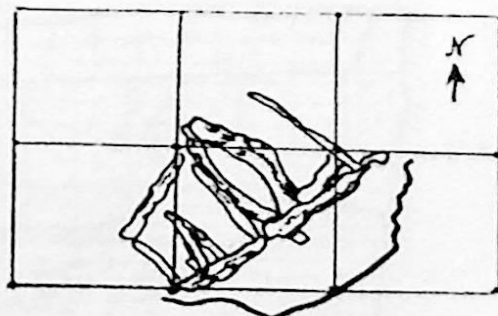
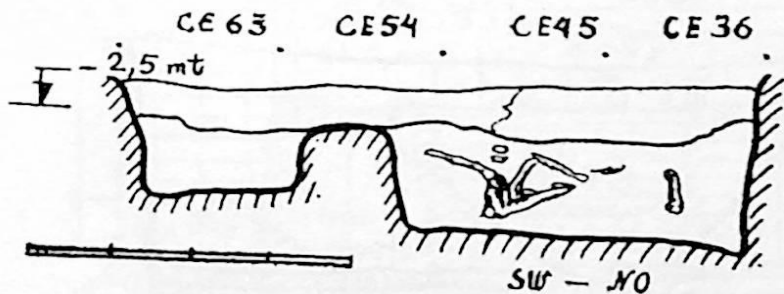
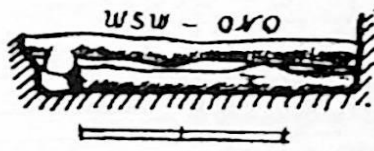
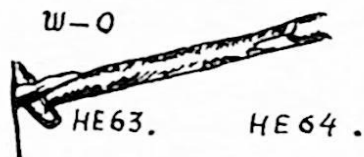
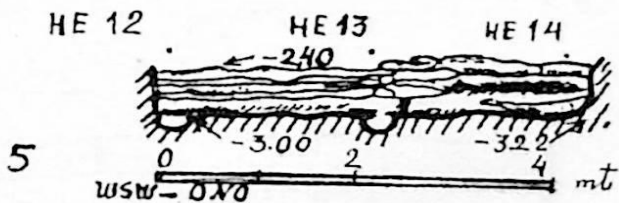
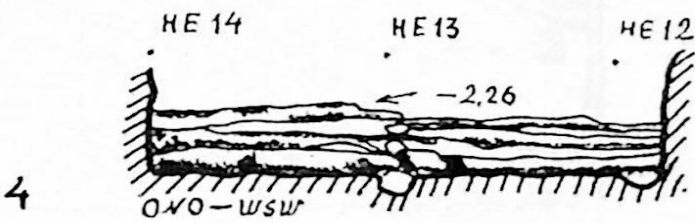
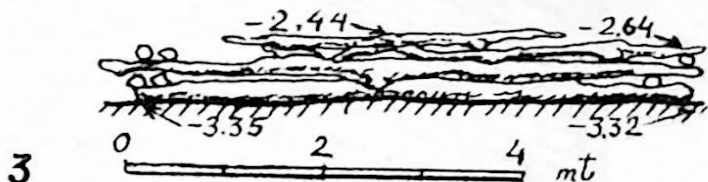
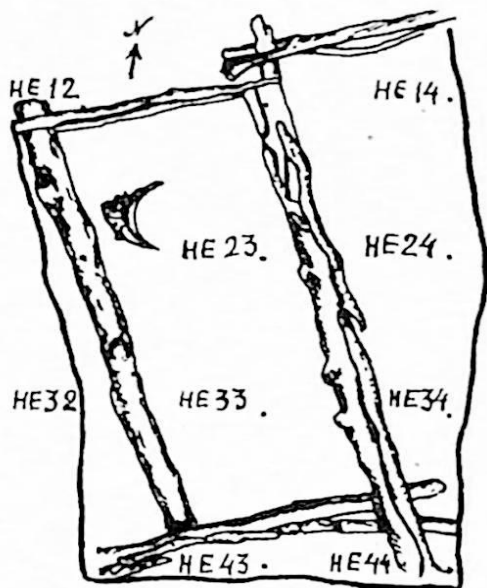
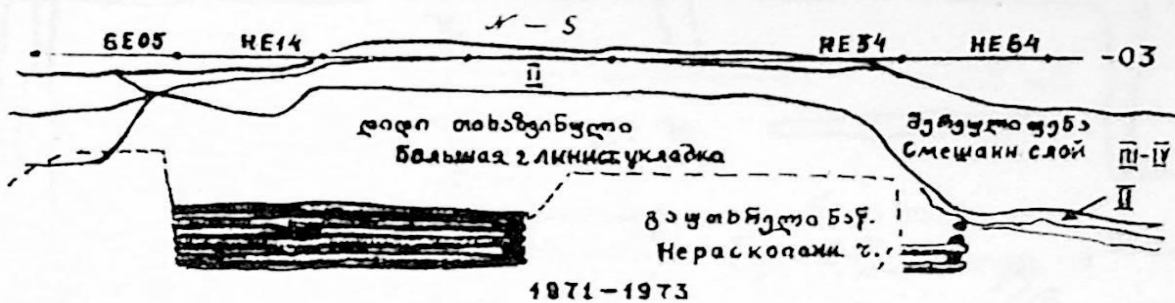

არქიტექტ. შ.ე.კულიძის
 Архитект. Ш.Е.Кулидзе
 1971 - 1973

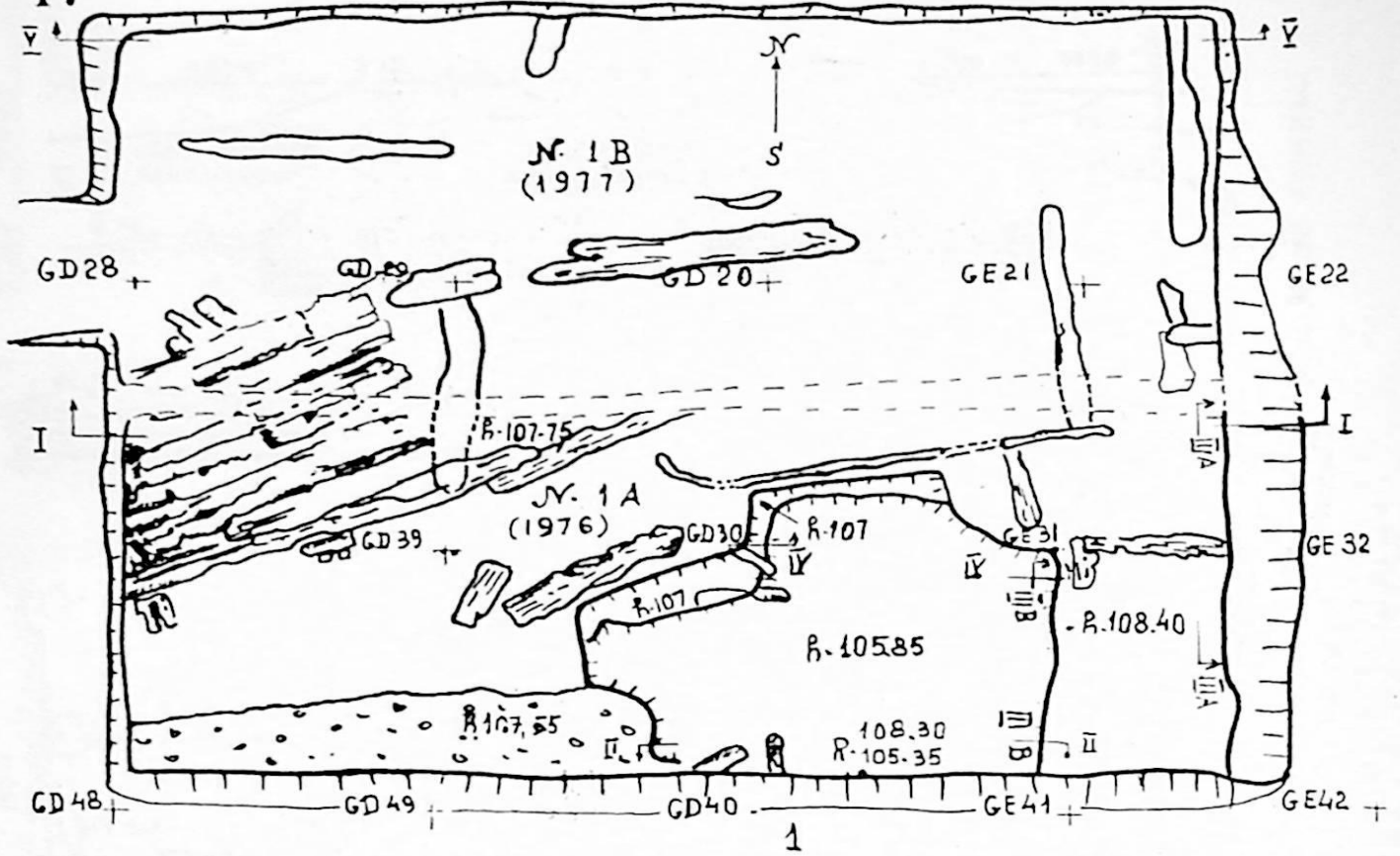
1. აბთხაური ძიბა. Выкшная земля
2. II კულტ. ფენა (ნახანძარი). II კულტ. სლოი (со следани пожараца).
- 3-5. დიდი თიხაზიხული ყვირული (4) და მოძაკორ (3,5) შუფერილი ნაწილები.
6. ბოლშოვ გლინსთავა უკლავკა с жертой и зерновато охрашенными гас-тями
6. ძელები და ძელტების წყობა. Брусца и бруцзатаца კლავკა
7. ყვირული თიხა (IV კულტ. ფენა). Жер-тავა გლინა (IV კულტ. სლოი).
8. მოძაკვო თიხა. Зерноватав глина
9. შაკვთიხიანი გოჭუხტი. Зерноглин-с-тыва брუцзат
10. გადარბაქური ხის ძიბაკვი. Дено.
11. I კულტ. ფენის ძიბი. Донная часть I კულტ. სლოი.
12. მცხენრული საფენი I თუენის ძიბი და თიხაზიხული (ძელუ-ნი ნაუეხობის) ქვეშ. Растителის-ный настავ на дне I სლოი и пог-глинстой უკლავკის (Дерев. со-руженые т.)
13. მთუვიოლოთიხანძარი (ვიიძი). III კულტ. ფენა. IV კულტ. სლოი (ვოკო. III) с примесью желто обат. глины.
- 14, 21. შერეული ფენები (მთუვიოლოთიხანძარი). С мешанные слои (с примесью желтой глины)
- 15-19. IV კულტ. ფენის შრეები. Прослойка IV კულტ. სლოი
20. ძველი განახანძარი (დიდი ქვა-ბული). Старый раскоп (боль-шой котлован).
22. IV კულტ. ფენა (შაკვი, ნახან-ძიბა). IV კულტ. სლოი (зер-ный, со следани пожараца)
23. II კულტ. ფენა (მოხაკვოთიხა). II კულტ. სლოი (сероватоглина).
24. I კულტ. ფენა (შაკვი). I კულტ. სლოი (зерный)
25. რიუსის ქვები. Булыжные камни

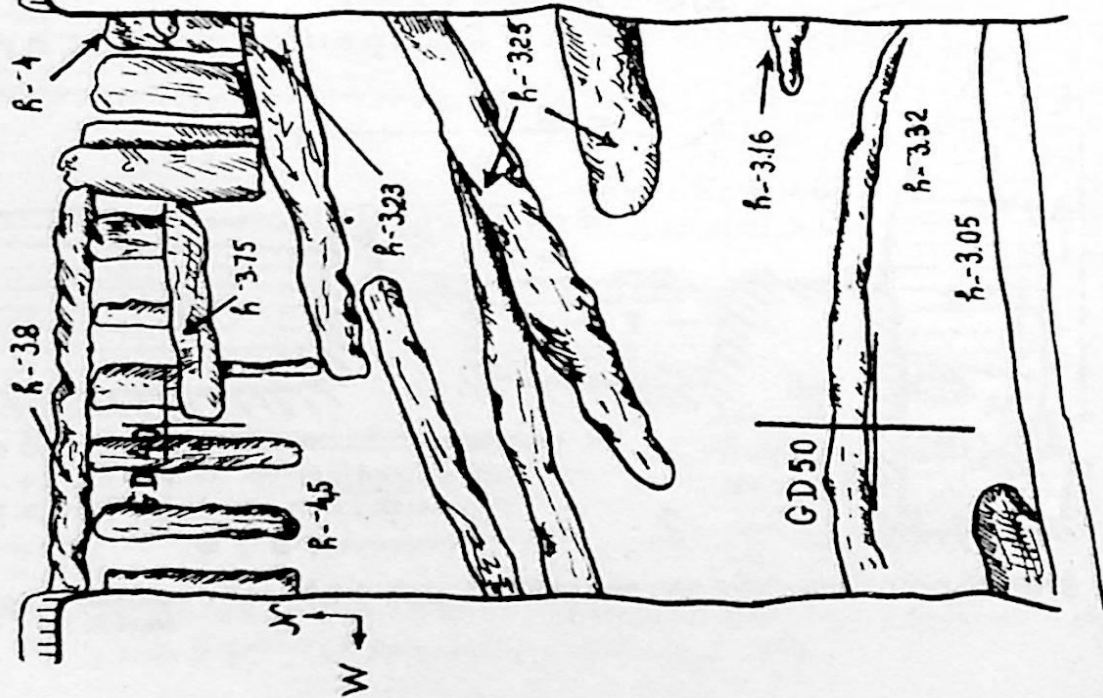
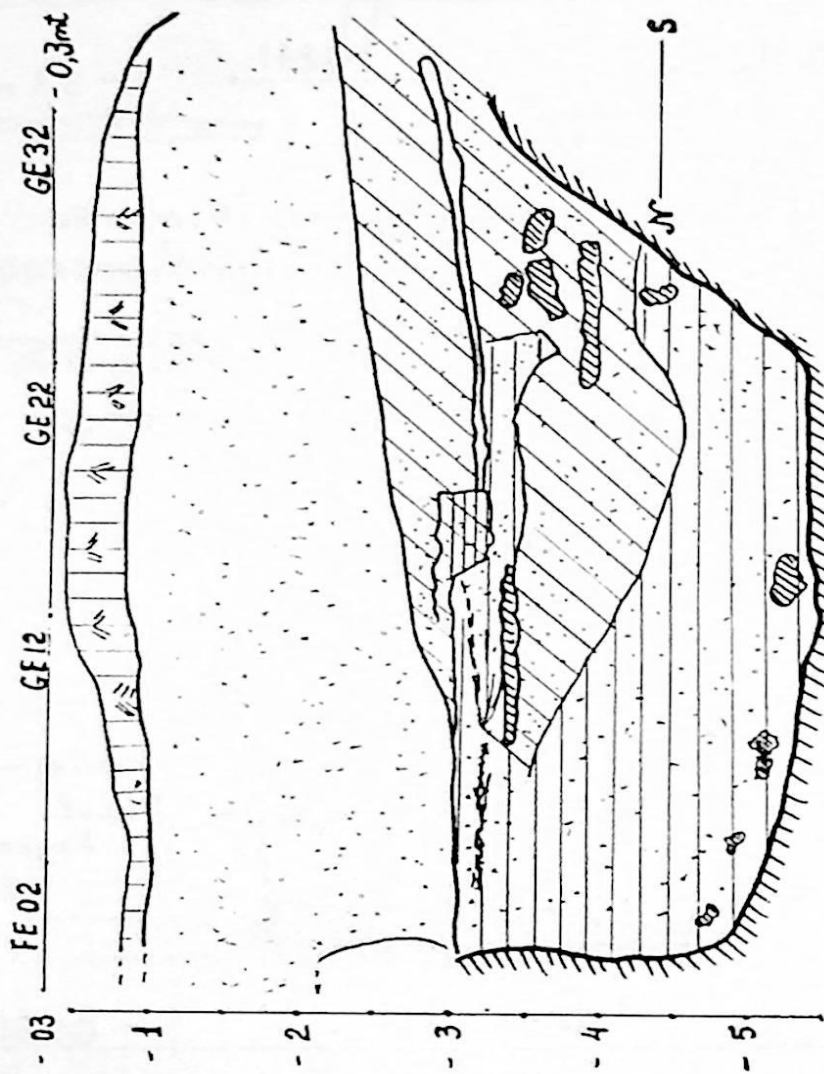
9

10

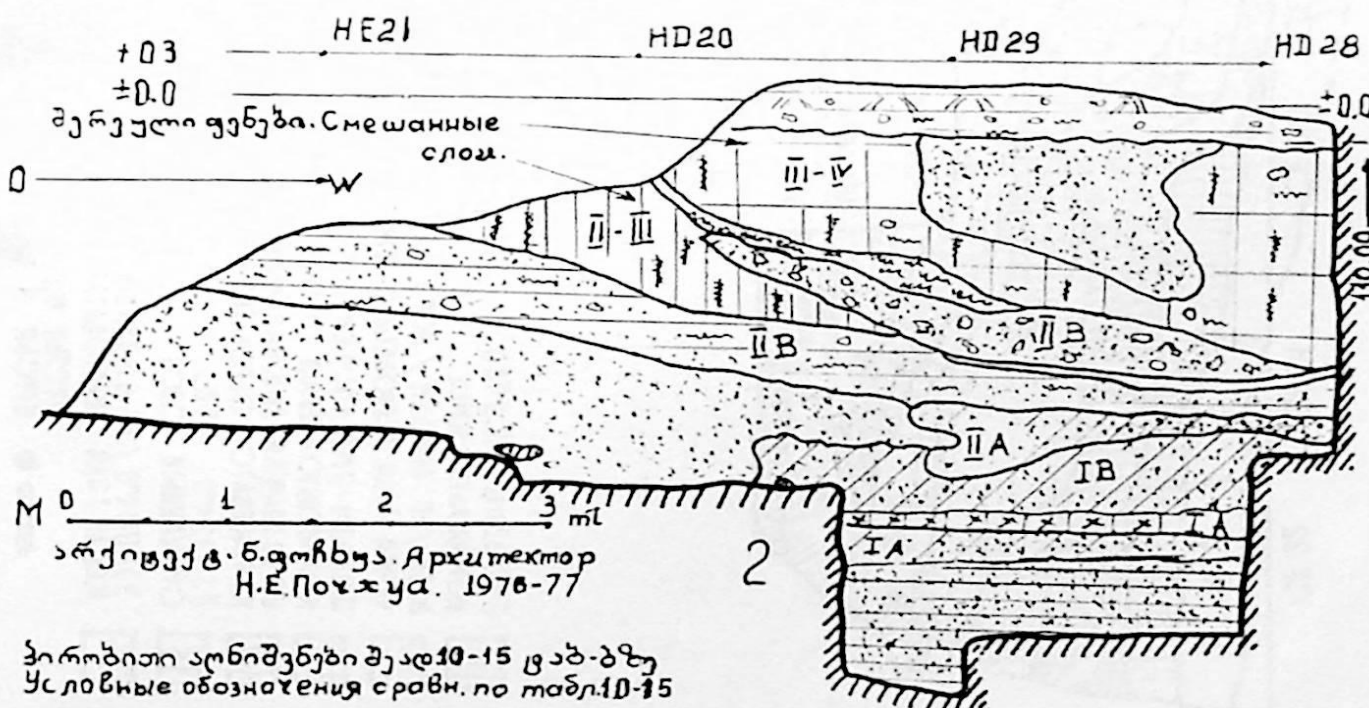
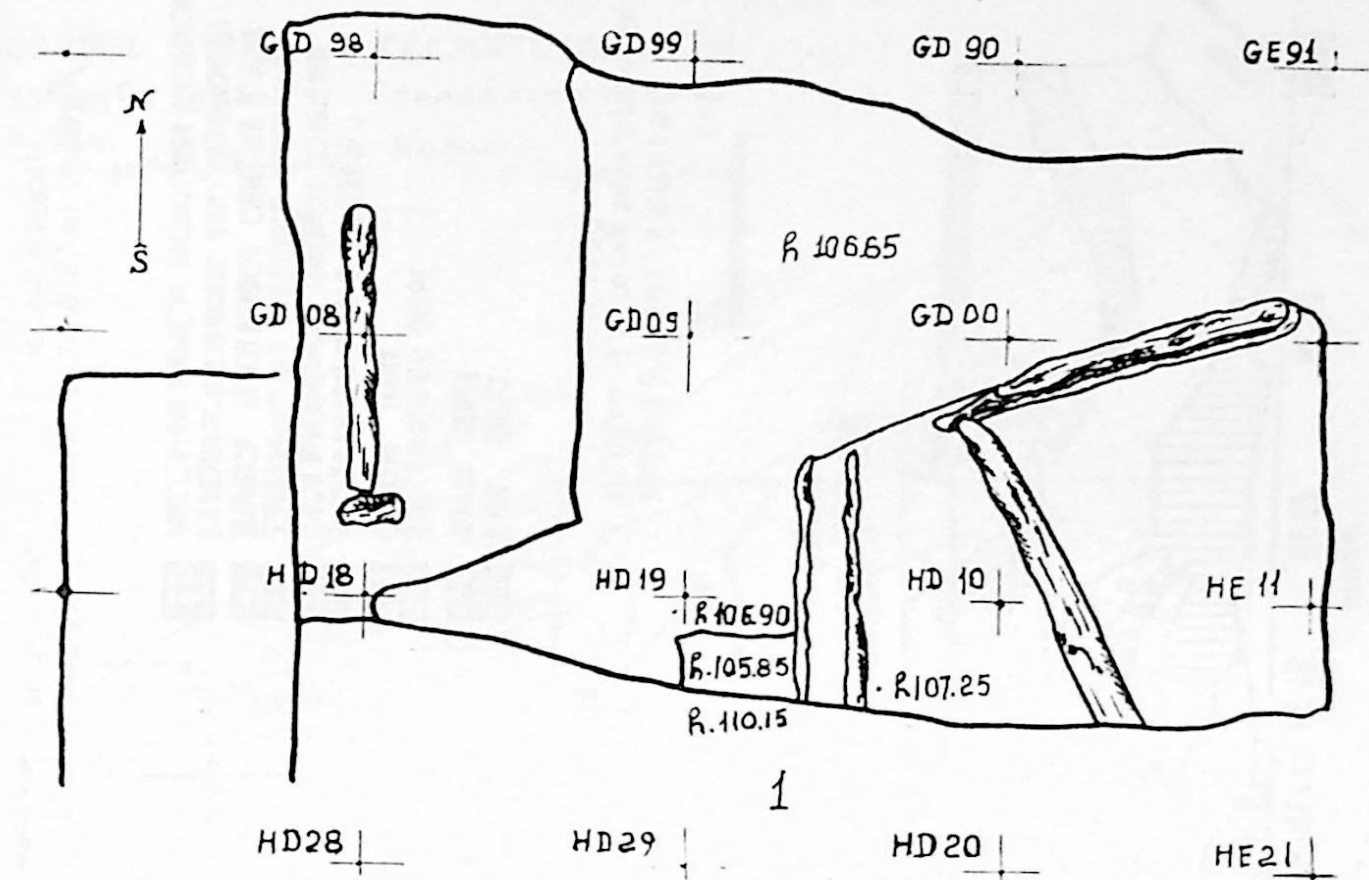

1

2

საქართველოს ბ.გ.მ.ბ.ს.
 არქიტექტორი ნ.ე. პოგოჯა
 1976 (1), 1977 (2).
 შერევაჯ.

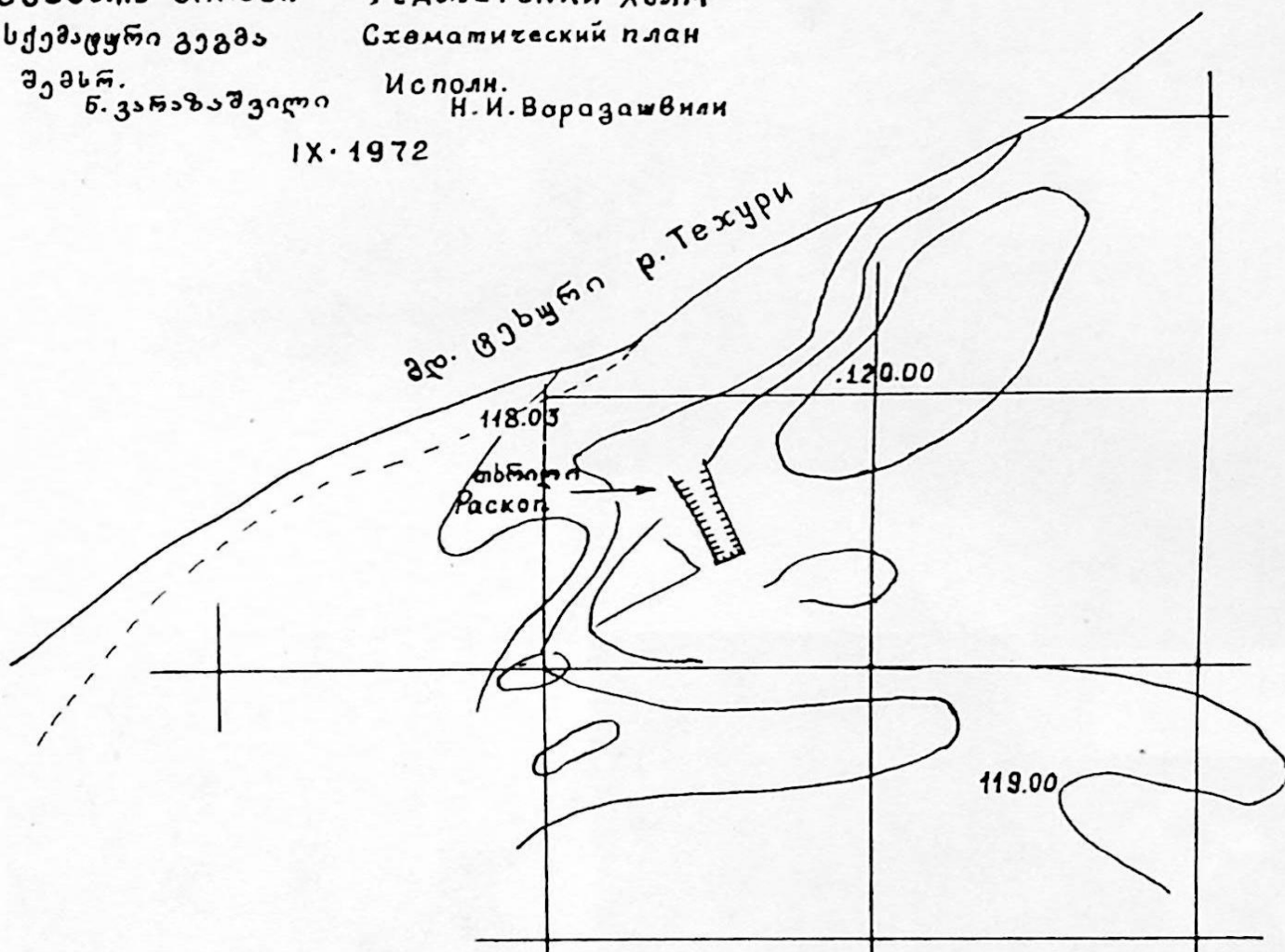
პროექტი არის შედგენილი ს. შინა ნახაზებზე. Условные обозначения см. на предыдущем листе.

ბეჯეთის ბორცვი   ГЕДЖЕТСКИЙ ХОЛМ
 სქემატური გეგმა   Схематический план
 შემსრ.   Исполн.
 ბ. ვანაზაშვილი   Н. И. Варагашвили
 IX. 1972

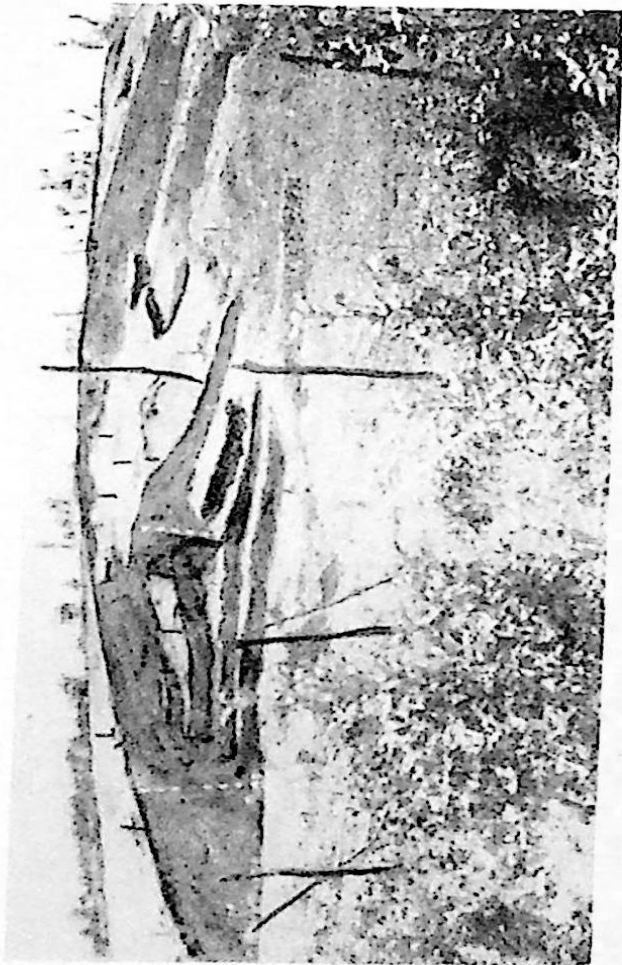

1

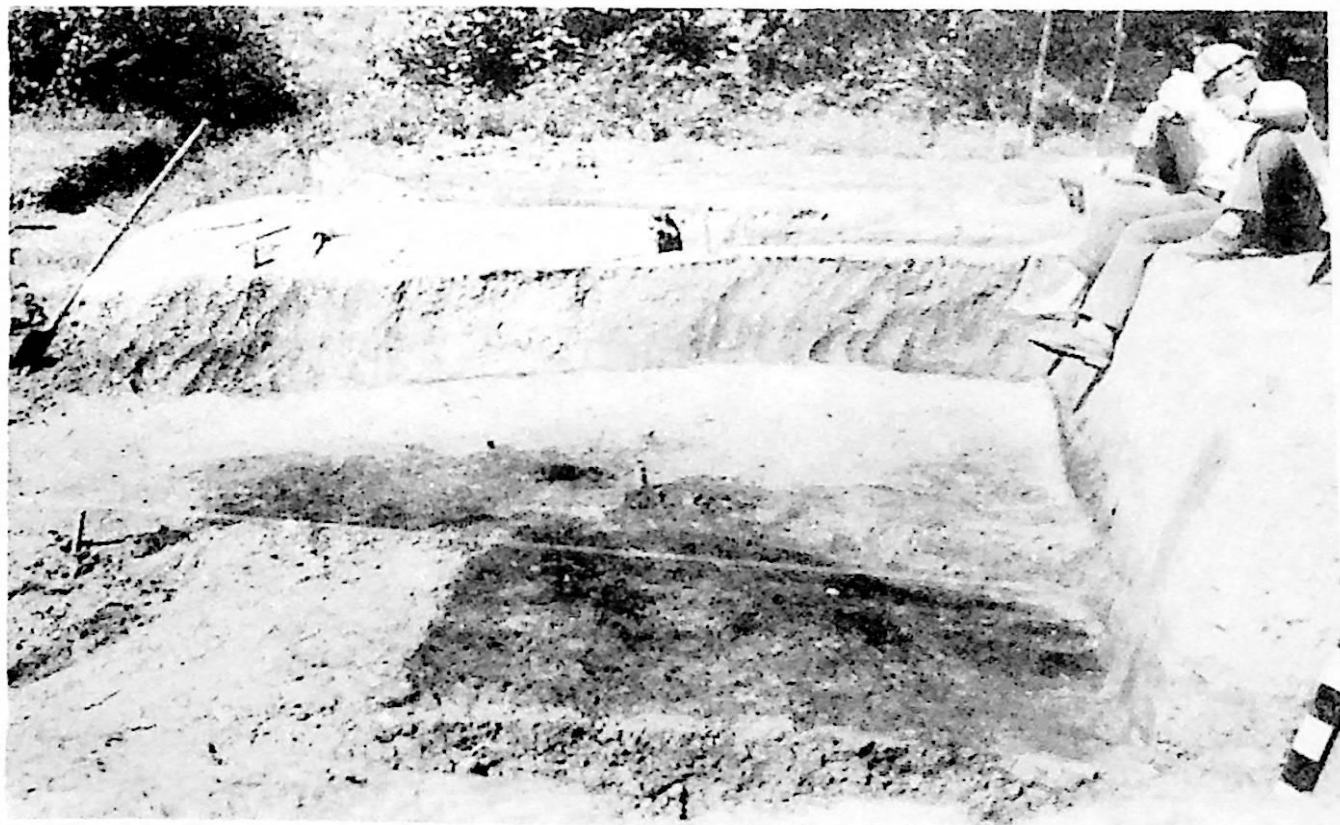

2 3

1

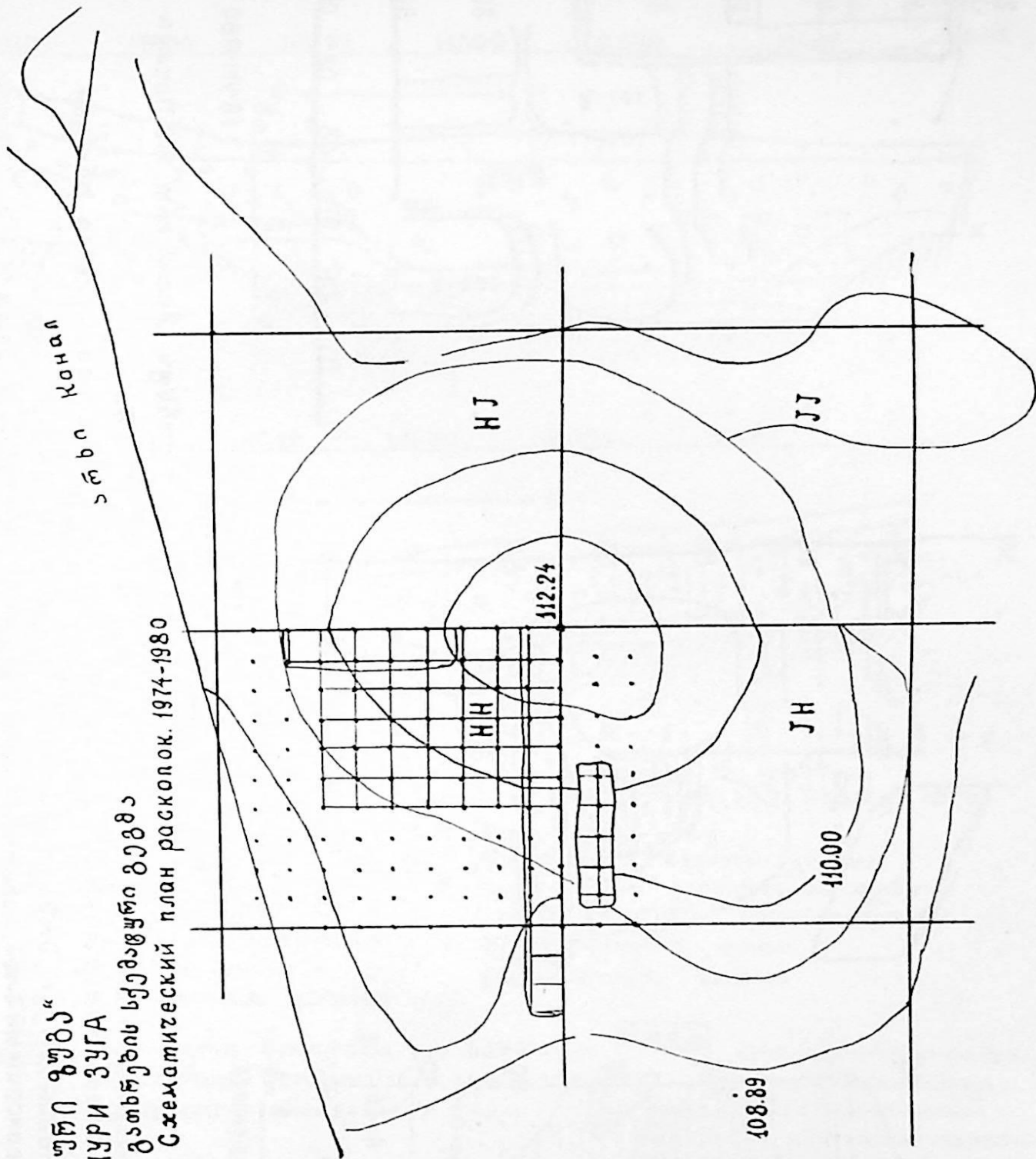
2

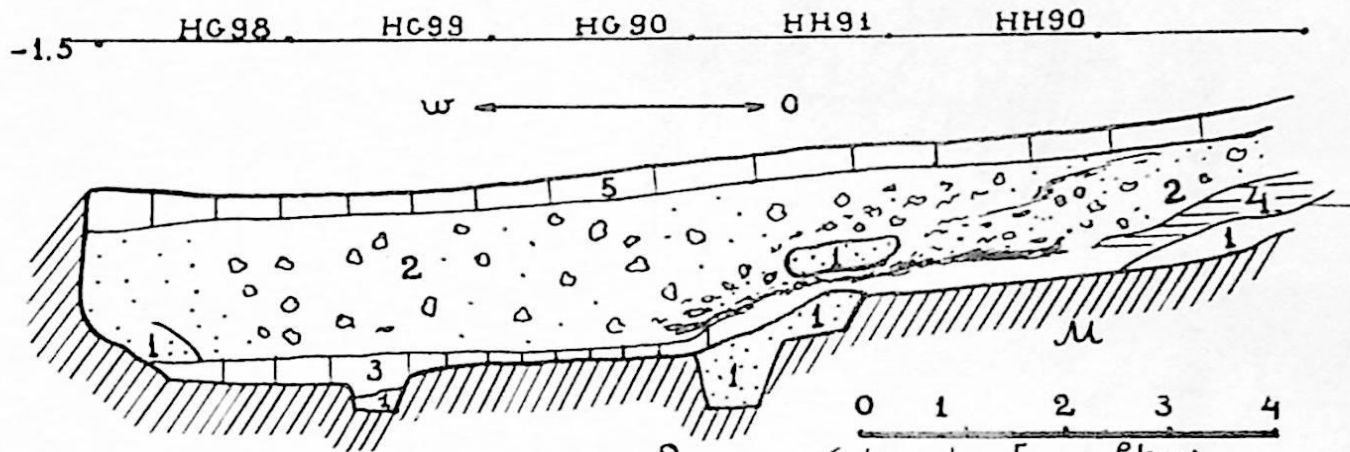
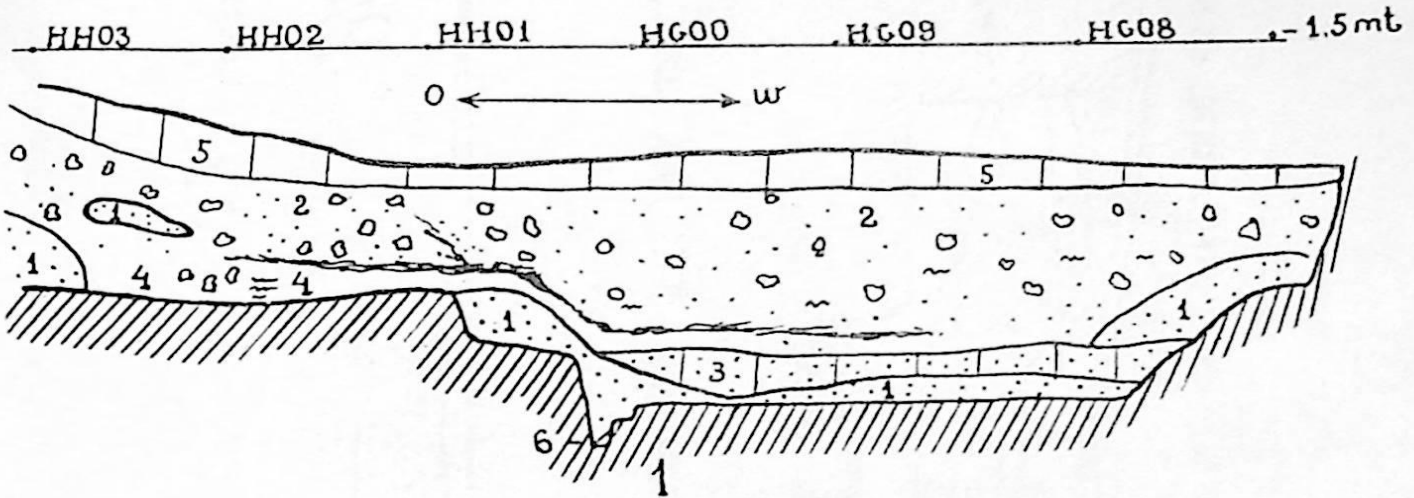
„კაქაულური გუბა“
„КЕКЕЛУРИ ЗУГА“

გათხეობის სქემატური გეგმა
Схематический план раскопок. 1974-1980

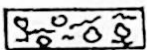

2

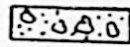
არქიტექტ. ბ. ფრხვა
 Архитект. Н.Э. Потхуа 1979

- 1. ყვითელი თიხა
- 2. Желтая глина
- 2. ნახაზირალი ფენები
 Слой соследами
 пожара
- 3. მრუდობრივ თიხა
 Коричневая глина

- 4. შავი მინის შრე
 Прослойка черной земли
- 5. მრუდობრივ კორიკოვანი ფენა
 Коричневатый дерновый слой
- 6. მონაცრისფრო თიხა
 Сероватая глина

მძლავრი ბატყაში რა ნახშირი
 Мощные остатки пережженной
 глинной обмазки и угля

ბატყაშენარევი რა მთ-
 უვითარო თიხაბარევი
 ფენა. Слой с включением
 желтой глины и переж-
 жженной глинной обмазки

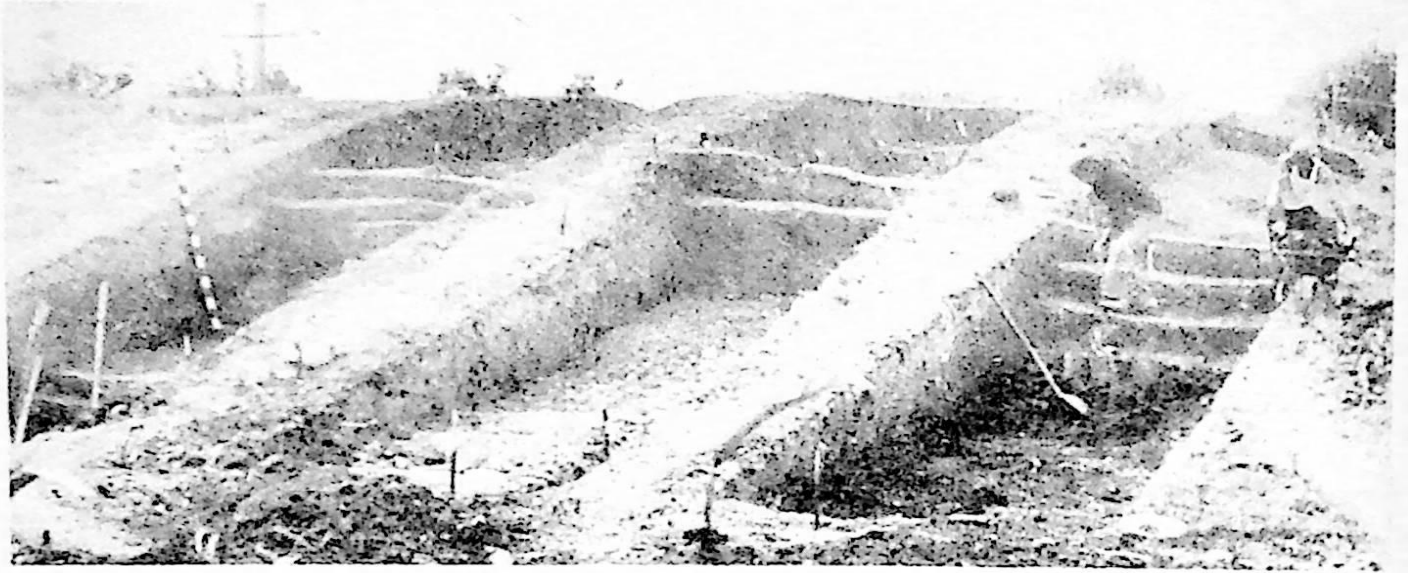
1

10

2

1

2

3

„ბაჭვილი ზუგა“

НАЗВИС ЗУГА

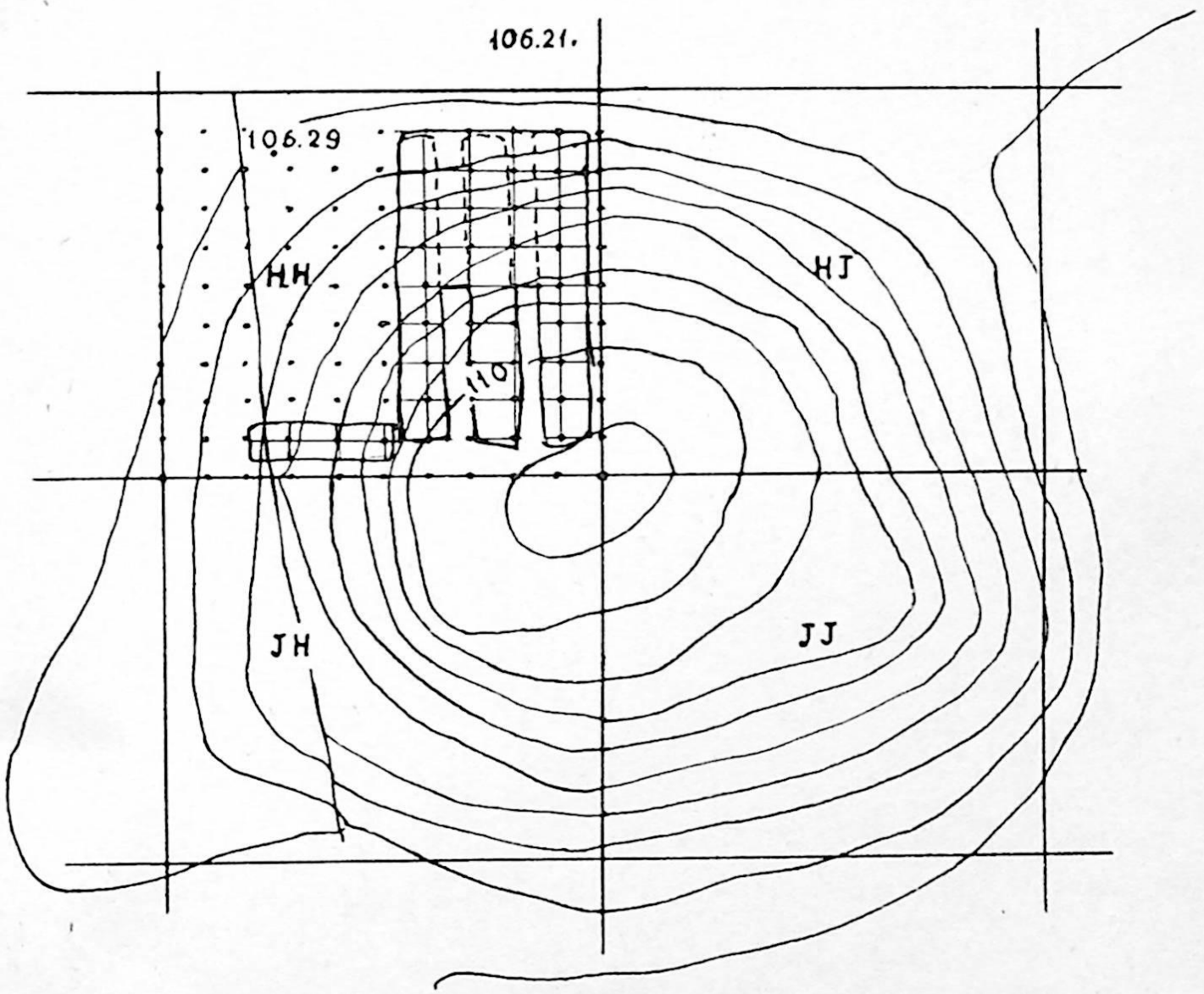
გათხრების სქემატური გეგმა

Схематический план раскопок

1981

შემსრ. ნ. ვარაზაშვილი, ნ. თორხუა

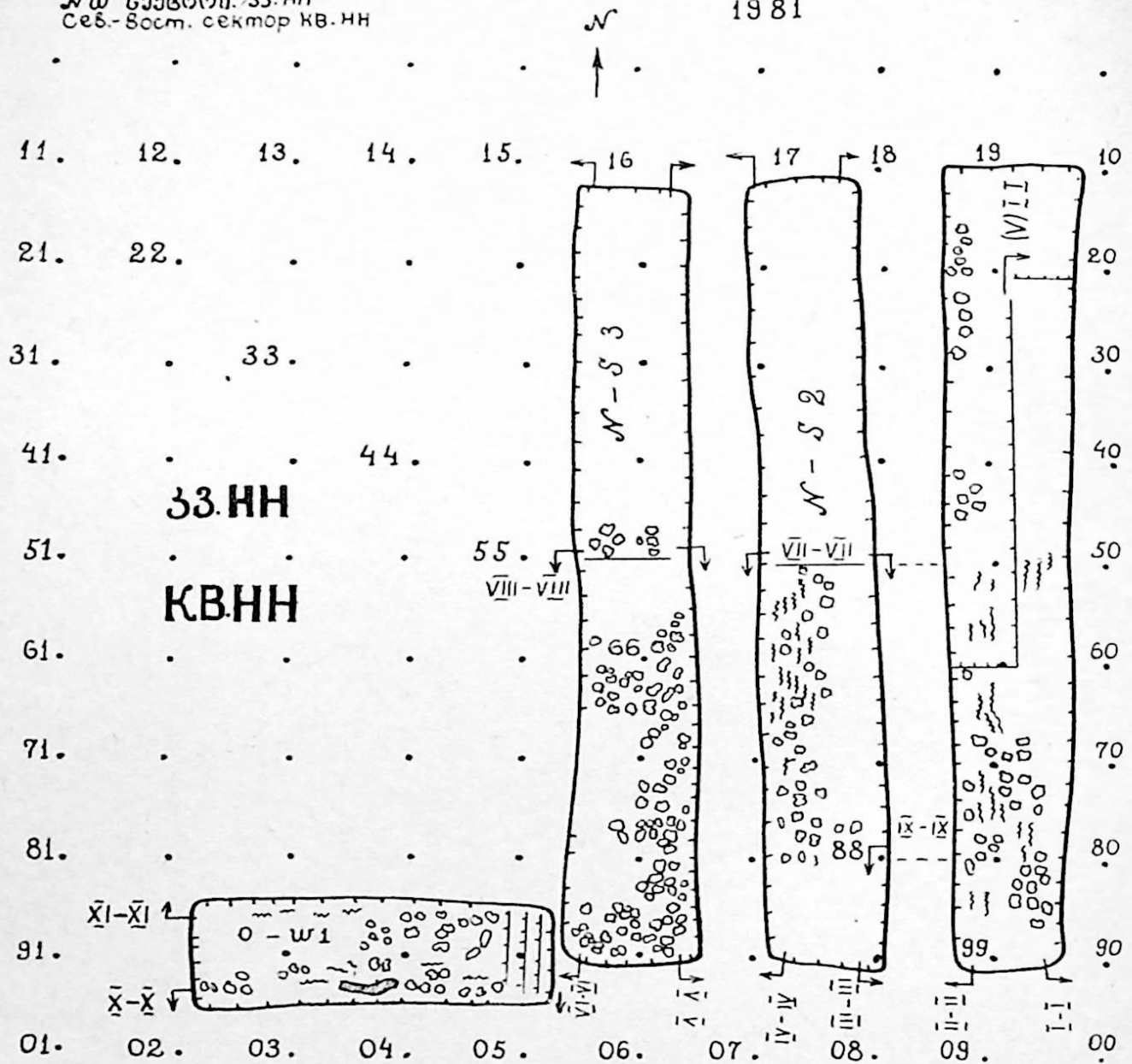
Исполн. Н.И. Варазашвили, Н.Е. Торхуа

„ნაჭვის ზუგა“
 НАЧВИС ЗУГА
 № 17 სპეცთი. 33. HH
 Сед.-Сост. сектор КВ. HH

ბათნაბის ბეჭა
 ПЛАН РАМКОВОК
 № 1981

არქიტექტ. Б. ფოჩხუა
 Архитект. Н.Э. Потаха

М 0 1 2 3 4 м

შლიან. — — ბათნაბი
 обмазка — — სის ნაშთი
 — ნახშირი. Уголь — Остаток
 — — სის ნაშთი
 — — Остаток
 — — სის ნაშთი
 — — Остаток
 №-S1, №-S2, №-S3 — ტრანშეები.
 Траншеи

10   ნი 20 .

ნი 30 .

ნი 40 .

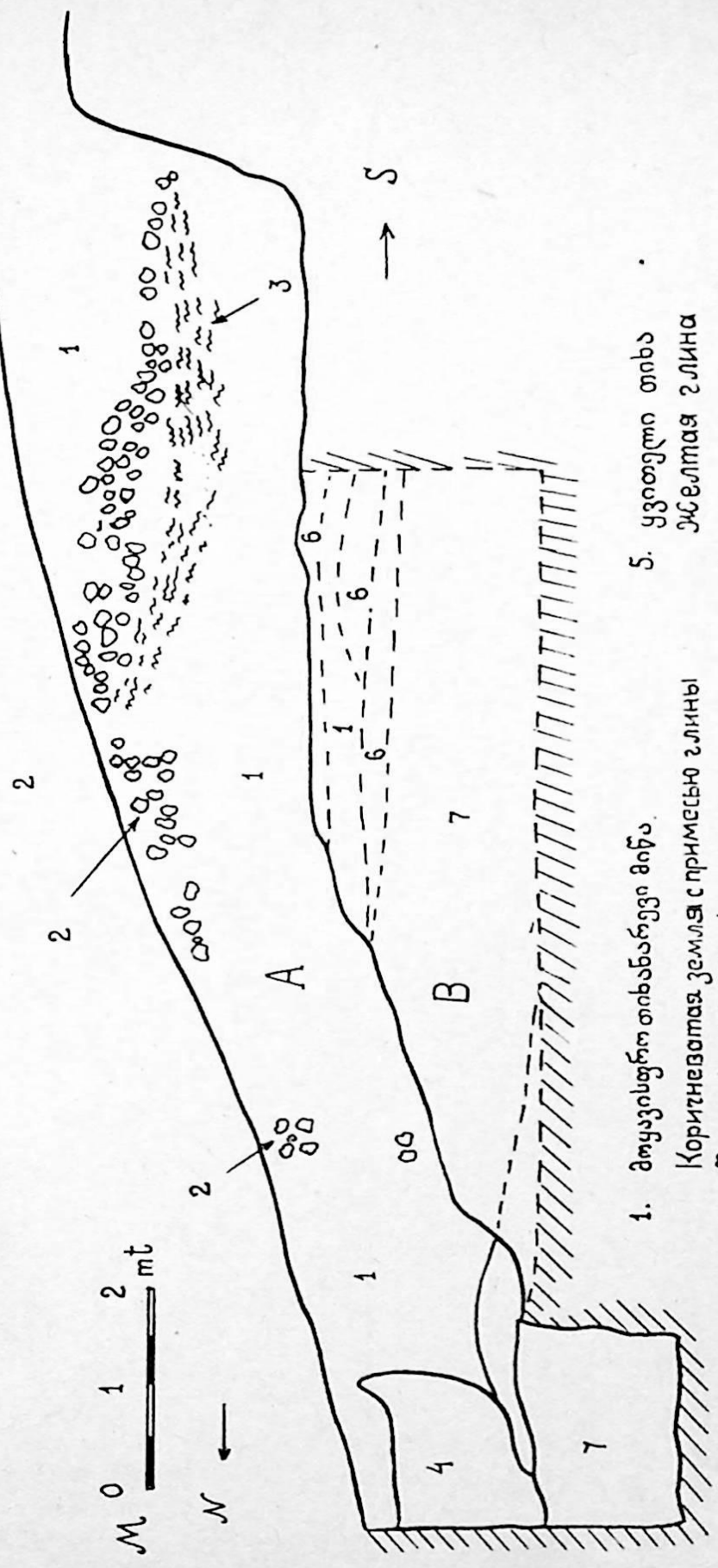
ნი 50 .

ნი 60 .

ნი 70 .

ნი 80 .

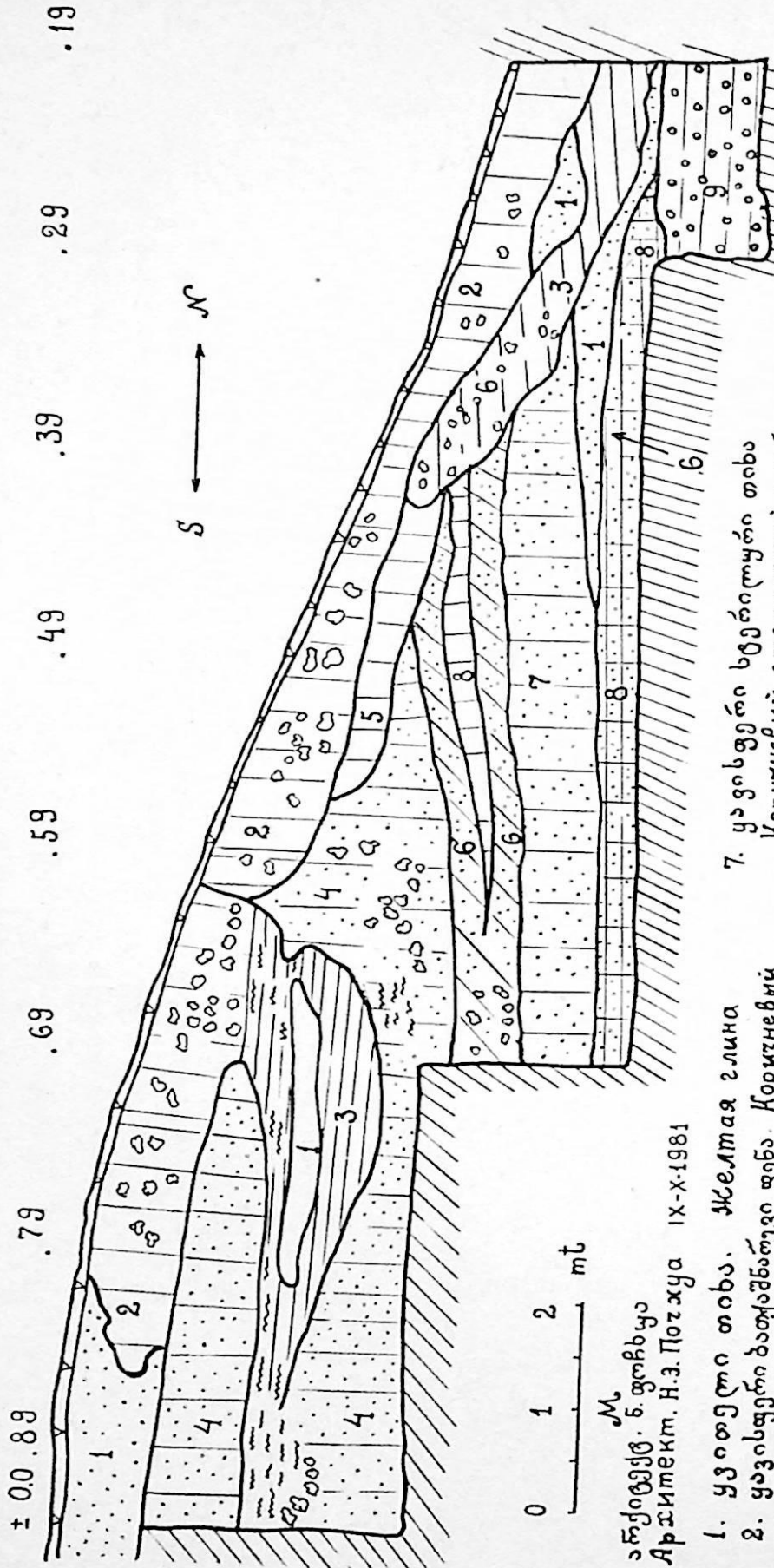
+ 0.00

- 1. მუყაისფრო თიხანარევი მიწა.
Коричневатая земля с примесью глины
- 2. წითური ბაჟის შრეები და ბაჭებები
Прослойки и обломки красноперезажженной глиняной обмазки
- 3. ხაშინის შრეები
Прослойки угля
- 4. მოშავო თიხანარევი ფენა
Жерноватый слой с примесью глины
- 5. ყვითელი თიხა
Желтая глина
- 6. მონაცრისფრო თიხა
Сероватая глина
- 7. მუქი-ყვლისფერი თიხის ფენა
Слой темно-коричневой глины

ნაჭკის გზება   ნაწვის ზუგა
ჭრილი I-I   Разрез I-I

არქიტექტ. ბ. ფოჩხუა
Архитект. Н. Поздур
x. 1981

აქტივობ. ნ. ფიჩხია
 არქიტექტ. ნ. პოჯუა IX-X-1981

1. ყვითელი თიხა. Желтая глина
2. ყავისფერი დათუშნარული ფენა. Коричневый слой с обломками глиняной обмазки
3. მთავალ ფენა. Черноватый слой
4. ყავისფერი თიხა. Коричневая глина.
5. მთავალნარული ფენა. Коричневатый слой.
6. მონაცრინარული თიხა. Сероватая глина.

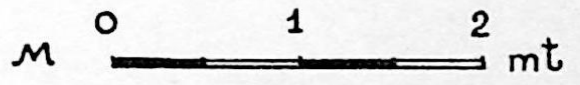
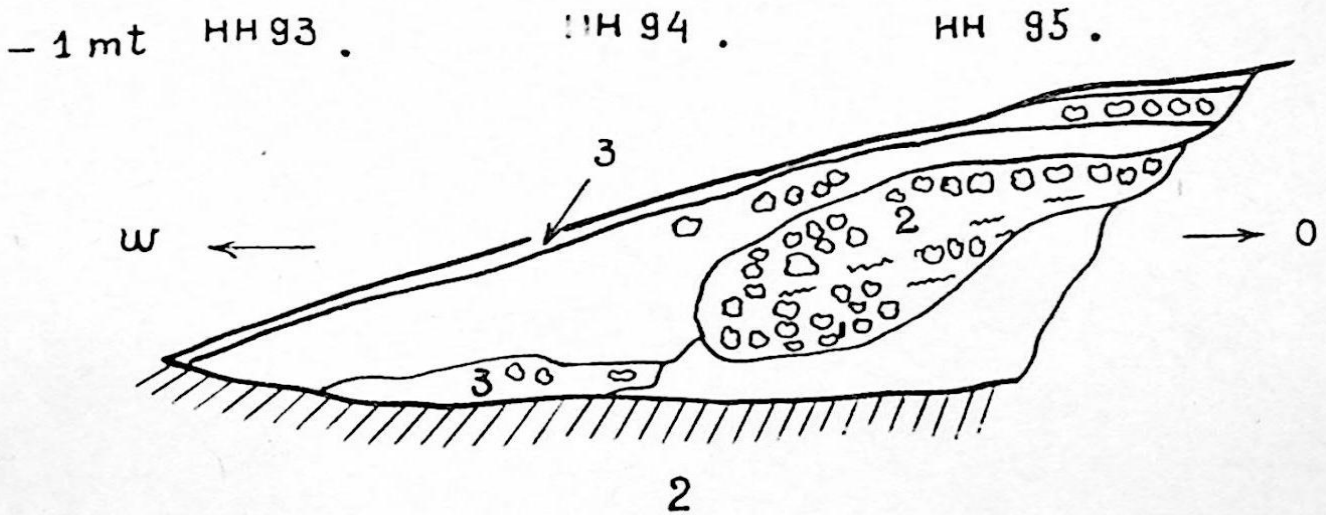
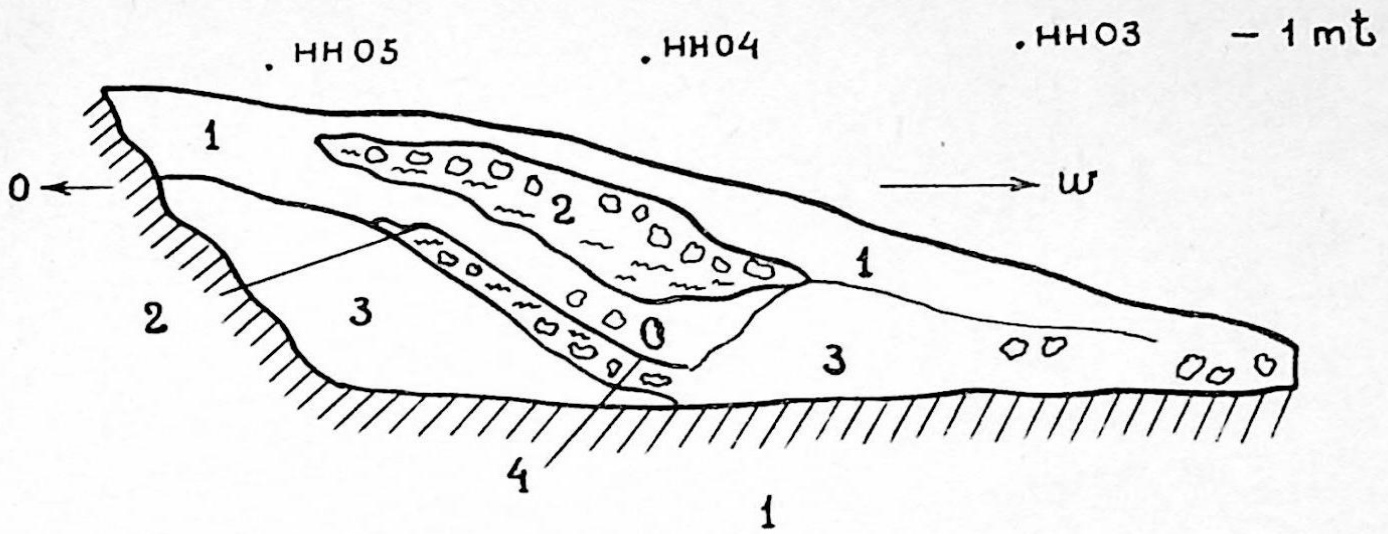
7. ყავისფერი სტრინარული თიხა
 Коричневый стерильный слой
8. მუქი მთავალნარული თიხა. Темно-коричневатый слой
9. მუქი მთავალნარული კვანარული თიხის გრარული
 Темно-коричневатый грунт с включениями камня

ბათქამი
 Обломки глиняной обмазки

ნახინი
 ყვალა

ნუნარული კვანარული
 Мелкий булыжник

კორინი ფენა

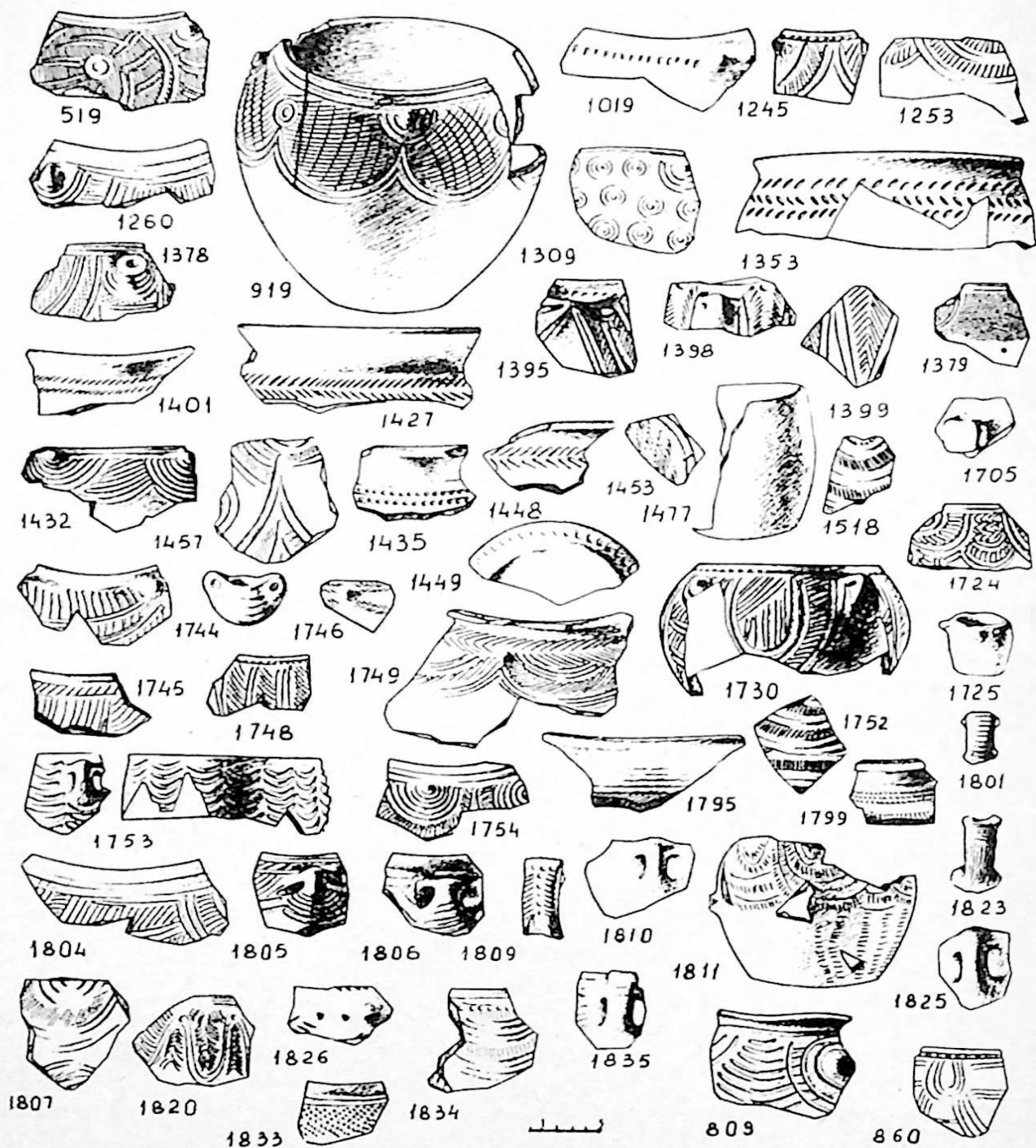
არქიტექტ. ნ. ფოჩხუა

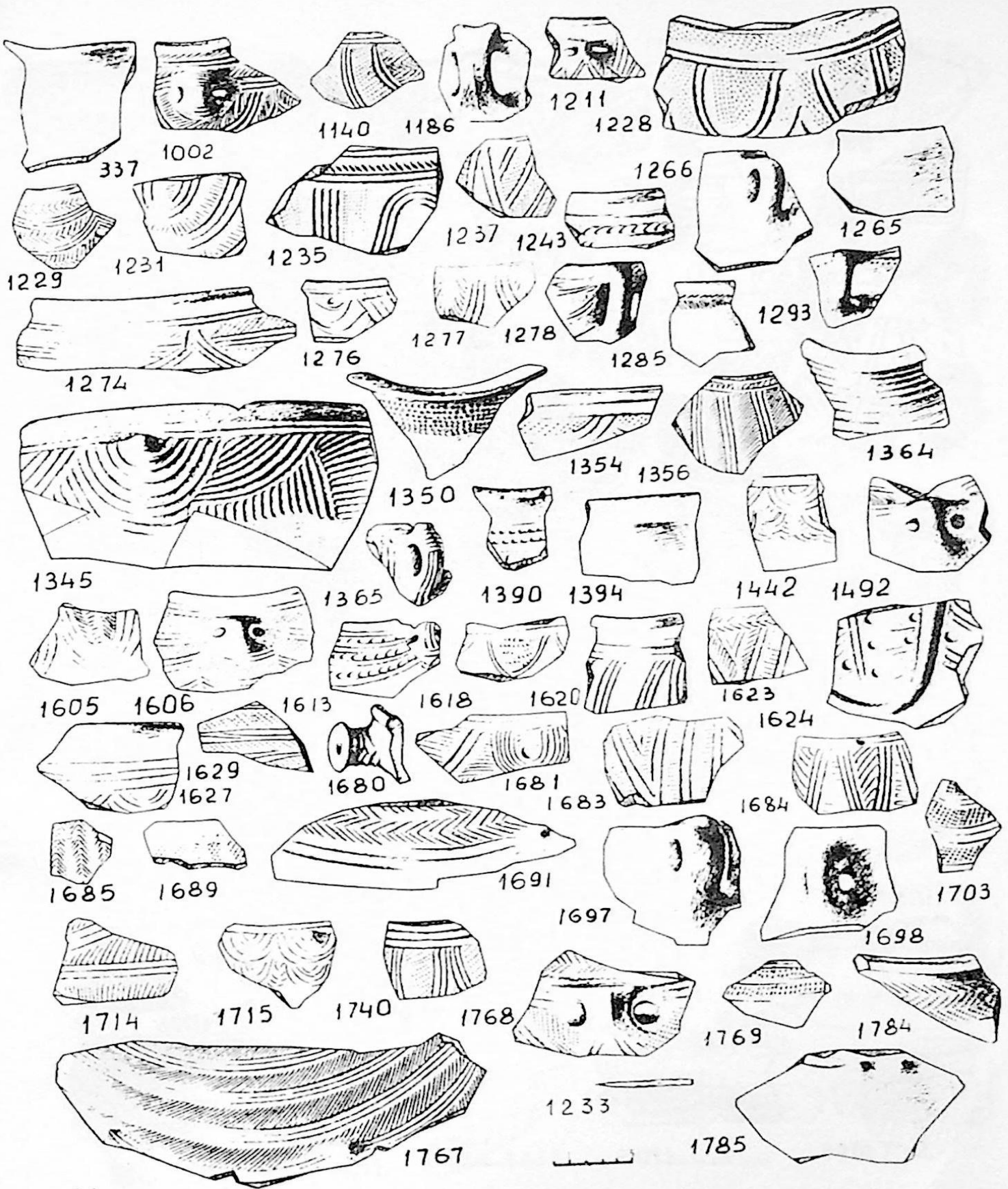
Архитект. Н. Э. Погжуга
X-1981

- 1. მოყავისფრო - მოყვითალო ფენა
Коричневато-желтоватый слой
- 2. მძლავრი ბაძეაში; ხახშირი
Мощное наслоение переквашенной глиняной обмазки

- 3. მოყავისფრო ფენა
Коричневатый слой
- 4. რიუს ქვა
Булыжный камень

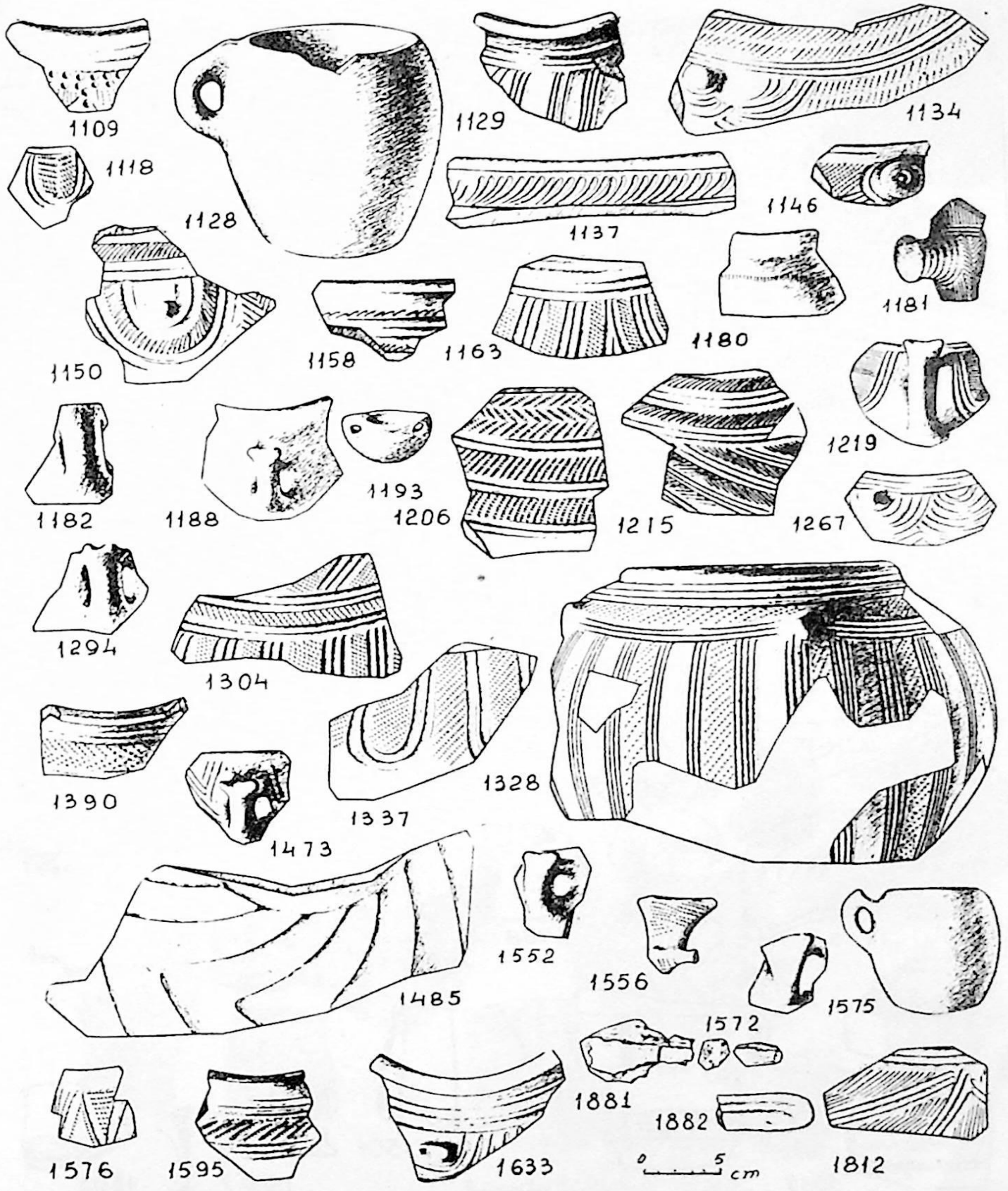

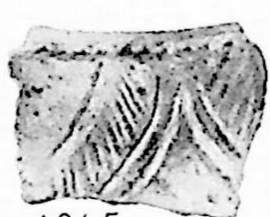

1245

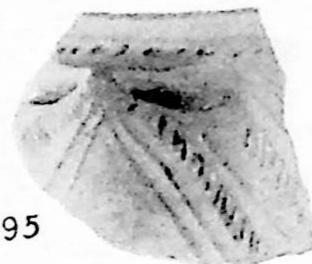
1247

746

1378

1395

809

1427

1724

839

866

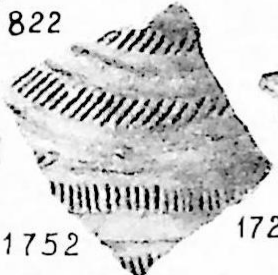
942

1705

1744

1752

1725

881

1748

1806

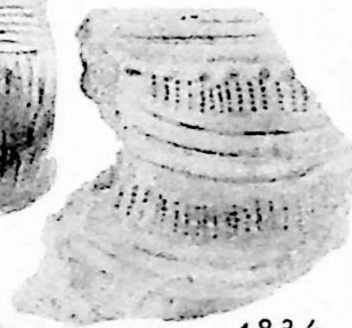
1309

1801

1823

1834

1761

2029

2046

2498

1835

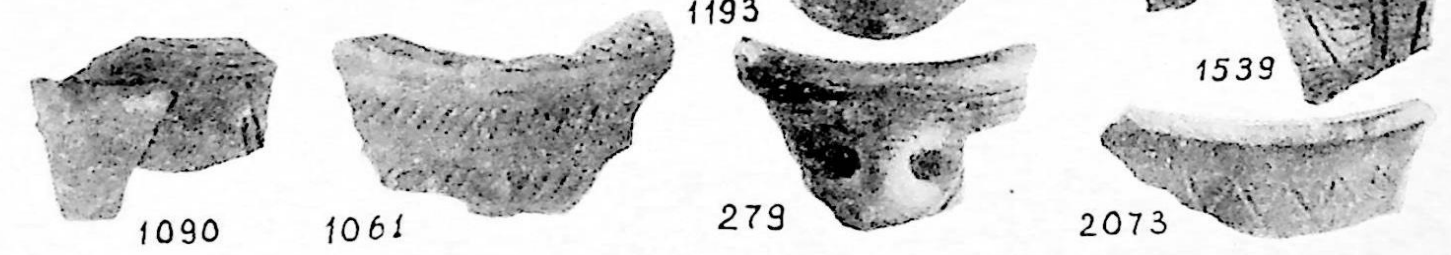
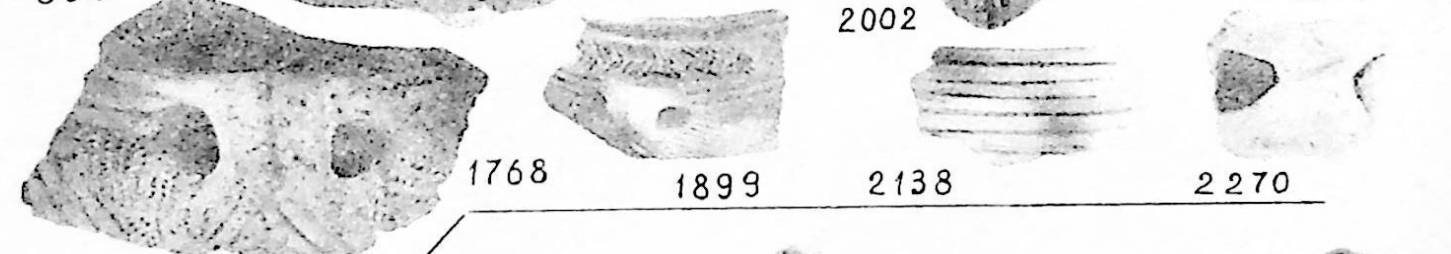
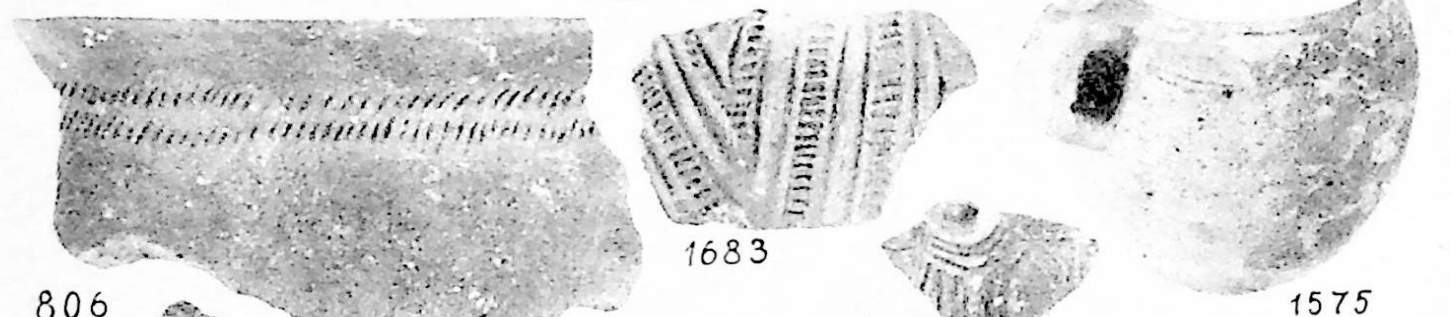
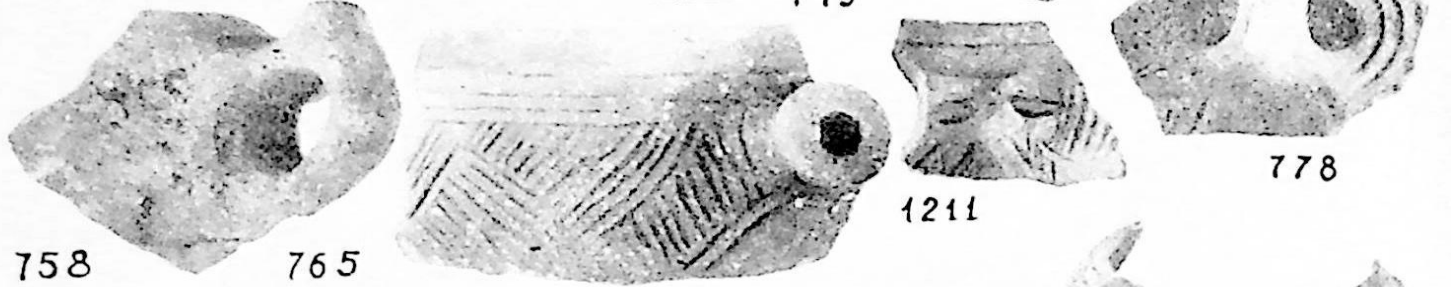
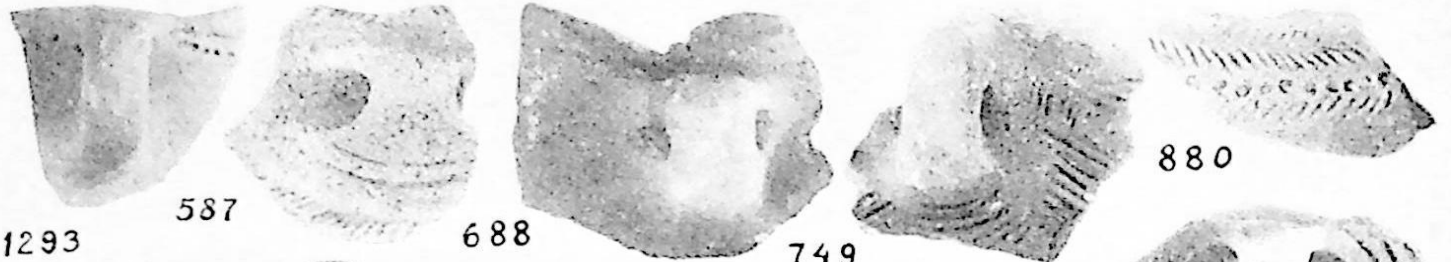

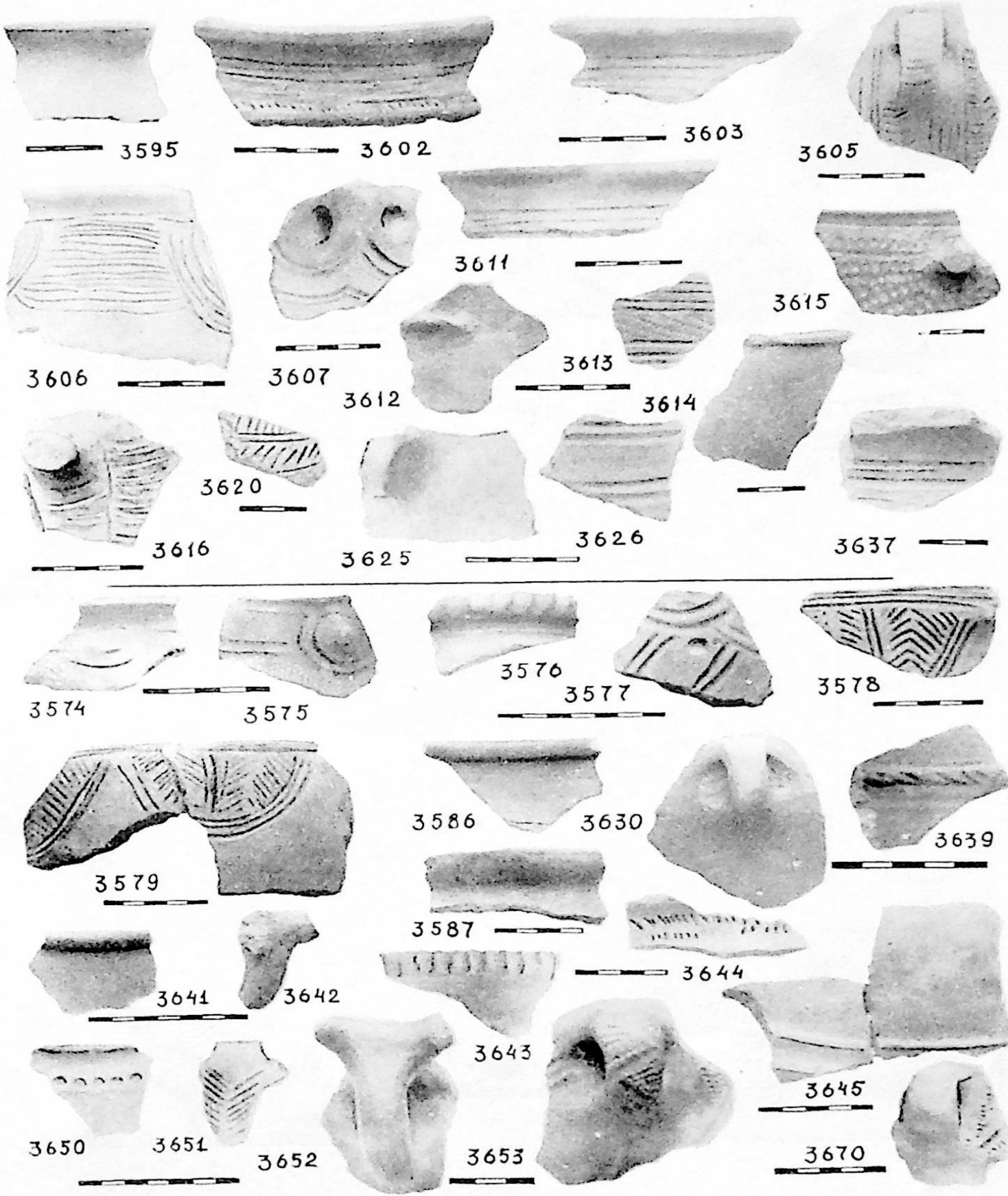
1926

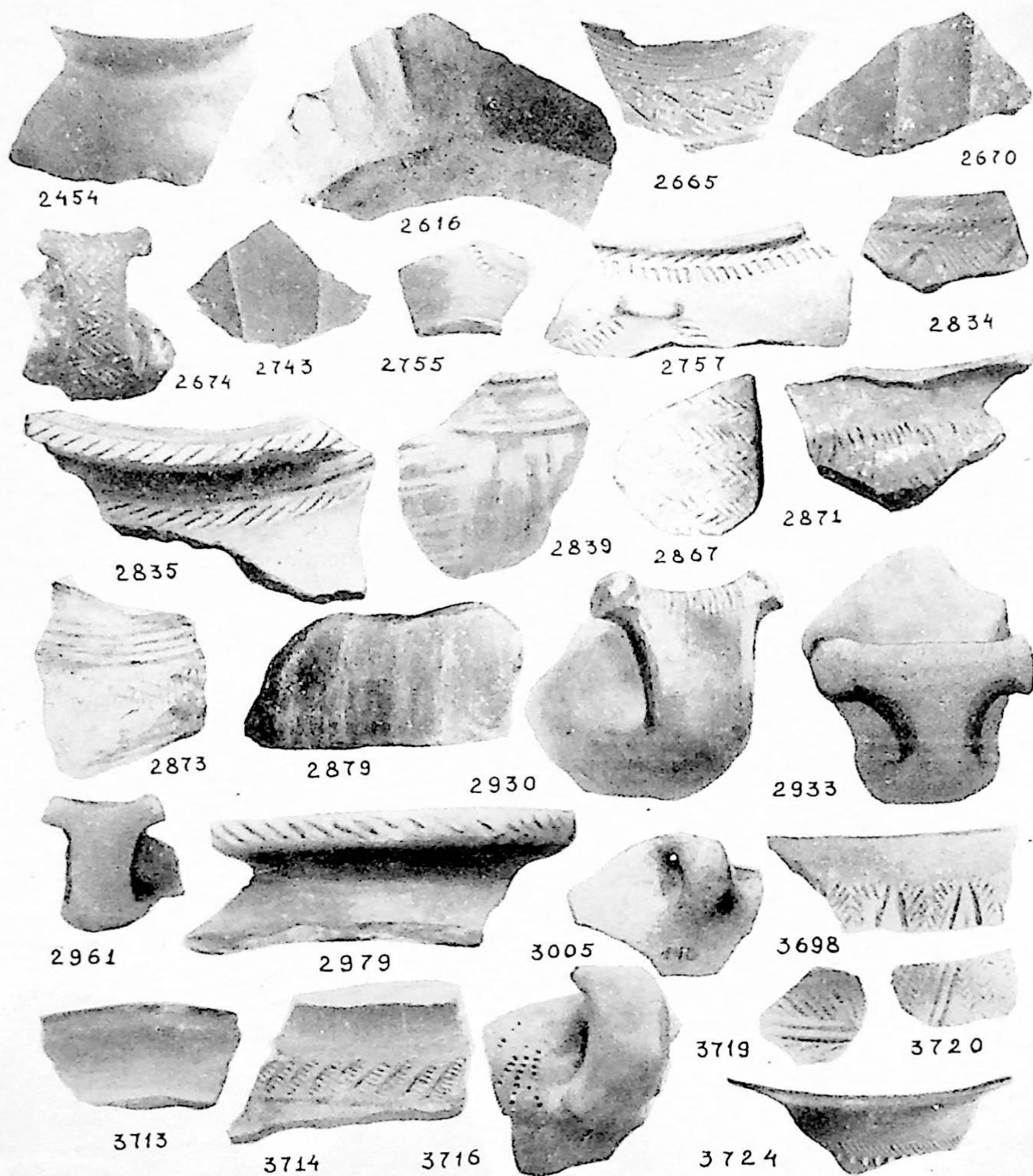

1753

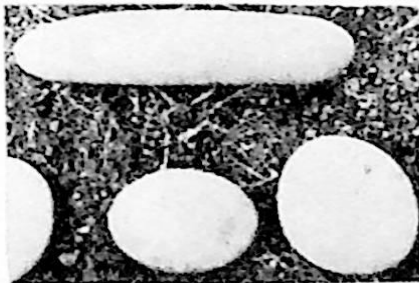
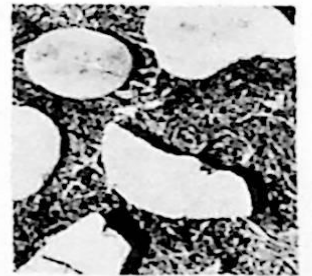
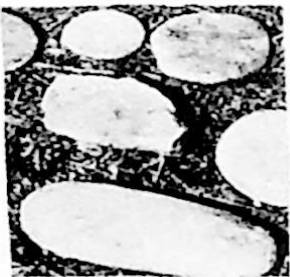
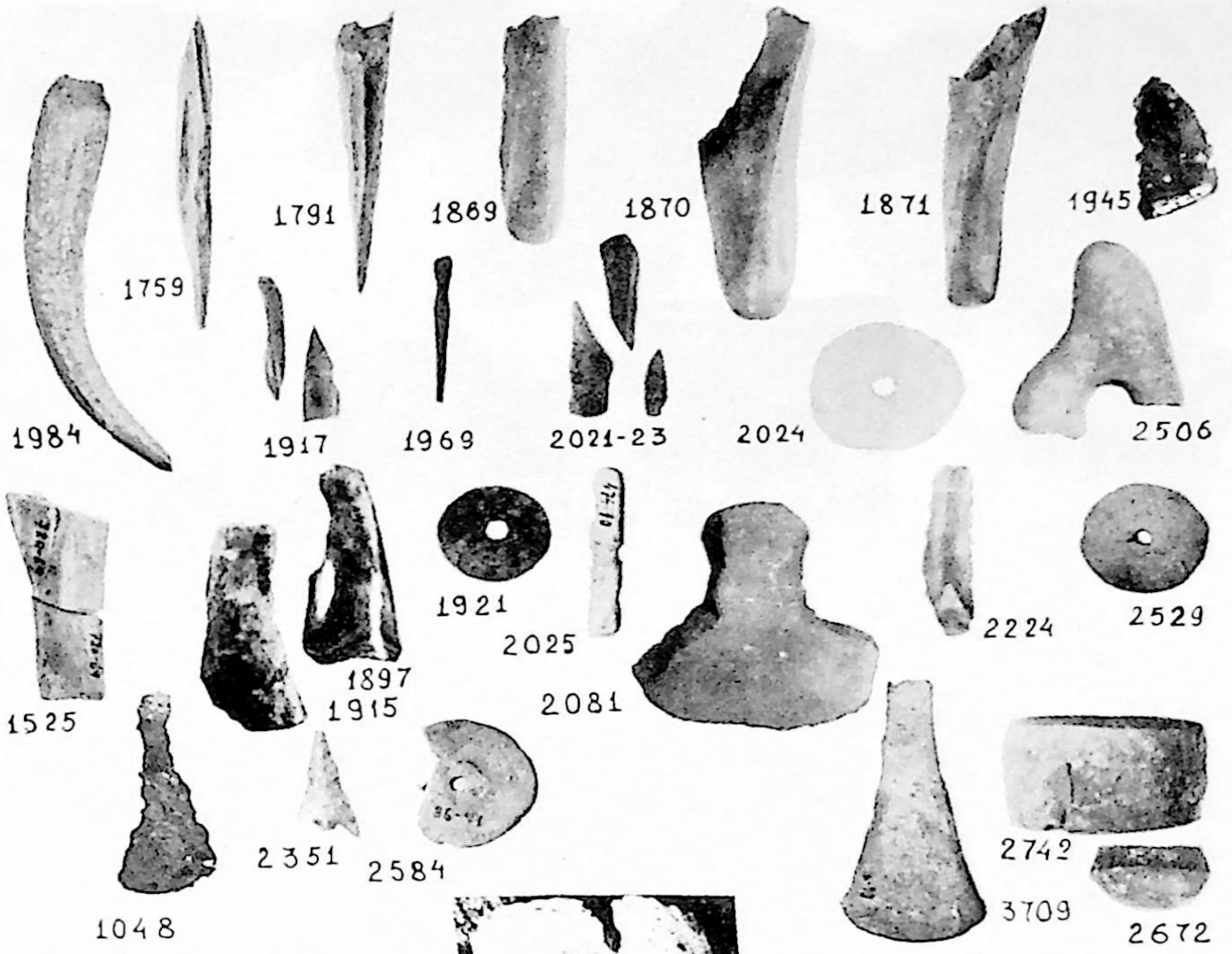

4

8

7

9

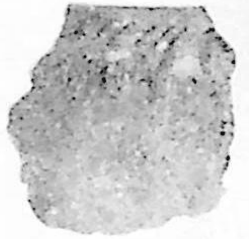
102

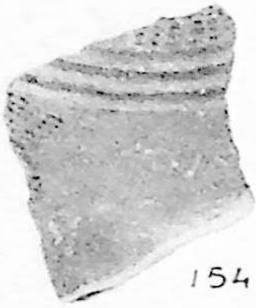
102

141

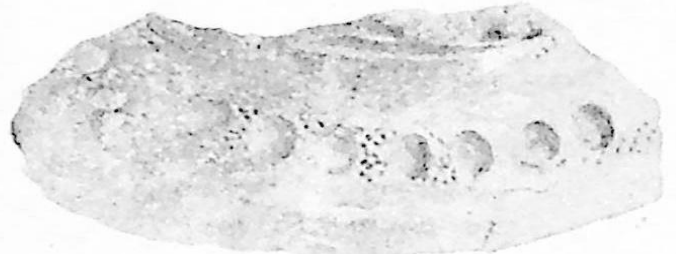
143

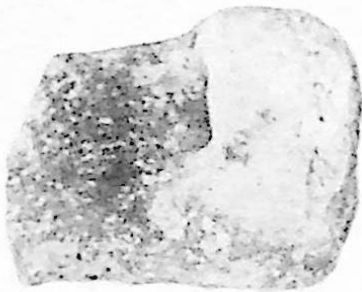
154

181

183

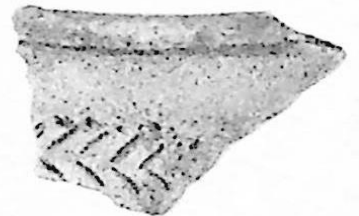
196

275

294

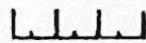
271

271

274

282

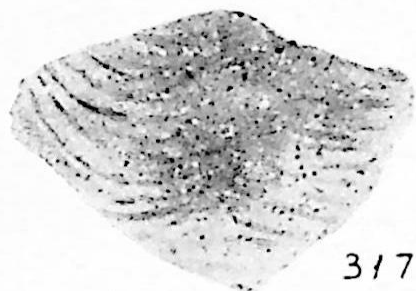
284

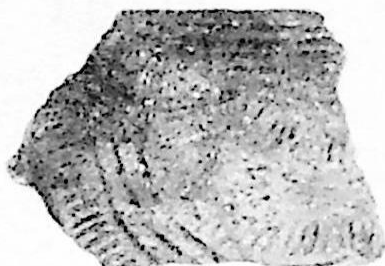
289

310

317

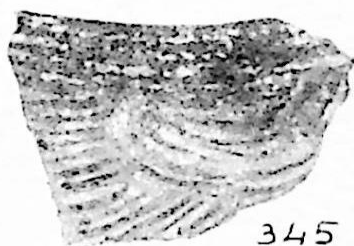
321

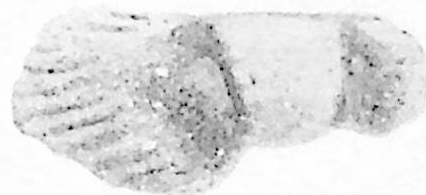
322

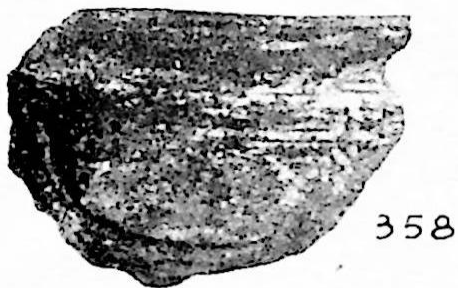
324

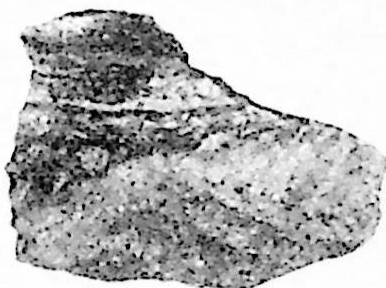
345

350

358

364

367

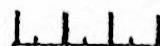
369

373

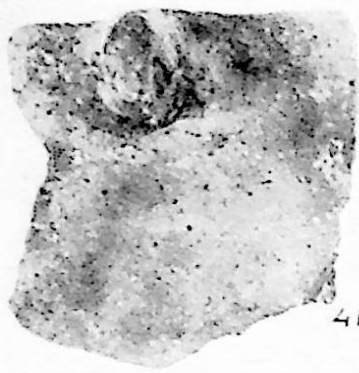
404

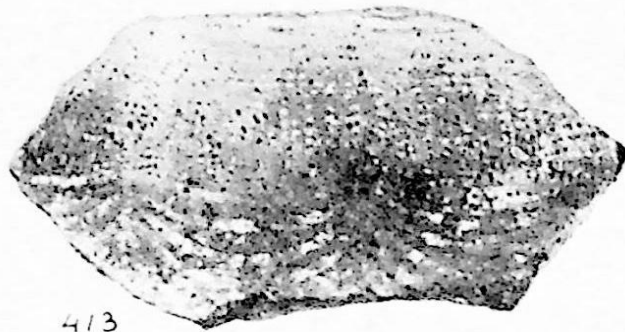
4r8

410

413

415

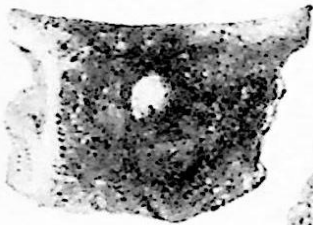
423

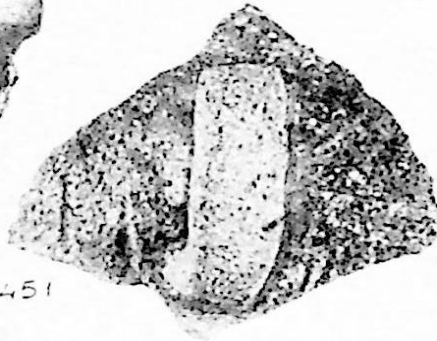
430

434

445

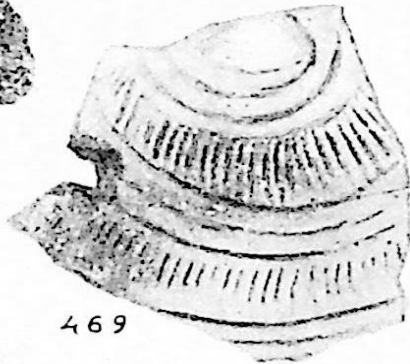
451

452

468

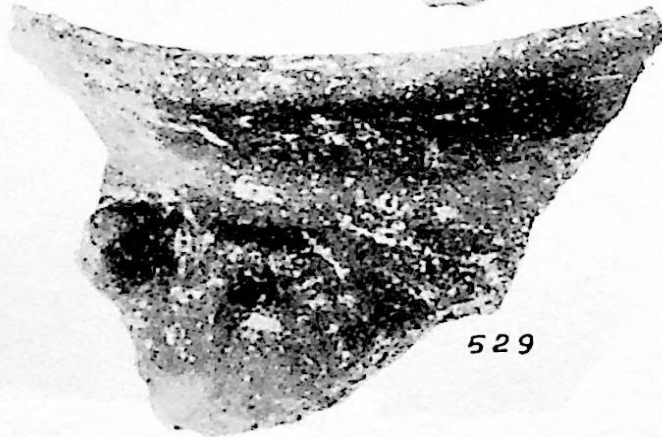
469

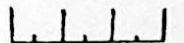
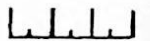
470

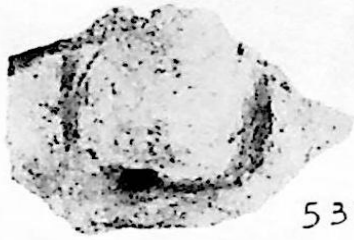

520

529

537

538

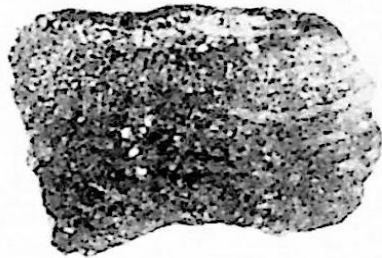
548

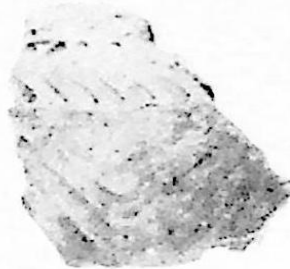
550

553

561

565

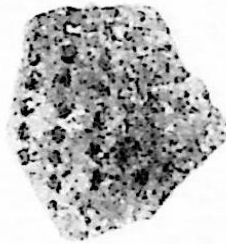
571

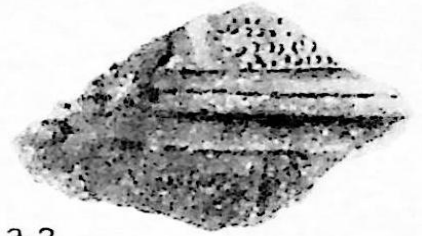
587

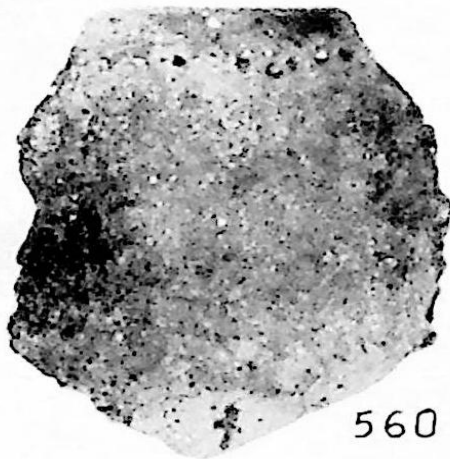
625

631

632

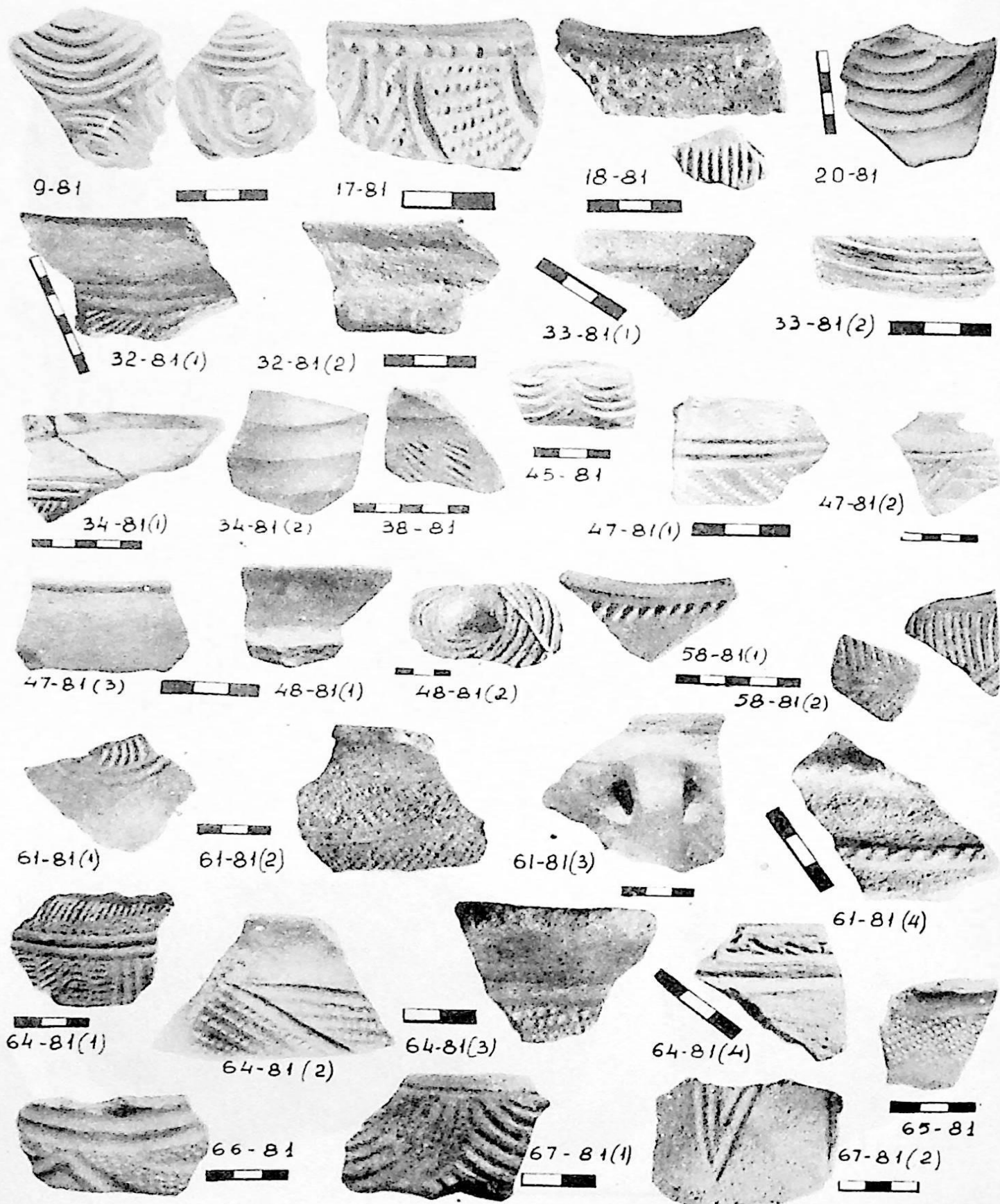

560

563

69-81(1)

69-81(2)

69-81(3)

72-81(1)

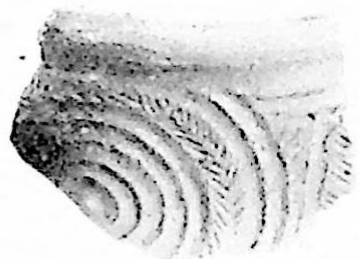
72-81(2)

72-81(3)

72-81(4)

153-81

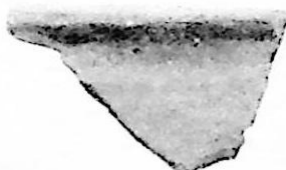
156-81(1)

154-81(1)

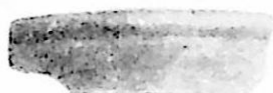
154-81(2)

156-81(2)

79-81(1)

79-81(2)

79-81(3)

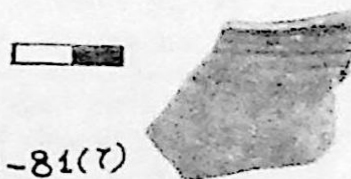
79-81(4)

79-81(5)

79-81(6)

79-81(7)

ზინაარსი

შესავალი	3
--------------------	---

პირველი თავი

ძველთა დახასიათება. ვათხრების მსვლელობა. სტრატეგრაფია	6
ნოსირის ნამოსახლარი	6
„კეკელური ზუგა“	25
„ნაჭვის ზუგა“	34
ნოსირი-მუხურჩის ჯგუფის სხვა ნამოსახლართა კულტურული ფენები	36
ვათხრების მეთოდის შესახებ	39

მეორე თავი

ქრონოლოგია	47
----------------------	----

მესამე თავი

ეკონომიკური და კულტურული განვითარების დონე	71
Культура поселений Колхиды эпохи бронзы и раннего железа. Резюме.	86
ლიტერატურა და შენიშვნები	95
შემოკლებათა სია—Список сокращений	100
ტაბულების აღწერილობა	101
Описание таблиц	104
ტაბულები—Таблицы	109

Элгуджа Минаевич Гогадзе

КУЛЬТУРА ПОСЕЛЕНИЙ КОЛХИДЫ ЭПОХИ БРОНЗЫ
И РАННЕГО ЖЕЛЕЗА

(на грузинском языке)

დაიბეჭდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
სარედაქციო-საგამომცემლო საბჭოს დადგენილებით

რეცენზენტები ისტორიულ მეც. კანდიდატები: დ. თუშაბრამიშვილი,
თ. კიდეურიძე

•
ИБ 1892

გამომცემლობის რედაქტორი ელ. ქაჯაია
მხატვარი მ. სამსონაძე
მხატვრული რედაქტორი გ. ლომიძე
ტექნოლოგიური ც. ქამუშაძე
კორექტორი მ. მახარაძე

გადაეცა წარმოებას 2.4.1982; ხელმოწერილია დასაბეჭდად 16.11.1982;
ქალაქის ზომა 60×90¹/₁₆; ქალაქი № 2; ნაბეჭდი თაბახი 10,3;
სააღრიცხვო-საგამომცემლო თაბახი 8,8.

უც 00995;

ტირაჟი 1000;

შეკვეთა № 1255;

ფასი 1 მან. 05 კაპ.

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Издательство «Мецниереба», Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის სტამბა, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Типография АН Груз. ССР, Тбилиси, 380060. ул. Кутузова, 19